

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник з курсу «ФІЛОСОФІЯ»
для студентів усіх спеціальностей і форм навчання

за ред. О.М. Городиської, О.О. Дольської

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник з курсу «ФІЛОСОФІЯ»
для студентів усіх спеціальностей і форм навчання

за ред. О.М. Городиської, О.О. Дольської

Затверджено
редакційно-видавничою
радою НТУ «ХПІ»,
протокол № 1 від 15.02.2024 р.

УДК 101.1 (075)
Ф56

Рецензенти:

М.В. Триняк, д-р філос. наук, проф. (Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди);

Н.В. Підбуцька, д-р психологічних наук, проф. (Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»);

Автори:

І.В. Владленова; Н.Б. Годзь; О.М. Городиська; О.О. Дольська; Т.М. Дишкант;
М.А. Єрмолівський; В.І. Міщенко; М.В. Смоляга; Я.В. Тарароєв

Філософія : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.;
Ф56 Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О.
— Х. : Вид-во Іванченка І. С., —2024. 200 с.

ISBN 978-617-8332-48-8.

Навчально-методичний посібник розкриває основні складові історії світової та вітчизняної філософії. Наголос зроблено на систематичному викладенні поглядів класичних та сучасних філософських шкіл та напрямків. Посібник спрямовано на більш широкий масштаб матеріалу, оскільки увага авторів зфокусовано на становленні сучасної філософії.

Посібник створено для студентів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» усіх форм навчання та Військового інституту танкових військ НТУ «ХП».

УДК 101.1 (075)

ISBN 978-617-8332-48-8

© Городиська О.М.; Дольська О.О., 2024.

© Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», 2024.

ВСТУП

Сучасні зміни трансформують усі сфери суспільства, в тому числі і духовну культуру, до якої відноситься і філософія. Для того щоб не блукати у лабіринті складних сучасних процесів потрібно мати надійні орієнтири, які забезпечуються філософським світоглядом. Філософське знання сприяє усвідомленню свого місця і ролі в світі, що робить людину більш відповідальною за вибір форм і напрямків власної діяльності.

Філософія має також величезне і незаперечне значення для самопізнання. Вона допомагає людині зрозуміти себе і вдосконалити, виробити світоглядні, моральні, естетичні ідеали і цінності, долати життєві негаразди і досягати успіху. Вона потребує і мудрості розуму, і мудрості серця, що робить її не застиглим конгломератом знань, а животрепетним пошуком, у якому задіяна уся людина цілком.

Філософії як сфері духовної свободи, притаманне різноманіття підходів, методологій, теоретичних побудов. В історії філософії є різні ракурси розгляду проблем і різні концептуальні підходи до них. Така особливість філософського знання знаходить плюралістичне відображення і в даному навчальному курсі. Це сприяє виробленню критичного мислення і, як наслідок, студент буде в змозі правильно сформулювати свої життєві позиції, ідеали, цінності та реальні програми свого розвитку і розвитку вітчизни.

Колектив авторів зосередив увагу на становленні філософської думки з давніх часів і до сучасності. Відстеження мислення людства у його пошуках відповідей на так звані «вічні питання» буде не тільки сприяти більш ґрунтовній самостійній підготовці, але й дасть можливість побачити життя у більш широких горизонтах, що створює певний рівень культури мислення.

Основні філософські ідеї різних шкіл, напрямків на кожному етапі розвитку філософії дають можливість осягнути і розбудувати логіку становлення людської думки аж до сьогодення. Черпаючи мудрість з історії, орієнтуючись на особливість сучасної думки, її характер, кожен студент

може отримати потужний поштовх для особистісного досвіду. Освоєння філософських знань допомагає студентові стати справжнім фахівцем, який вміє мислити і діяти самостійно.

Навчально-методичний посібник містить три розділи, з них два перших складаються з кількох тематичних підрозділів. У другому розділі після кожного підрозділу міститься перелік питань для самоперевірки та відповідний список літератури, також відповідні питання для самоперевірки та література включені після першого та третього розділів.

Розділ 1. СПЕЦИФІКА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСВОЄННЯ СВІТУ

Філософія від початку була особливою сферою життя людини і суспільства, але вона завжди відігравала важливу роль у житті людства: формувала світоглядну позицію, сприяла вихованню і визначенню людського і соціального статусу. Роль філософії зростає в періоди радикальних змін, а тим більше сьогодні, коли сучасний соціум характеризується плюралізмом думок і ціннісних орієнтирів, що вимагає висування завдання збереження загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Філософське знання як щось специфічне і самостійне формується як результат вичленення зі світосприйняття, що оформлене міфологічними і художніми формами пізнання, а також у результаті розмежування з релігією і наукою. Історія філософії свідчить про звертання філософії до вічних проблем, завдяки існуванню яких формується категоріальний філософський апарат і які не знаходять остаточних відповідей. Звертання до них – це розмова про вічність, що свідчить про допущення і наявність суб'єктивного підходу у вирішенні найважливіших людських питань і, отже, суб'єктивного вибору одного із варіантів. Розгляд «вічних проблем» завжди органічно пов'язаний із критичними міркуваннями не тільки про життєві уявлення конкретної особистості, але й із загальнолюдськими цінностями. Хто я є, яким є моє місце у світі, яким є моє призначення і якими цінностями я повинен керуватися в прийнятті рішень? Саме така постановка питань завжди вимагає звертання до філософського знання.

1.1. Сутність філософського знання. Філософія та світогляд

Проблема визначення філософії. Філософія – це найдавніша галузь знань. Вона виникла в середині першого тисячоліття до нашої ери. Можна сказати, що філософія – це сукупність ключових висновків із основного змісту культури певної епохи, її квінтесенція. В цьому її сенс і значення. Сама назва «філософія» походить від грецьких слів «philia» – любов і

«sophia» – мудрість, а отже означає «любов до мудрості». Це буквально значення є начебто далеким від дійсного значення поняття «філософія». Однак це вірно лише частково. Мудрість і зараз залишається істотною складовою філософського мислення. Філософія є мудрість, але не окремої людини, а об'єднаного Розуму людства. Іншими словами, філософія є колективне мислення. Як це розуміти?

По-перше, філософія є самим мисленням, а не пізнанням, відчуттям, віруванням, волевиявленням, дієвими вчинками. По-друге, філософія є не просто мисленням, а таким мисленням, що припускає спілкування людей, або спільне мислення людей. Філософія – колективне мислення, так само як наука – колективне пізнання, мистецтво – колективне відчуття, релігія – колективне вірування і т. ін. По-третє, вихідним і кінцевим пунктом філософствування є не знання, не благо, не краса, а думка, що має значення для багатьох людей, і насамперед, для самих філософів. Звичайно, колективно мислять і в науці, і в мистецтві, і в усіх інших сферах людської діяльності. Але це колективне мислення – лише підпорядкований момент науково-пізнавальної, етичної, художньої діяльності. Воно філософське лише в тому сенсі, в якому є внутрішньо вільним, не пов'язаним безпосередньо з виробленням знання, краси, матеріальних благ і т. ін. У філософії колективне мислення самодостатнє. Філософія як форма колективного мислення має безпосереднє відношення і до науки, і до мистецтва, і до матеріальної практики, і до індивідуального досвіду людини. Вона рефлексує з приводу всіх цих форм діяльності і займає положення фокусу або центру, в якому сходяться всі форми людської діяльності. Іншими словами, філософія – осередок, центр усіх людських шукань.

Філософія – вільне заняття, і в цій якості вона являє собою творчу силу. Становлення її – це завжди внутрішній акт, особистісний досвід, це шлях, який найчастіше є шляхом випробувань. Переживши якийсь момент свого життя із зовсім нових позицій, людина починає виражати життєвий досвід через філософські поняття, намагаючись осмислити його. Саме так

філософський тезаурус (словник) увесь час поповнюється. Найчастіше ці поняття пов'язані з такими феноменами, як життя, буття, субстанція, причина, воля та ін. Кожен намагається осмислити цей ряд та наповнити їх конкретним змістом свого особистісного досвіду. Цей акт філософування відбувається в постійно мінливому світі, і, що дивно, у кожного процес осмисленого ставлення до навколишнього світу реалізується по-різному. Спалах несподіваного осяяння або тимчасове осмислення дають матеріал для літературного твору, наукового аналізу, технічної знахідки у вигляді винаходу, просто матеріал для міркування. І, намагаючись описати їх, людина починає філософствувати, що дає їй змогу розкривати глибинний світ своїх уявлень.

Філософія дає відповідь на питання: «Для чого я живу? Чим я «сьогоднішній» відрізняюся від «вчорашнього»? Якщо математичне завдання вирішується багатьма поколіннями однаково правильно одним методом, то задачі філософські, які в принципі не надаються до розв'язання, кожне покоління вирішує по-своєму. Що таке любов, справедливість цікавить кожного мешканця планети свідомого віку, і, залежно від ідей, цінностей, особистісного досвіду, робиться спроба відповісти на ці питання. У цьому плані філософія є постійним діалогом із тими, хто вже ставив цю проблему, хто вирішив її. Це є діалог зі здоровим глуздом, діалог із самим собою. Зрештою це є діалог поколінь із тими, хто залишив для нас сьогоднішній стан справ. Цікавим є те, що якщо для конкретної науки немає двох різних думок (одна з них буде обов'язково хибною), то для філософії навіть два протилежних рішення мають право на існування.

Філософія – це є інструмент, за допомогою якого людина пізнає не тільки світ, але й себе саму. Кожен з нас потребує постійного підживлення, як корабель палива. Духовна діяльність, постійне зростання, подолання себе в сенсі морального зростання – це є наріжний камінь філософії і філософування. Якщо подивитися на європейську культуру в цілому, то вся вона побудована саме на такому буттєвому зусиллі. Ось чому можна

говорити про певний загальнолюдський початок філософії. Людина не просто створена природою й еволюційними змінами. Вона створюється постійно і безупинно, в тому числі її індивідуальними зусиллями. Тому філософія активізує і моральний момент людського життя, підводить людину до думки про своє удосконалення. І. Кант, наприклад, вважав, що людина є представником двох світів – феноменального світу явищ і ноуменального світу речей самих по собі. Світ речей самих по собі усвідомлюється тільки розумом і не може мати ніякого підтвердження в досвіді. Його можливо осягнути думкою, і саме в цьому він виступає як підґрунтя й умова світу явищ. Ноуменальний (від грецьк. νοῦμενα – мислимий) і феноменальний (від грецьк. φαινόμενα – що існує) світи існують як дві площинні сфери, а людина є представником обох: вона феномен і ноумен водночас. Як феномен вона є клітинкою чуттєвого світу, який існує за законами, що правлять цим світом. Як ноумен – вона є істотою надчуттєвою, яка підпорядковується ідеалу. З такого розуміння і виростає людина.

Філософія критично розглядає і намагається оцінити стан Всесвіту і світ людей у ньому. Як результат, вона виробляє загальне, систематизоване, погоджене і струнке уявлення про все, що відомо. Але тому, що світ постійно змінюється, їй доводиться розглядати всі нові його інтерпретації. Вони свідчать про те, що філософія змушує людину замислюватися над людським знанням, першоосновою світогляду, етичними орієнтирами. Вона підштовхує людину до міркування, до бажання переглянути своє життя і, може бути, навіть сприяти вирішенню «життєво важливих проблем», тих вічних питань, до яких постійно звертаються покоління живих і тих, що вже пішли.

А тепер звернемося до питань, якими безпосередньо опікується філософія. Ці питання допомагають створити систему узагальнених поглядів на світ у цілому, а в історії людства вони отримали назву «вічних питань»:

- Що є основою світу?
- Як улаштовано цей світ і як в ньому співвіднесено духовне та матеріальне?

- Чи мав Всесвіт початок у часі, чи він існує вічно?
- Чи упорядковано Всесвіт або він є хаотичним?
- Чи розвивається світ, чи він постійно обертається в одному незмінному колі?
- Чи можна пізнати і як можна пізнавати світ?

Цей список можна продовжувати. Ці питання постають перед людиною і людством не випадково. Вони виникають з потреби в загальній орієнтації у світі. Вирішуючи їх так чи інакше, людина нібито накидає координатну сітку, за допомогою якої буде розгортатися і її діяльність, і робота її думки. У теоретичному вирішенні цих та інших світоглядних проблем і полягає призначення філософії, а разом з тим і необхідність її вивчення.

Філософія важлива і для кожного майбутнього фахівця. Ці позиції тісно пов'язані між собою: вони розкривають широкий простір філософського аспекту технічного знання та науково-технічного розвитку, а також формують філософський кругозір, що виходить далеко за вузькі рамки окремого фаху. Можна з повним правом говорити, що вивчення філософії – це школа, що допомагає виховувати культуру розумного мислення, уміння вільно керувати рухом думки, доводити її та спростовувати. Зрозуміло, що науку мислити не можна взяти напрокат, оволодіння нею вимагає зусиль, напруги інтелектуальних здібностей. Звичайно, це зовсім непросто і припускає, зокрема, знайомство з історією філософії, щоб крок за кроком простежити, як вирішувалися «вічні питання» протягом багатьох сторіч, а головне, щоб підготувати себе до розуміння шляхів їх вирішення в сучасному житті.

Роль філософії велика й у реалізації гуманістичних ідеалів, тому що тільки через призму гуманізму може знайти потрібну орієнтацію фахівець з техніко-технологічного напрямку, може бути вирішено в інтересах людини і людства глобальні проблеми – від зняття загрози термоядерної війни до ліквідації загрози генетичним основам і психіці людини. Філософія – це є

система найзагальніших, теоретичних поглядів на світ, розуміння і пояснення місця людини в ньому.

Світогляд та його типи. Світогляд є не стільки змістом, скільки способом освоєння навколишнього світу на основі узагальнення природничо-наукового, технічного, соціально-історичного і філософського знання. У світогляді світ з'являється в його перетвореному на основі практичної і духовної діяльності вигляді. Протягом декількох десятиків століть мислителі порушували питання про джерело світоглядних знань, критерії їхньої істинності. Однак проблема світогляду найбільш виразно була сформульована в Німеччині наприкінці XVIII ст. Німецький філософ І. Кант став використовувати поняття «світогляд» і дійшов висновку, що якщо існує наука, дійсно потрібна людині, то така, що дає їй можливість знати, «як належним чином зайняти своє місце в світі і правильно зрозуміти, ким слід бути, щоб бути людиною».

Світогляд – це система поглядів на світ і місце людини в цьому світі, яка має визначальне значення у формуванні ставлення людини до цього світу, до інших людей, до себе самої, і яка формує її особистісні структури.

Переживаючи свій життєвий досвід, людині складно підібрати слова для висловлювання моментів людського буття. В цьому їй допомагає філософія. Це і зрозуміло, адже мова філософії є мовою розшифрування сприйняття свідомістю, а висловити думки означає висловити вголос власну свідомість. Філософія слугує для того, щоб конструювати мову, за допомогою якої можливо розуміти свідомість. За допомогою філософії людина бере на себе сміливість обґрунтування і пізнання навколишнього світу, тобто вона починає осмислювати акти пізнання. Отже, *філософія виступає як особливий, теоретичний рівень світогляду, що розглядає світ у його ставленні до людини й людину в її ставленні до світу.*

У формуванні світогляду беруть участь не тільки наш розум, але й наші почуття. Це означає, що світогляд містить два зрізи – інтелектуальний та емоційний. Емоційно-психічна сторона світогляду представлена

світовідчуттям і світосприйманням, а інтелектуальна – світорозумінням. Природно, що співвідношення цих сторін по-різному виявляється на різних рівнях світогляду: неоднакова їхня представленість у світогляді в різні епохи віддзеркалює уявлення в різних пропорціях світоглядних позицій людей. Перший зріз – емоційно-психічний. Кожна людина має свій арсенал психічного складу, основними характеристиками якого є розум, воля, почуття, вони й створюють простір, в якому перебігають події внутрішнього життя. Різним може бути й емоційне забарвлення світогляду, що виражається в почуттях, настроях тощо, – від радісних, оптимістичних тонів до похмурих, песимістичних.

Другий зріз світогляду – світорозуміння, що спирається, насамперед, на знання, хоча світорозуміння і світовідчуття не просто знаходяться поряд одне з одним, вони, як правило, єдині. Їхня єдність проглядається в переконаннях, де разом існують знання і почуття, розум і воля, де формується соціальна позиція, заради якої людина часом здатна на багато чого. Сила переконань – у довірі людини до їхньої суті та змісту. А це означає, що світогляд включає в свою структуру впевненість, отже, і віру (це може бути релігійна віра, віра в примари і чудесне, віра в науку і т. ін.). Розумна віра не виключає сумніви, але далека як від догматизму, так і від безмежного скептицизму, що повністю позбавляє людину опори як у пізнанні, так і в діяльності.

Типи світогляду. Якщо підходити з точки зору розвитку історії і загальнокультурного значення, традиційно виділяють міфологічний, релігійний, філософський та науковий типи світогляду.

Міф як особлива форма свідомості і світогляду являє собою своєрідний сплав знань, хоча і досить обмежених, вірувань і різних видів мистецтва. Переплетення в міфі елементів знань про світ із містичною та художньою фантазією знаходить своє відображення у тому, що в межах міфу думка ще не знайшла певної самостійності і найчастіше оформлювалася або висловлювалася в художньо-поетичній формі (це чітко проглядається в «Іліаді» та «Одіссеї», національному фольклорі та інших пам'ятках давнини).

Водночас у міфах вже малювалася картина світу, відбувався пошук шляхів утвердження єдності природи і суспільства, світу та людини, минулого і сьогодення, вирішувалися у своєрідній формі світоглядні проблеми.

У міфологічному світогляді домінує традиція, традиційний тип мислення. Нові думки, якщо вони там взагалі з'являються, подаються і сприймаються як перевідкриття старих. Конструювання сьогодення, а, власне кажучи, і майбутнього виявляється насправді лише тим або іншим перероблюванням минулого, яке переживається як сьогодення. Деякі дослідники говорять у зв'язку з цим про позачасову та самодостатню характеристики, що є основними складовими для світосприйняття минулого у міфах. Французький філософ К. Леві-Стросс назвав міф «машиною для знищення часу». Тоді, у минулому, було створено цей світ; тепер, у сьогоденні, він просто продовжується, розгортається. Минуле, таким чином, служить зразком, парадигмою для «тепер» і «потім». У конкретній сюжетній канві міфів це виглядає так: усі зразки (минуле, початок), що стосуються знань, мистецтв, ремесел і взагалі діяльності, зберігаються тільки богами. Отже, в цьому типі світогляду домінує емоційно-психічна сторона, представлена світовідчуттям.

Подальший розвиток світорозуміння пішов за двома напрямками – релігійному і філософському.

Релігія – тип світогляду, в якому освоєння світу здійснюється через його подвоєння на земний (природний) і потойбічний (надприродний, небесний). При цьому на відміну від науки, що теж створює свій світ у вигляді наукової картини природи, існування іншого світу у релігії ґрунтується не на знанні, а на вірі у надприродні сили і їхню певну роль у житті людей. До того ж сама релігійна віра є особливим станом свідомості, відмінним від упевненості вченого, що базується на раціональних основах; у релігії ж віра реалізується в культурі і через культ.

Причиною виникнення релігії є залежність людини від невідконтрольних їй природних і соціальних сил. Вона припускає

домінування в душі людини почуття залежності від таємної сили, що дає опору, а також віддзеркалює прагнення людини до безпосереднього зв'язку із Абсолютом (Богом, богами, головною святиною, субстанцією як безумовним осередком всього існуючого). Релігія відіграє позитивну роль як засіб соціальної регуляції, формування усвідомлення єдності людського роду, загальнолюдських цінностей. Загальним, що споріднює релігію і філософію, є вирішення світоглядних проблем. Але характери підходу до цих проблем у їхніх межах, як і саме їхнє вирішення, глибоко різняться. На противагу релігії з її ставкою на віру філософія завжди спиралася на знання, розум. Вже перший крок філософії складався з пошуку єдиного в усьому, з пошуку першооснови світу не за його межами, а в ньому самому.

Філософський тип світогляду. На відміну від міфології та релігії філософія займається раціональним описом і тлумаченням дійсності, прагне зрозуміти світ із його власних, внутрішніх початків та основ. Зародження філософії – це є рух, перехід від міфу до Логосу, від авторитету традицій, встановлених ще богами, до розуму, тобто логічного й аргументованого міркування, яке постійно надихається та підсилюється вірою людини в саму себе. Інакше кажучи, філософія виникає як результат боротьби між міфологічною (стихійною та колективною) картиною світу і тим первинним об'єктивним знанням, що накопичувало людство на основі і в міру ускладнення свого практичного ставлення до дійсності. Міркування, насичені міфологізмами, різні «доказові» посилання на міф і міфологію, – все це не є якоюсь рідкістю навіть у сучасному філософуванні. Випадки зближення філософії із міфологією не можуть, однак, стерти істотні розбіжності між ними. Якщо спиратися на Е. Кассіра, то можна погодитися з ним в тому, що історія філософії являє собою безперервну боротьбу за відділення та звільнення її від міфу.

Якщо міфологія та релігія створюють свою картину світу, спираючись на символи, то філософія – спираючись на поняття. Для філософії з її раціоналізмом це є природним. З погляду людської діяльності в рамках

відносин «людина-світ» виділяють рівні світогляду. Перший рівень складається стихійно, у процесі повсякденної життєдіяльності. Це є світогляд широких верств суспільства. Такий рівень світогляду важливий, його необхідно враховувати, хоча він і відрізняється такими особливостями, як недостатня широта, своєрідні переплетіння тверезих тверджень із примітивними, містичними, обивательськими уявленнями і забобонами, великим емоційним навантаженням. Ці мінуси переборюються на теоретичному рівні світогляду.

Другий рівень світогляду є теоретичним (філософський). Через нього людина підходить до світу з позицій розуму, діє, спираючись на логіку, й тим обґрунтовує свої висновки й твердження. Якщо повсякденний світогляд віддзеркалює світ за допомогою почуттів, настроїв, образів, емоцій, уявлень, то теоретичний світогляд ґрунтується на таких формах віддзеркалення, як поняття, концепції, теорії, гіпотези. У структурному відношенні теоретичний рівень світогляду характеризується логічною стрункістю та оформленістю.

Філософський світогляд включає в себе як необхідні компоненти розвинену самосвідомість, навички аналітичного мислення, а також момент сумніву. Для нього характерним є критичне ставлення як до змісту самого світогляду, так і до його практичної реалізації. Даний світогляд стає основою для формування переконань. У філософському світогляді концентрується, як правило, не повсякденне життя людини у всій його унікальності, рухливості, а таке, що властиве певним соціально-історичним верствам та історичним типам культури. Філософувати означає також вирішувати і проблеми цінностей, практичного розуму. Тому І. Кант розглядав світогляд в контексті насамперед проблеми моральності і ставив те саме найважливіше питання, яке вперше поставив Сократ: «Що є добро?». Сутністю філософського світогляду, таким чином, є не просто і не стільки знаходження знань про світ у цілому, але виховання людини, орієнтування їй на вищі цілі відповідно до ієрархії моральних цінностей, навчання її вмінню приборкувати та підпорядковувати свої вчинки цим вищим моральним цілям. Саме без цього

життя позбавляється сенсу, і людина перестає бути людиною. Вищою цінністю у світі є життя людина, а її щастя є вищою метою для кожного з нас взагалі. Визначення шляхів досягнення цієї мети є одним із центральних завдань філософії.

Науковий тип світогляду. Філософія протягом усього свого розвитку була пов'язана з наукою, хоча сам характер цього зв'язку, а точніше, співвідношення філософії і науки з часом змінювалося. На початковому етапі філософія була єдиною наукою і містила в собі всю сукупність знань. Так було у філософії Давнього світу та у період Середньовіччя. Надалі розгортається процес спеціалізації і диференціації наукових знань та їхнього відмежовування від філософії.

Науковий світогляд має характер системного знання з особливою мовою про ту чи іншу сферу об'єктивної реальності. Наука сформувалась і продовжує своє формування як особливий тип знань. Він потребує загального багажу освіти та постійного його удосконалення. Усі знання мають системний характер, без розуміння чого не можливо не тільки опанування знань наукового характеру, а й усвідомлення руху та інновацій в кожній окремій науковій галузі. Кожна наука має свій конкретний предмет дослідження. А комплексний характер знань дає організований образ існування об'єктивної дійсності. Основною функцією наукового світогляду є вироблення знань про об'єктивну реальність.

Філософія і наука народжуються в рамках конкретних типів культури, взаємно впливають одна на одну, кожна при цьому вирішує свої завдання, взаємодіючи в ході вирішення останніх. Філософія окреслює шляхи подолання протиріч на стиках наук. Вона також покликана вирішувати і таке завдання, як з'ясування найзагальніших основ культури взагалі і науки зокрема. Універсальну картину світу філософія може тепер будувати лише разом з наукою, на основі узагальнення конкретно-наукових знань, але і впливати на розвиток науки.

Предмет і специфіка філософії. Усе життя Сократ керувався висловом, який було вирізьблено у дельфійському святилищі бога Аполлона. Він говорив: «Пізнай самого себе». І перед філософією, таким чином, вимальовується свій предмет дослідження. Ці знання необхідні політикові в правлінні державою, хазяїнові в управлінні будинком, лікареві, судді і взагалі будь-якій розсудливій людині. Знання про людину і є справою філософії. Але людина живе у світі, який постійно знаходиться у русі. Більш того, сучасна наука стверджує, що світ є складною системою, яка саморозвивається. Більш того, сама людина сучасною наукою розцінюється як відкрита система, що постійно розвивається. Виникає питання: а як вписана людина в такий світ? Чи є зв'язок між цими складними системами? Таке питання і лежить в основі предмету філософії. Отже, *предметом філософії є складна, відкрита система «Людина – Всесвіт», що постійно саморозвивається за принципом еволюційного руху.*

З цього предмету філософія дає знання про людину, пізнання людиною самої себе як діючої істоти, що почуває, думає та існує у світі, про Всесвіт та його розвиток. У цьому значенні філософія ширше науки, тому що створює загальний світогляд, загальне уявлення про світ і людину. Ось чому в філософії так багато місця займають міркування про те, що є істина, як співвідносяться матеріальне та духовне у світі, душа і тіло, чи існує свобода волі тощо. Філософія народжується і живе як самосвідомість людини, самосвідомість культури в цілому, як пошук змісту, щирих цілей людського існування.

Специфіка філософії – це є вміння розглядати речі в їх основі: філософ дивиться у корінь культури, світобудови. Його цікавлять глибинні основи, підстави. Але підстави чого? Це не є простим питанням. Адже будь-яке пояснення – наукове, технічне, педагогічне тощо – є вказівками на підставу. Які підстави має на увазі філософ? Наприклад, Фізик, який займається експериментальною діяльністю, вирішує проблему: чи існує елементарна

частинка, що передбачалася теорією? Біолог намагається установити, чи дійсно у відомому озері живе істота, про яку поширюються неймовірні чутки. Антрополог заклопотаний питанням про існування «снігової людини». Всі ці фахівці мають справу з конкретними ситуаціями, в яких виникає питання про існування. Філософ міркує над питанням, а що це означає – існує або не існує? Що це означає взагалі, безвідносно до конкретного об'єкту? Філософ оперує гранично загальними поняттями (категоріями) та намагається прояснити те, що лежить в підґрунті будь-якого явища.

Отже, специфіку філософії можна стисло висловити в таких основних моментах. Філософія покликана вирішувати «вічні питання», при цьому вона постійно «дивиться» у корінь усього. Вирішення питань здійснюється двома напрямками: науково-теоретичним і ціннісно-практичним. Це означає, що філософія спирається на системний характер знань і керується логіко-теоретичним обґрунтуванням філософських поглядів; в центрі її уваги завжди знаходиться людина, що, з одного боку, обумовлює формування картини світу і дослідження її впливу на людину, а з іншого боку, людина розглядається в її ставленні до світу, визначається її місце, призначення у світі й у суспільстві.

1.2. Структура та функції філософії

Структура філософського знання. Усяке розвинуте знання є організованим. Воно має явно виражені частини, і розташовано їх у визначеному порядку. Спочатку філософія була єдиним і нерозчленованим теоретичним знанням про світ, але потім від неї почали відокремлюватися конкретні дисципліни. Це був процес уточнення власне філософської проблематики, що привело до формування самостійних, але все ж таки взаємодіючих одна із одною галузей знань. Така диференціація й інтеграція філософського знання забезпечувала більш глибоке збагнення основ людського буття.

Віддаючи, зокрема, данину традиції, ми запропонуємо загальну структуру філософського знання, якої дотримувалися автори класичних підручників. Отже, елементами або розділами філософського знання є: онтологія, гносеологія та етика. Ми одержали цю структуру як результат деякого міркування, або, іншими словами, вивели її з передумови, що добірно виразив І. Кант наприкінці своєї праці «Критика практичного розуму»: «Дві речі наповняють душу завжди новим і все більш сильним подивом і благоговінням, чим частіше і триваліше ми міркуємо про них, – це зоряне небо, яке наді мною, і моральний закон у мені».

Онтологія. Той, хто працює в галузі онтології, прагне до теоретичного збагнення буття як такого, виявлення його загальних визначень. Коли панував натуралізм, або орієнтація на природне, онтологія уявлялася якимось видом умоглядного природознавства. Філософи намагалися створити картину світу, як би зобразити світ в особливих поняттях: *субстанція і акциденція, причина і наслідок, можливість і дійсність, якість і кількість* і т. ін. При цьому спеціальні науки, що спираються на спостереження й експеримент, вважалися чимось другорядним, поверхневим. Тоді достатньо цінувалися суворі логічність і системна завершеність. Тому абстрактні побудови та дедуктивні висновки філософів вигідно відрізнялися від розрізнених і випадкових свідчень натуралістів. Однак конкретне природознавство, що набирало силу, згодом знайшло теоретичну самостійність, і значення онтології як знання про буття більш високого рангу, ніж конкретно-наукове пізнання, значно знизилося. Першим це зрозумів І. Кант. Від занять природознавством він перейшов до дослідження границь і можливостей теоретичного пізнання (чистого розуму) і далі до дослідження моралі (практичного розуму).

Гносеологія. Гносеологія є теорією пізнання. Друга частина системи філософії конституюється на основі понять «почуття» і «розум». Діяльність почуттів і розуму становить пізнання, а результат цієї діяльності – знання.

Якщо в онтології вирішується завдання зображення світу самого по собі, то в гносеології вихідним є визначене ставлення людини до світу – пізнавальне ставлення. Іншими словами, досліджується процес пізнання. Тому більш складними є складові цього розділу: що досліджується (об'єкт), ким (суб'єкт), яким чином (метод)? Якщо далі деталізувати цей процес, необхідно враховувати умови пізнання, тобто дати відповідь на запитання, де і коли пізнання відбувається. Мова йде, звичайно, не про фізичне місце і час, а про культурно-історичні координати. Нарешті, запитання про мету: навіщо, для чого починаються пізнавальні умови? На це запитання треба відповісти, тому що із ним пов'язано центральне поняття гносеології – істина. Істина і є безпосередньою метою пізнання. Людина, що пізнає, прагне до істини. У її дослідницьких пригодах істина є дороговказною зіркою.

Етика. Третя частина системи філософії конституюється на основі поняття «воля». Людина з'являється тут як істота діюча, тобто справжній суб'єкт. Адже поняття *суб'єкт* і *об'єкт* виражають розбіжність між активним елементом і пасивним, тим, що вільно діє, та тим, що змушений зазнавати стороннього впливу. В етиці, так само як і в гносеології, вихідним є ставлення людини до світу. Але тут це ставлення не споглядальне, а практичне (перетворювальне, виробниче). Для культури, що забула про Бога (не в ритуальному сенсі, а в глибинному, містичному), не існує нічого, крім Світу та Людини. Людина, за своєю сутністю обумовлена розумом і волею, звернена до Світу. Розум встановлює, що існує, що є, а воля прагне до досягнення того, що має бути. Звідси йде фундаментальне розрізнення, яке вже давні греки висловлювали словами «фюзіс» (природа) і «номос» (закон, людська установа), а філософи пізніх часів словами – «природне» і «моральне» або «реальність» і «цінність». В етиці всі міркування обертаються навколо пари «бажаю – можу». Тому з'являється поняття «воля» і зацікавленість нею.

Дана класифікація дозволяє зробити виклад зв'язним, організувати матеріал. Справа в тому, що онтологія, гносеологія й етика – це є особливі частини, що дають можливість струнко оформити знання.

Філософське знання містить у собі також наступні розділи.

Епістемологія досліджує знання як таке, його побудову, структуру, розвиток і функціонування. Вона традиційно ототожнюється із теорією пізнання. Але в некласичній філософії розрізняють епістемологію та гносеологію. Якщо гносеологія розвертає свої уявлення навколо опозиції «суб'єкт – об'єкт», то в епістемології все розбудовується на базі опозиції «об'єкт – знання». Епістемологія робить спробу відповісти на запитання, як улаштовано знання і які є механізми його реалізації в науково-теоретичній і практичній діяльності.

Соціальна філософія вивчає не окрему частину життя суспільства, а суспільство взагалі, як систему, що постійно розвивається. Вона описує якісну своєрідність суспільства, його закони, соціальні ідеали, генезис і розвиток, логіку соціальних процесів. Для соціальної філософії важливими є питання про відношення суспільства до держави, релігії, моралі, суспільних ідеалів тощо; вона досліджує його духовну культуру та концентрує увагу на загальнолюдських принципах цивілізаційного життя людства.

Філософська антропологія вивчає проблеми та феномен людини в різноманітних буттєвих і духовних проявах на основі світоглядних підходів, методологічних і концептуальних заходів філософської дисципліни. Як правило, філософська антропологія фіксує свою увагу не тільки на культурній і біологічній диференціації. Для неї важливо представити людство як єдине ціле. Для філософської антропології важливим є «принцип холізму», що орієнтує на багатоаспектний аналіз досліджуваних явищ.

Естетика вивчає галузь виразних форм дійсності, що мають сенс і звернені до пізнання на основі почуття прекрасного. Сутність і спрямованість

естетики визначає ідея прекрасного. В той же час «прекрасне» виступає предметом естетичного пізнання і принципом його організації.

Аксіологія досліджує цінності. Вона бачить в останніх сенс, що формує та виступає підставою для людського буття, який задає спрямованість та мотивованість людської діяльності. Аксіологія порушує питання про умови можливості оцінок, але не простих оцінок, а таких, які мають «абсолютне значення». Для аксіології важливо з'ясувати критерії, джерела цінностей, а також, чи є можливість для порівняння різних систем цінностей між собою. А це, у свою чергу, сприяє оформленню основного питання аксіології: «Як можлива цінність у структурі буття? Як цінності реалізуються в дійсності?».

Філософію історії націлено на осмислення історичного процесу в цілому. Для неї також важливо давати аналіз методологічних проблем історичного пізнання. Філософія історії вибудовує модель історичного процесу, що дозволяє трактувати певним чином зміст і мету історії, зміст її основних рушійних сил, механізмів їхньої дії.

Історія філософії предметом свого інтересу вважає процес виникнення та розвитку філософського знання. Це свого роду інтерпретація і критичне осмислення філософського знання. Історія філософії з'ясовує внутрішні зв'язки філософських ідей і напрямків та їхню взаємозумовленість. Аналіз цих зв'язків дозволяє простежити виникнення і розвиток різних філософських шкіл, течій, концепцій, їх місце в цілісності буття.

Функції і значення філософії. Філософія виконує ряд функцій. Це обумовлюється її особливим предметом, до якого належать проблеми людини, Всесвіту, закони розвитку природи, суспільства, мислення. З одного боку, філософія бере для своїх обґрунтувань дані з усіх природничо-наукових і суспільних наук, а також людської практики. З іншого – філософія є загальнотеоретичною і загальнометодологічною основою наук. Вона дає визначені принципи, закони, категорії мислення. Тому фахівець будь-якої

галузі людської діяльності так чи інакше, щоб відповідати вимогам часу, опановує філософське знання.

Світоглядна функція філософії формує загальну систему розуміння світу, природи, людини, суспільства в їхніх сутнісних характеристиках. Якщо людина володіє знанням, їй набагато легше визначити своє місце і роль у світі. Світогляд у такому випадку виступає не просто як зміст, а як спосіб оволодіння дійсністю, як принцип життя, що визначає характер діяльності. Гуманістичний аспект цієї функції буде не повним, якщо не вказати на здатність філософії визначати ідеали як життєві ідеї, завдання, що ведуть до розвитку сутнісних сил людини, до формування її критичного ставлення до самої себе. Це, в свою чергу, впливає на формування життєвих настанов, на усвідомлення соціальними суб'єктами мети і сенсу життя.

Онтологічна функція сприяє формуванню навичок у вирішенні проблеми, чим є світ сам по собі, безвідносно до людини, якою є його природа, сутність. Ця ж функція дозволяє розглядати проблему людського буття: що є буття людини і як воно співвідноситься із буттям світу, як залежить буття людини від зовнішніх факторів, і що впливає з чого? Ця функція тісно пов'язана зі світоглядною.

Гносеологічна функція дозволяє досліджувати процес закономірності пізнання світу людиною. За допомогою цієї функції визначається сутність, можливість, умови і закономірності пізнання. Вона дозволяє розробляти систему принципів і категорій, за допомогою яких організовується раціональне пізнання, орієнтує людину на осмислення природи та сутності світу, а також природи та сутності самої людини, зв'язків і законів розвитку світу.

Методологічна функція втілюється у загальному методі як цілісній сукупності орієнтирів. Останні є як практично-перетворюючими, так і пізнавальними. Обґрунтовуючи людські ідеали і формуючи принципи їхнього досягнення, філософія виконує цим самим методологічну функцію.

Обираючи координуючий метод, процес пізнання може дати великий ефект. Якщо спочатку секрети упорядкованості залишалися поза увагою людей, то надалі вони виділилися в спеціальний предмет раціонального пізнання і являють собою сукупність правил, норм. Кожна наука обирає свої методи, але так чи інакше вони спираються на визначену філософську концепцію або систему. Методологічна функція філософії полягає в тому, що вона дає для всіх форм суспільної свідомості вихідні, основні принципи, застосування яких визначає загальну спрямованість підходу до осмислення дійсності, фокус пізнавальної і практичної діяльності. Однак слід пам'ятати, що універсальні принципи мислення, які досліджує філософія, не визначають однозначно лінію творчих пошуків істини.

Критична функція. Мислення людини потребує логічної, виваженої форми. В сучасному світі перед людиною кожен день постають питання і проблеми, які вимагають відповідей і ефективних дій. Іноді перед людиною постають такі питання, які отримують з боку людини статус «філософські». Вивчаючи філософію студент наочно може побачити, як на протязі історії усього людства формувалася позиція критичного мислення у найкращих представників кожного покоління. Саме представники філософських знань ставили наголос на пошуки істини, на її перевірку, на увагу до усіх можливих варіантів рішення тощо, що впливає на критицизм мислення. Критичне мислення дає інструменти, щоб зробити власне життя більш осмисленим і успішним.

Праксеологічна функція прямо пов'язана з активним, вольовим станом людини. Вона сприяє формуванню індивідуально-практичного ставлення кожного не тільки до світу, але й до самого себе. Вирішення проблеми свободи волі багато в чому спирається на цю функцію.

Ідеологічна функція. Іноді ця функція має занадто велике значення, іноді її роль знижується. Але будь-яка філософська школа, формуючи світогляд, істотно впливає на суспільну діяльність з позиції ідеологічної

активності. Це регулююча функція у світогляді людей, що розглядається у формі морального, правового кодексу правил, законів, прикладів, а по відношенню до діяльності – у формі вибору мети. Ця функція сприяє формуванню основного кола інтересів і активності людини.

Аксіологічна функція вказує на структуру ціннісного світу, на роль і місце цінностей у житті людини. За її допомогою вона усвідомлює різницю між цінностями-цілями і цінностями-засобами, що сприяє формуванню морального та естетичного ставлення особистості до дійсності, до іншої людини.

Виховна функція. Що людина хоче, до чого прагне, чи намагається вона змінити себе і світ і як намагається? Філософія і філософування сприяють формуванню в людини прагнення досконального розуміння світу, себе, душі, виявлення свого місця у світі, своїх ідеалів і, отже, життєво важливих цінностей, цілей і сенсу життя. Філософія готує людину не для школи, а для життя.

Інтегруюча функція. Ця функція підкреслює, що всі свої узагальнення філософія робить на основі висновків конкретних наук, пов'язуючи їх із настановою щодо розв'язання життєво важливих світоглядних проблем. Цим вона поєднує наукові знання в єдину наукову систему. Наприклад, сучасний стан світу характеризується появою глобальних проблем, вирішення яких є можливим тільки на основі універсального мислення, яке у багатьох аспектах ґрунтується на інтегруючих висновках.

Отже, функціонуючи в системі культури суспільства, філософія розробляє теоретичні основи світогляду, аксіологічні проблеми, логіко-методологічні основи науки. В умовах зростаючої диференціації наукового знання філософія бере найактивнішу участь в інтеграційних процесах, у синтезі досягнень окремих наук в єдиній картині світу. Значущість філософії як живої душі культури, квінтесенції епохи відбивається в її функціях. Таким чином, філософія не тільки дає єдине розуміння явищ, але й розробляє

загальний метод пізнання, що являє собою сукупність взаємозалежних принципів або вимог. Роль філософії особливо зростає на зламах історії в періоди революційних змін, коли з новою силою постають вічні питання про сутність, сенс життя, перспективи соціального прогресу. В свою чергу вирішення глобальних проблем сучасності вимагає неординарних рішень, демократизму і мужності мислення, сміливості аналізу минулого, сьогодення, перспектив майбутнього. Без певної філософської культури вирішити конструктивно ці проблеми навряд чи можливо. Саме філософське знання, якому властиві постійний пошук, сумнів, критика, сприяє формуванню думаючої, творчої, гуманістично діючої людини.

Універсально-культурна функція. Відношення «людина-світ» пронизують усю філософію. Людина народжується двічі. Вперше вона приходить у світ як жива істота, а потім, пристосовуючись до нього й водночас «пристосовуючи» його, вона впорядковує і гармонізує свою особистість, створює собі «карту-схему» дійсності, формує принципи світобудови, осмислює навколишній світ, прояснює і конструює сенс життя. Утверджуючи себе за допомогою пізнавальних здібностей, людина виробляє інтелектуальне і ціннісно-емоційне ставлення до світу, що, в свою чергу, постає у вигляді системи ідеалів, поглядів, принципів пізнання і діяльності. Це все є підґрунтям, з якого формується філософський світогляд.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке світогляд? У чому сутність філософського світогляду?
2. Назвіть три основних рівня у структурі світогляду.
3. Чим філософське освоєння світу відрізняється від релігійного та наукового?
4. Розглядом яких питань займається філософія?
5. Означте структуру філософії.
6. Яка галузь філософії зосереджується на проблемах буття?

7. Що становить головну проблему гносеології?
8. Які функції виконує філософія?
9. За яких ситуацій суспільство і особистість особливо потребують звернення до філософії?
10. Чому, на Вашу думку, філософія є важливою для кожного майбутнього фахівця?

Список літератури:

1. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Харків : НТУ «ХП», 2018.
2. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
3. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Харків : НТУ «ХП», 2008.
4. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.
5. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах. Монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.
6. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.
7. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.

8. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавіна, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХПІ», 2012.
9. Філософія : навч. посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.
10. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.
11. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.
12. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.
13. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.

Розділ 2. РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕЧІЇ

У філософії, як у магічному кристалі, відображаються духовні бурі та суперечності часу, знаходить втілення суспільна свідомість певного історичного періоду. Отже філософію влучно називають духовною квінтесенцією свого часу. Саме тому й етапи розвитку філософської думки виділяють відповідно до певних соціокультурних епох історії людства. Серед таких можна виділити:

- філософія Стародавнього світу (VII ст. до н.е. – IV ст. н.е.);
- середньовічна філософія (IV – XV ст.ст.);
- філософія доби Відродження (XV – XVI ст.ст.);
- філософія Нового часу (XVII – XVIII ст.ст.), яку в свою чергу можна поділити на філософію епохи промислової та наукової революції XVII ст., філософію епохи Просвітництва XVIII ст. Пізніше у філософії цей період отримав назву Модерн (сучасність), оскільки саме він є часом народження сучасної цивілізації;
- німецька класична філософія;
- некласична філософія XIX – поч. XX ст., занепад філософії Модерну;
- постнекласична філософія (XX – поч. XXI ст.), яка часом називається Постмодерном (постсучасність).

Історія філософії нараховує понад дві з половиною тисячі років. На цьому суперечливому тривалому шляху виникали та зникали різноманітні філософські ідеї та системи, змінювалась філософська проблематика, мали місце численні філософські відкриття, виявлялися різні парадокси та казуси. Але завжди існувала певна спадковість у розвитку філософських ідей, повернення до філософської спадщини минулого, її нове осмислення. Тому не можна засвоїти філософію без звернення до її історії. Але історію філософії ні в якому разі не можна сприймати як сукупність філософських

ідей та систем, кожна з яких хоч і має свій «інвентарний номер», який відображає її історичний смисл, але вже віджила свій час, не має сучасного звучання. Історія філософії та філософія у цілому – це є симпозиум видатних мислителів, ще й такий, у якому ми також маємо можливість взяти участь. Треба лише навчитися ставити мислителям минулого та сучасного питання, які мають для нас особисту значущість, вміти почути та зрозуміти їх відповіді, а також вибрати ту з них, яка нам здається найбільш переконливою. Тільки тоді історія філософії постане перед нами як невичерпна духовна скарбниця людства, звертаючись до якої, ми зможемо краще зрозуміти той час, у якому жили та творили мислителі минулого, і краще розібратися в теперішньому, оскільки сучасність виникає з минулого, являє собою його закономірне продовження.

2.1 Історичний розвиток філософії Стародавнього Сходу та античної філософії

Поява та первинний період становлення та розвитку філософії починається, найперше, з виникнення нового типу світогляду, що стало можливим завдяки появі нового типу знання та нових умов буття людини та суспільства. Філософія виникає як розв'язання протиріччя між міфологічною картиною світу, побудованою за законами уяви, і новими знанням і типом мислення, які сформувалися при зламі попереднього способу буття людини. Довга історія нерозривної єдності людини та природи, коли розуміння було можливим лише через усвідомлення певної подібності одного до іншого, і коли людина відчувала себе лише частиною загального цілого, дійшла кінця. Філософія постає як «мислячий світогляд», який виникає не безпосередньо з міфології як такої, а з перехідних її форм з елементами самосвідомості й систематизації. Природа у філософському знанні поступово втрачає антропоморфність, тобто вже не розглядається за «людським» аналогом, як у міфології. Відбувається своєрідне відчуження людини від природи, людина нібито дистанціюється від природи, з якою вона була до того злиною, і

набуває рис стороннього спостерігача, що дає змогу отримувати об'єктивні знання про природні закони.

Свого часу німецький філософ ХХ ст. Карл Ясперс увів поняття «осьового часу», тобто такого періоду в історії людства, коли в різних регіонах планети одночасно виникають значні філософські напрямки, що згодом впливають на розвиток філософської думки. Подібні процеси мають місце майже одночасно у стародавніх суспільствах Індії, Китаю і Греції.

Філософія Стародавньої Індії. Вся історія індійської філософії є постійним діалогом із традицією. У культурі сучасної Індії виявляються риси всіх періодів історичного минулого. Зв'язок старого й нового, співіснування найдавніших релігій і науки ХХ–ХХІ ст.ст. – невід'ємна частина духовного життя Індії, її світогляду та її філософії. Усі стародавні школи індійської філософії мають послідовників, для яких традиція є частиною не тільки культури мислення, але й способу життя. Міфи й перекази, прозріння пророків і піднесена поезія Вед – все це є не оповіданням колишніх часів, а живим досвідом, актуальним для кожного покоління.

Одна з пам'яток теоретичної думки Індії – Веди (букв. – *знання*), їх було складено мудрецами приблизно в середині I тис. до н.е. Чотири збірники Вед (Самхіти) містять гімни (мантри або сутри) і звернення до богів, стародавні міфи й перекази, оповідання, правила молитов і жертвопринесення. У Ведах містяться також перші філософські думки про пізнання природи й місце людини в навколишньому світі. Пізніше виникають Брахмани – коментарі Вед, складені жерцями-брахманами. У кожній з Вед свої Брахмани, що містять вказівки та опис ведійських обрядів, жертвопринесення, перекази про богів, героїв, царів тощо. Завершенням Вед (Ведантою) є Упанішади – вираження найвідвертішої таємниці Вед, свого роду філософія Вед, «Старий заповіт» індійської теоретичної думки. Термін «Упанішада» означає «те, що наближає людину до вчителя» (або до Бога). На відміну від звичайних молитов і гімнів, доктрини Упанішад відомі лише посвяченим, їхній таємний зміст гуру розкривали обраним учням.

Важливою є роль Вед, насамперед, у самому принципі класифікації філософських систем. Ті системи думки, які визнавали авторитет Вед, було іменовано *ортодоксальними*, *брахманічними*, а ті, що відкидали цей авторитет, – *неортодоксальними*. Ортодоксальними системами є міманса, веданта, санкхья, ньяя та вайшешика, неортодоксальними – переважно чарвака-локаята, буддизм, джайнізм.

Незалежно від того, прийнята або відкинута позиція Вед тією або іншою філософською системою, сама проблематика, що порушується в них, визначила загальні контури індійської філософії. Центром тяжіння виступають чотири головні питання, що представляють джерело філософського натхнення Вед: *«Що є круговоротом буття (сансарою)? Якими є причини сансари? Що розуміється під звільненням? Як досягти звільнення?»*

В ортодоксальних течіях *міманса*, *веданта* (які ґрунтуються безпосередньо на текстах Вед) стверджується, що не існує жодної іншої реальності, крім єдиної вищої духовної сутності (Брахмана). Уявлення про різноманіття предметів і явищ є наслідком незнання Вед: насправді, все, окрім бога, є чистою ілюзією. Пізнання навколишнього світу, вихід із круговороту народжень і досягнення вічного блаженства (нірвани) можливі лише шляхом неухильного дотримання суспільного і релігійного обов'язку – дхарми, що полягає у виконанні обрядів і підпорядкуванні всіляким обмеженням і заборонам, які накладаються кастою.

У найдавнішій філософській системі Індії, *санкхьї*, обґрунтовуються дві споконвічні реальності – пракріті й пуруша. Практиті (природа, натура) є першопричиною світу об'єктів. Пуруша – людина, чоловік, душа, якийсь світовий дух. Практиті є усім діяльним, у тому числі й духовними процесами (крім бездіяльного споглядання), а пуруша є свідомість, що тішиться самоспогляданням. Об'єднання пракріті й пуруши формує світ істот і речей. Але пуруша – вища за все, це і є наше справжнє «Я». Тільки неосвічена людина ототожнює своє «Я» з тілом, почуттями, розумом. Насправді, все це є

форми «не–Я». У нерозумінні цього і полягає причина страждань. Достатньо зрозуміти, що наше справжнє «Я» існує поза часом і простором, поза тілом і розумом, коли страждання втрачають свою причину. Тріумфує в нас вільний, вічний і безсмертний пуруша, він не чинить дій і не піддається впливу. Він не страждає. І таке звільнення від страждання можливе за життя. Цьому вчить санкхья.

Згідно з вченнями *вайшешика* та *ньяя* світ складається із субстанцій, що володіють якістю й дією (вода, земля, світло, повітря, ефір, час, простір, душа, розум). Атоми перших чотирьох субстанцій утворюють всі матеріальні об'єкти. Атоми вічні, неподільні, невидимі, не мають протяжності, але їхні комбінації утворюють всі протяжні тіла. Станом атомів керує світова душа. Внаслідок постійного руху атомів світ періодично створюється і руйнується.

Неортодоксальні течії, що базуються на критиці Вед, не визнають існування Бога або єдиної душі; вважають світ матеріальним та таким, що складається з атомів (*джайнізм*) або чотирьох елементів – землі, води, вогню, повітря (*локаята-чарвака*). Стверджується, що можливості душі обмежені конкретним тілом, у якому вона живе. Доля душі, свідомості, як і всіх інших об'єктів матеріального світу, – це руйнування, смерть, тобто із смертю тіла вмирає і душа.

Найпоширенішою філософською неортодоксальною течією у Стародавній Індії став *буддизм*, що був проголошений офіційною релігією Індії ще в III ст. до н.е., а зараз є однією зі світових релігій. Засновником буддизму вважають індійського принца Сіддгартгу Гаутаму, що отримав згодом ім'я Будди – Просвітленого (Пробудженого).

Будда також відкинув існування бога-батька, заперечував релігію Вед, але прийняв (з деякими змінами) їхнє вчення про коловоріт народжень (*сансару*) і про карму. Філософська доктрина буддизму стверджує, що життя людини – це є нескінченний вир страждань. Всі земні страждання починаються з народження. Якби людина не народжувалася, то не піддавалася б ані хворобам, ані смерті. Народження обумовлено прагненням

до життя, яке у свою чергу зумовлюється прихильністю до речей як результатом невгамовного бажання насолоджуватися предметами зовнішнього світу. Але щоб виникло бажання речей, вони мають споконвічно утримуватися в чуттєвому досвіді, оскільки неможливо бажати того, що ніколи досвідом не сприймалося й не закріплювалося. Саме враження, які містять також результати всіх попередніх діянь, обумовлюють нове народження. Стійкість вражень, а отже, кожне наступне народження пояснюється лише однією причиною – незнанням, авідьєю. Такою є сансара – коло буття й причина страждань.

Припинити страждання можна через усунення земних пристрастей, які пов'язують людину зі світом, і таке звільнення означає згасання пристрастей – до стану нірвани. Вчинки людини, яка досягла згасання страстей, позбавлені прихильності до життя, не породжують долю (карму), а отже, переродження. Згасання пристрастей веде до стану безтурботності, незворушності й безпристрасного самоволодіння людини, якого можна досягти й у сучасному житті, якщо суворо наслідувати восьмирічний шляхетний шлях, яким йшов Будда, а саме – формування правильних поглядів, засвоєння сутності буддизму, чотирьох шляхетних істин. Для перетворення життя необхідно також перебороти погані нахили й наміри, вороже ставлення до людей. Людина має уникати неправди, клевету, брутальності, не завдавати шкоди всьому живому, не красти, не вдаватися до недозволеного в досягненні своїх цілей, здобувати засіб для існування лише чесним шляхом. Моральні настанови контролюють людину: мовлення, поведінку й, нарешті, весь спосіб життя. Одним зі шляхів порятунку є йога як метод, який допомагає зосередженню, у результаті чого настає стан повного трансу, що у ньому зникає реальний навколишній світ.

Філософія Стародавнього Китаю. На відміну від стародавньої індійської філософії, що була, по суті, релігійно-філософською, у більшості давньокитайських філософських шкіл переважала практична філософія, пов'язана із проблемами життєвої мудрості, моральності, управління.

Китайській міфології було притаманне уявлення про первісний стан світу як первісний хаос і про дві протилежні космічні сили, що впорядковують цей хаос, – небесну (Ян) і земну (Інь). Поступово зароджується й найважливіше для давньокитайського світогляду поняття «дао» («шлях») як безособовий світовий закон, якому підкоряються і природа, і люди.

Основними філософськими школами у стародавньому Китаї були конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм.

Найважливішими проблемами давньокитайської філософії були переважно етичні й соціально-філософські. Відомо, що Китай створив систему ідеального державного управління, що ґрунтується на традиціях, і найбільш чисту форму ця система отримала у конфуціанстві. В центрі уваги цього вчення – взаємовідносини між людьми, проблеми виховання. Як соціальний реформатор, *Конфуцій* (бл. 551–479 рр. до н.е) був невдоволений існуючим станом справ у суспільстві. Проте його ідеали знаходилися не в майбутньому, а в минулому. Слід зауважити, що культ минулого є взагалі характерною рисою давньокитайського світогляду. Вважалося, що у давнину люди поводитися чемно, самовдосконалювалися, уникали брудних висловлювань, поганих манер тощо. Саме тому етичне вчення Конфуція спирається на такі поняття, як «золота середина», «людинолюбство» і «взаємність», які складають в цілому правильний життєвий шлях «дао», що йому має слідувати кожен, хто бажає жити в гармонії зі світом. «Золота середина» – це є гармонічна поведінка людей, рівновага між невитриманістю й обережністю; основою людинолюбства є шанобливе ставлення до старших; взаємність, або турбота про людей, втілюється у відомому вислові, «золотому» правилі Конфуція: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Дао в Піднебесній підтримується зусиллями мудрих правителів, які спираються на вчених-чиновників. Отже піднесений статус правителя формується уявленнями про духовний зв'язок між ним і Верховним імператором (Ді) – божеством і водночас прабатьком дому, який править.

Філософія Конфуція є яскравим відбиттям тенденції до стабілізації у стосунках між людьми (чого не вистачає сучасним суспільствам), яка досягається за рахунок ієрархії у пануванні та підкоренні, що впливає з вічних законів неба. Відстоюючи міцну державу, Конфуцій завжди говорив, що правитель має божественну сутність. Цар, монарх, імператор – це є «син Неба». А воля Неба поширюється і на громадське життя.

Конфуціанське розуміння Дао заперечували послідовники *Мо-цзи* (479–400 рр. до н.е.). Моїсти вважали, що небо не визначає людські справи (інакше б людське життя позбавлялося сенсу), воно слугує лише взірцем людинолюбства, оскільки не розрізняє великих і малих царств, знатних і бідних, годуючи всіх. Отже, якщо небо володіє всезагальністю, живиться всезагальною любов'ю, то бажає, щоб люди любили один одного. Любов неба до людей у трактуванні моїстів – це є любов неба до простого народу. Тому, наслідуючи небо, правителі мають піклуватися про свій народ, прислухатися до його думок, оскільки знання народу є критерієм істини: правило перевірки існування будь-чого в імперії мало полягати в апеляції до фактів, які бачили або чули маси людей.

Вважаючи, що небо, завдяки своєму людинолюбству, не бажає, щоб сильні пригноблювали слабих, моїсти були переконаними противниками воєн. Війни до того ж спричиняють руйнування осель, розорення господарств, знищення населення. Отже, воля неба вимагає, щоб усі держави любили одна одну та вирішували будь-які взаємні суперечки лише мирними засобами.

Протилежним конфуціанству та моїзму напрямком старокитайської філософії став *легізм*. Увага послідовників цього вчення (Шан Ян, Хань Фей-ци та ін.) також була зосереджена на питаннях управління суспільством і визначенні ролі держави в цьому управлінні, але вирішення їх було дещо іншим. За основу суспільного порядку ними визнавався закон (тому їх поіменували «законниками»); вони цілком відмовилися від методів переконання, поклавшись на правове примушення та покарання. Совість

вони замінили на страх, наївні уявлення про державу як велику сім'ю – на уявлення про державу як бездушний механізм, який має право втручатися в усі сфери суспільного та особистого життя. Вищою метою стали зовнішня перемога свого царства у боротьбі царств та підкорення інших народів. Заради цього виключалися всі надмірності, скасовувалися мистецтво, філософія. Землеробство та війна стали головним, на що держава мала спиратися та заради чого існувати.

Важливим напрямком у старокитайській філософії є також *даосизм*. На відміну від конфуціанства, моїзма, легізма – переважно етико-політичних вчень, – даоси опікуються питаннями об'єктивної картини світу в його абстрактно-філософському категоріальному аспекті: проблемами буття, небуття, становлення, тощо. Засновником даосизму вважається *Лао-цзи*, який виклав своє вчення у книзі «Дао де цзин» (IV–III ст.ст. до н.е.), назву якої можна перекласти як «Книга про шлях та його прояви», або «Канон Шляху та його Сили». Якщо для конфуціанців, моїстів, легістів Дао є взагалі шляхом розвитку Китаю й морально-політичної поведінки людини, то для даосів це є всеосяжне світоглядне поняття. Це ніщо, небуття. Маючи своєю найглибшою субстанцією небуття, всі речі є неміцними, постійно йдуть у небуття, де знаходять свій спокій. Повернення до сутності називається усталеністю (статичністю). Тільки небуття є вічним. Спокій є головним у русі. Звідси етичний ідеал даосів: досконаломудрий (шеньжень) не прагне робити добрі справи, головна його якість – переможне недіяння (у-вей). Принцип недіяння покладений і в основу концепції управління. Досконаломудрий правитель дозволяє всьому йти своїм природним шляхом – Дао. Він ні у що не втручається, не заважає Дао. Коли уряд спокійний, народ стає простодушним. Коли уряд діяльний, народ стає нещасним.

Паралельно зі становленням та розвитком стародавніх індійської та китайської філософії відбувається зародження та формування філософської думки в античній Греції; саме давньогрецькій філософії належало зайняти базове положення у житті європейської цивілізації, її історії і культури.

Антична філософія. Античною називають філософію Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Антична філософія (спочатку грецька, а потім і римська) охоплює період з VII ст. до н.е. до III–IV ст.ст. н.е. Антична філософія зародилася у давньогрецьких полісах (містах-державках) і спрямованістю свого змісту, методом філософування відрізнялася від стародавніх східних способів філософування, як і від міфологічного пояснення світу, характерного для творів Гомера й Гесіода. Рання грецька філософія тісно пов'язана з міфологією, чуттєвими образами й метафоричним поясненням. Для стародавніх греків, що жили в період становлення цивілізації, світ був величезним скупченням різноманітних природних і суспільних сил та процесів. Як жити в такому світі? Хто керує ним? Як узгодити власні можливості з верховними силами, недосяжним для людського впливу Космосом? Буття асоціювалося з безліччю стихій, що постійно змінюються, тому пошук стійкої першооснови у мінливому коловороті явищ, подій неосяжного Космосу стало головною метою стародавніх філософів.

Сутнісною особливістю античної філософії є єдність взаємопов'язаних елементів: об'єкту дослідження, методу та мети. Перший визначає зміст античної філософії, який конкретизується в ідеях космоцентризму. Стосовно методу слід відзначити прагнення до раціонального пояснення буття. Для філософії даного періоду значущим є не окремий факт, а розумний аргумент, логічний доказ, знання. Це визначає характер філософії, близький до науки. Мета ж філософії полягає в чистому спогляданні істини, бажанні досягти її.

У розвитку античної філософії виділяють чотири основних етапи.

I. Досократівський (Мілетська, Ефеська, Елейська школи, Школа піфагорійців, вчення фізиків-плюралістів, атомістичне вчення Левкіппа та Демокріта).

II. Класичний (розпочато софістами, але розквіт пов'язано із творчістю Сократа, Платона і Аристотеля).

III. Елліністичний (стоїчна й епікурейська школи, скептицизм).

IV. Римський період, коли вирішальну роль в античному світі став відігравати Рим, під вплив якого потрапляє й Греція. Римська філософія формується під впливом грецької філософії, особливо елліністичного періоду. Відповідно, у римській філософії виділяють три напрямки: 1) стоїцизм (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій); 2) скептицизм (Секст Емпірик); 3) епікуреїзм (Тит Лукрецій Кар). У III–V ст.ст. н.е. у римській філософії виникає і розвивається неоплатонізм, найбільш видатним представником якого став Плотін. Неоплатонізм вплинув не тільки на ранню християнську філософію, але й на усю середньовічну релігійну філософію.

Античній філософії притаманне осмислення таких головних проблем:

- виникнення Космосу, його структура та розвиток; початок всіх речей, буття, небуття, матерія та її атрибути; ідеї про головні елементи, тотожність та протилежність буття та небуття тощо;

- людина та її взаємовідносини з іншими людьми; природа та сутність людської моралі, її співвіднесеність із нормами права; політика та державний устрій; природа та сутність людської свідомості, співвіднесення раціонального та ірраціонального в ній; проблеми осягнення істини тощо;

- генезис та природа пізнання, логічне та методологічне з точки зору методу раціонального пошуку; ідеї побудови метафізичних систем і синтезування основних філософських проблем; логіка, логічні форми, закони правильного мислення; риторика як мистецтво переконання; естетика тощо.

Перші грецькі філософи займалися осмисленням природи, Космосу, з'ясовуючи причини й початки світу, тому їх часто називають фізиками (від грецьк. *physis* – природа). Вони інтуїтивно будували субстанційну модель світу через з'ясування першопричини усього суцього як його основи, сутності, субстанції. Ця методологія містить безліч елементів міфологічного асоціативного мислення: у міфі людські властивості, якості й стосунки перенесено на явища природи, на небо і Космос, також у ранній грецькій філософії властивості та закони Космосу (у розумінні «фізиків») перенесено на людину і її життя. Людина розглядалася як Мікрокосм відносно

Макрокосму, як частина і своєрідне повторення, відбиток Макрокосму. Таке уявлення про світ у давньогрецькій філософії отримало назву космоцентризму. Але в понятті космоцентризму вбачається ще один зміст: Космос є протилежністю Хаосу, отже, порядок і гармонія протиставляються невпорядкованості. Таким чином, космоцентризм ранньої античності трактується як орієнтація на виявлення гармонії в людському бутті, адже якщо світ гармонійно впорядковано, якщо він є Космосом, Макрокосмом, а людина – його відбитком, і закони людського життя подібні до законів Макрокосму, тоді й в людині міститься подібна гармонія.

Представники різних шкіл раннього, досократівського періоду розвитку античної філософії визначали начало світу в різні способи, але в єдиному напрямку: ці начала являли собою ту або іншу форму речовини.

Представники *Мілетської школи* так відповідають на питання, з чого все складається: Ферекид із Сирова – земля; Фалес із Мілету – вода; Анаксимен – повітря. Учень Фалеса Анаксимандр розширив поняття всього суцього до поняття «архе», тобто увів власне поняття начала, субстанції, того, що лежить в основі всього суцього. Начало Анаксимандр знайшов не серед реальних стихій, які можна спостерігати, а в апейроні (від грецьк. – *безмежний, неоссяжний, нескінченний*), що він є безсмертним, незнищеним й вічно рухливим. Анаксимандр стверджував, що апейрон є основою та єдиною причиною народження й загибелі всього суцього; апейрон усе із себе робить сам: перебуваючи в обертовому русі, він виділяє протилежності – вологе й сухе, холодне й тепле; їхні парні комбінації утворюють землю (сухе й холодне), воду (вологе й холодне), повітря (вологе й гаряче), вогонь (сухе й гаряче). Апейроном Анаксимандра є невизначене. Анаксимандр першим усвідомив, що нескінченність будь-якої певної стихії (наприклад, води, землі, повітря або вогню) призвела б до її виокремлення (переваги) з усіх інших стихій як кінцевих. Природно, Анаксимандр першим у філософії усвідомив несумісність деякої однозначності якісної визначеності начала й атрибута

нескінченності. Концепція начала як апейрона, тобто невизначеного кількісно й якісно, є правильною за сучасних умов.

Єдиним знаним представником *Ефеської школи* був Геракліт (544–483 рр. до н.е.). Мілетці припускали та враховували динамізм світу, проте лише Геракліт зробив питання руху основним змістом своєї філософії. Його вислів «*panta rhei*» – «усе тече» дає пояснення процесам, що мають місце в світі. Становлення є безперервним процесом переходу від однієї протилежності до іншої, і між протилежними сторонами завжди точиться війна. Протилежність та конфлікт є шляхом до гармонії, яка сама є Богом. Не випадково субстанцією в Геракліта слугує вогонь, але це вогонь-Логос, який максимально чисто виражає перехід від буття до становлення, позначає мінливість, діалектику буття. Саме тому Геракліт вважається засновником діалектичного способу мислення, ще до того, коли навіть з'являється сам цей термін. Ще один відомий вислів Геракліта «Не можна увійти двічі в одну й ту саму річку» також пояснює динамізм життя, бо вода завжди нова, навіть якщо вона здається іншою, і щоб продовжувати бути, ми не повинні залишатися тими ж, якими були у кожен момент часу. Поняття Логосу, Бога, єдності протилежностей підкреслюють не лише буття світу як руху, але й багатоступеневість процесу пізнання: чуття можуть обдурити людину, зовнішність не завжди істинна, а сама істина досяжна лише по той бік чуттєвості.

Ще один варіант розуміння субстанції знаходимо у *піфагорійців* (засновник школи – філософ і математик *Піфагор*). Саме вони заклали основи теорії чисел і принципи арифметики. Вивчаючи характер чисел і відносин між ними, піфагорійці дійшли абсолютизації, містики чисел. Основою всього сущого піфагорійці визнавали число, що володіє як речами, так і моральними й духовними якостями. Той або інший предмет виконує своє призначення тільки тому, що кількість у ньому співвіднесена саме так, а не інакше. Якщо змінити числові показники – буде інший предмет. Поклавши в основу Космосу число, Піфагор створив впорядковану числом

світобудову. Отже, Піфагор (який, доречи, першим сконструював слово «філософ») стояв на межі міфології і магії, з одного боку, та філософії і науки – з іншого. Він, як жоден інший із перших філософів, відобразив у своєму вченні складний процес народження філософської думки, яка пробивалася крізь вікові культурні нашарування зовсім іншого, ніж філософія, рівня.

Якщо в мілетців субстанція ще є фізичною, у піфагорійців – математичною, то в *Елейській школі* (Ксенофан, Парменід, Зенон) вона є вже філософічною, тому що поняття субстанції перетворюється на поняття буття. Взагалі вчення елеатів є новим кроком у становленні давньогрецької філософії, у розвитку її категорій, а також у постановці питання про співвідношення буття та мислення. Згідно з Парменідом, світ є суцільною масою речовини, що має форму кулі. Тому він єдиний, неподільний, нерухомий, незмінний. Порожнечі, нічим не заповненого простору, немає, тобто небуття, не існує, є лише буття. Буття тотожне мисленню, тобто думка про предмет і сам предмет є одним і тим самим. Якщо мислити про небуття, воно стає буттям як предмет думки, отже, самого по собі небуття немає. Якщо небуття не існує, то буття єдине. Таким чином, буття розуміється елеатами як безперервне, неподільне, однаково присутнє в кожному найменшому елементі дійсності; воно виключає кількісну множинність речей та їх рух.

Множинність та рух не можна помислити без суперечностей, тому вони не є буттям. Доказу останньої тези, тобто доведенню єдності буття та відсутності руху, присвятив своє вчення *Зенон з Елеї* (бл. 490–430 рр. до н.е.). З ім'ям Зенона пов'язують створення суб'єктивної діалектики (від грецьк. «мистецтво вести бесіду, сперечатися»), оскільки філософ досконало оволодів умінням аргументації. Зенон доводив від протилежного, зводячи до абсурду протилежну точку зору. Таким чином він створив низку (близько 40) своїх відомих апорій (від грецьк. – *ускладнення, безвихідне становище*), спрямованих проти визнання істинності руху. Так, згідно з апорією «Стріла,

що летить», шлях руху складається із суми точок, що перебувають у спокої, і в кожному пункті руху стріла перебуває у стані спокою, тобто не рухається. В цілому в апоріях Зенона знаходить прояв мислення, типове для стародавніх греків, яке не припускало ідеї дискретності (дрібності) простору та часу, тобто можливості миттєвої швидкості в один нескінченно малий момент часу в одній точці простору.

Проте логіка розвитку філософії із необхідністю привела до появи дискретності у осмисленні давніми греками світу. І першими тут були *фізики-плюралісти*, Емпедокл та Анаксагор. Їх вчення не були пов'язані у єдиній школі, але разом вони призвели до появи картини світу нової якості – атомістичної.

Емпедокл (бл. 490–бл. 430 рр. до н.е.) визнавав існування чотирьох стихій-начал – води, землі, вогню та повітря, коренів усіх речей. Поєднуючись у різних пропорціях ці стихії створювали усю різноманітність світу. Він визнавав думку Парменіда, що неможливо виникнення чогось із нічого, отже усе що відбувається є лише процесом поєднання та розділення першоелементів. Тут взагалі вперше виникає поняття елемента, а буття видається структурованим. Проте Емпедокл своєрідно пояснював причини усіх процесів світу, він увів поняття про вищі космічні сили Любові (Дружби, Прихильності) та Ворожості (Розбрату, Незгоди), які керували виникненням чи руйнацією речей. Сама ця думка видається наївною, але в цілому виявляє перехід від стихійної матеріалістичної філософії до філософії свідомості, суб'єктивного начала.

Ще далі пішов засновник афінської філософії *Анаксагор* (бл. 500–428 рр. до н.е.). Він вважав, що різноманіття світу не можна пояснити чотирма «коренями речей», проте воно пояснюється існуванням простіших зерен, насіння речей – гомеомерій, «подібних одне до одного». При цьому їх існує стільки ж, скільки існує властивостей (кольорів, смаків, форм, ароматів тощо). Самі гомеомерії мають властивості парменідового буття, але існують в усіх речах, відрізняючись лише пропорціями. Головною особливістю

кожної гомеомерії була її здатність ділитися нескінченно, зберігаючи при цьому свої властивості. Ідея про наявність гомеомерій пояснювала багато речей і процесів, в тому числі – вплив їжі на почуття та зростання організму, перетворення бруду у щось корисне тощо. Проте усіма гомеомеріями керує вища щодо них сила – Нус (Розум), і ця думка знову виявила інтерес філософії до нематеріального, що вже скоро буде втілено у філософії Платона.

Вищим зльотом античної фізики, її завершальним етапом було вчення *атомізму*. Фізики-плюралісти вказали певний шлях, а Левкіпп та Демокріт завершили усю логіку розвитку матеріалістичної думки досократівського періоду. *Демокріт* (460–370 рр. до н.е.) був учнем Левкіппа. Обидва вони трималися думки, що буття є чимось простим, визнаючи під останнім атомом (з грец. – *неподільне*). Атомізм поєднує ідеї елейської та ефеської філософій, з одного боку, надаючи матеріалістичного, але умоглядного тлумачення атому, розуміючи його як найменшу, неподільну, незмінну фізичну частку, а з іншого, – визнаючи, що атоми існують в порожнечі, що дозволяє їм невпинно рухатися, змінюючи світ. Демокріт вважав, що світ атомів – істинний світ, і тому його можна пізнати лише розумом, тобто, атоми – це внутрішня сутність речей, їх не можна просто побачити. Сприймати можна лише чуттєві речі, що їх утворюють комбінації атомів різної форми та розміру. Різноманітні світи виникають в результаті вихрового руху атомів з природних причин, отже все у світі підпорядковано причинності, випадковість, на думку Демокріта, є лише ілюзією. Сама душа людини утворюється із особливих атомів ідеальної форми, а процес пізнання філософ пояснював через проникнення в голову людини «тонких атомів» (образів), що дає можливість сприйняття окремих речей. Але такі якості, як колір або смак, самим атомам не властиві, вони є відносними, існують лише в загальній думці. Чуттєве пізнання є лише початковим, «темним» пізнанням. Найбільш глибокі істини відкриваються людині завдяки її розуму.

Отже, у вченні атомістів природа знайшла свою ґрунтовну основу в атомах та порожнечі, а філософія та природознавство починають рухатися далі паралельно. Остаточно це стало очевидно із формуванням нового етапу античної філософії – класичного, коли було сформульовано основні проблеми та поняття філософії взагалі.

Зазвичай класична філософія Греції пов'язана з іменами найвидатніших її представників – Сократа, Платона та Аристотеля. Проте започатковано новий стиль мислення та нову проблематику було в межах вчення софістів.

Приблизно із середини V ст. до н. е. *софістами* стали називати платних вчителів риторики (красномовства), еристики (мистецтва суперечки), а потім і філософії. Час, коли жили софісти, був багато в чому переламним для Греції, і софісти виконували важливу соціальну функцію, навчаючи населення усьому, що знали самі. Серед них можна згадати Протагора, Горгія, Продіка, інших. Вони зробили внесок у створення норм життя та моралі сучасного їм суспільства, виголосили та втілили ідею доступності навчання незалежно від статусу, обґрунтовували доступність чеснот незалежно від соціального походження. Слово «софіст» достотно означає «мудрець», той, хто знає, а негативний зміст слова виник згодом тому, що певна група філософів, які займалися платним навчанням, приділяла основну увагу розвитку здатності аргументовано доводити та одночасно спростовувати будь-яку висунуту тезу. Софісти вперше звернули увагу на розбіжність законів природи й культури та помітили, що в природі події, викликані певною причиною, відбуваються із залізною невідворотністю. У той же час у суспільстві такої невідворотності немає. Іншою мовою, софісти стверджували, що суспільні закони створюються штучно, самою людиною. Через це закони виявляються, на думку софістів, релятивними (відносними), а людина, за висловом Протагора, сама стає «мірою всіх речей», які виявляються цікавими не самі по собі, а відносно до цілей людини.

Отже, софісти викликали у суспільстві багато нарікань, особливо своєю релятивістською позицією у багатьох питаннях. Їм упевнено протистояв *Сократ* (469–399 рр. до н.е.). У центрі його філософії, як і у софістів, перебуває людина, яка, проте, розглядається винятково як моральна істота (етичний антропологізм). Два девізи Сократа: «Пізнай самого себе» і «Я знаю, що я нічого не знаю» підкреслюють універсально-моральну спрямованість його філософії. Сократ створює квінтесенцію філософського погляду на світ, формує європейський раціоналістичний підхід, сутністю якого став сумнів. Сумнів і досі є провідною характеристикою самої філософії. При дослідженні етичних питань Сократ застосовував споріднений метод, названий ним у платонівському діалозі «Теетет» майєвтикою (повивальним мистецтвом): він допомагав істині народжуватися в душі свого співрозмовника, оскільки вважав, що він нею не володіє, а осягає разом зі співрозмовником. Сократівський метод питань і відповідей (діалектика) представляє процес, у якому відбувається відмова від плутанини думок (що є розповсюдженими помилками) і здійснюється сходження до загального, тобто об'єктивного, що є дійсно істинним. Загальне, сутнісне для людини, у тому числі уявлення про чесноту, про справедливість, Сократ уявляє як певний неусвідомлений спочатку зміст понять, що розкривається тоді, коли відкидається все інше, тобто те, що викликає протиріччя при логічному аналізі пов'язаних із цими поняттями суджень. Переконавання в існуванні об'єктивної істини означає в Сократа, що є також об'єктивні моральні норми, що розходження між добром і злом є не відносним (як це було у софістів), а абсолютним. Але чинити добро можна лише тоді, коли знаєш, що це таке. Отже знання, що таке мужність, робить людину мужньою, а знання, що таке добро, робить людину добродійною. Зло є лише результатом незнання. Отже, моральність, за Сократом, є наслідком знання.

Якщо Демокріт уособлює матеріалістичну лінію розвитку філософії в античності, то Платон, на протилежність до Демокріта та наслідуючи Сократа, започаткував лінію об'єктивного ідеалізму у світовій філософії.

Платон (427–347 рр. до н.е.), подібно до елеатів, розглядав буття як вічне та незмінне, таке, що пізнається лише розумом і є непідвладним чуттєвому сприйняттю. Світу надчуттєвих, незмінних, вічних ідей, який Платон називає «буття», протистоїть мінлива сфера чуттєвих речей: тут все тільки стає, безперервно виникає та зникає, але ніколи не «є». Платон стверджує, що істинне буття – це є безтілесні ідеї, які він називає сутностями. Таким чином, нематеріальні, надчуттєві ідеї (ейдоси), згідно з Платоном, складають сутність чуттєвого світу, даного нам у досвіді. Речі, за словами Платона, причетні до ідей, і тільки через цю причетність вони існують, але вони є лише слабкими копіями ідей. Поетичним образом концепції Платона стала печера. Якщо в печеру крізь тонку щілину потрапляє промінь сонця, то люди, які перебувають у ній, можуть бачити на стіні лише тіні. Таким, за Платоном, є і наш світ. Він є лише відображенням справжнього світу, в якому перебувають ідеальні форми, що є прообразами всіх речей. Наприклад, у світі ідей існує загальна ідея стола, людини тощо, а також загальні ідеї блага, добра, краси. У цьому ж світі живуть безсмертні душі.

Все знання, доступне людині як земній істоті, Платон вважає відносним, він називає його правильною думкою. Але прорив до дійсного знання є можливим, лише коли душа людини здатна пригадати те, що вона бачила, перебуваючи у світі ідей. Тут слід зазначити, що Платон запозичив піфагорійську концепцію про переселення душ і вважав, що душа, потрапивши до смертного тіла, забуває про свою небесну вітчизну, але здатна пригадати її. Таке пізнання-пригадування передбачає самозосередження й одночасно є моральним очищенням.

На цій концепції ідеалізму базується система знань Платона. Він вперше сконструював системне уявлення про світ, впорядкувавши його у системі знань. За Платоном, існує три дисципліни – діалектика, фізика та етика. Діалектика є вченням про буття, фізика – про природу, етика – вченням про моральність. Діалектика пояснює будову істинного буття, фізика – світу речей, етика навчає людину життю згідно істини. Між цими

розділами знань, як і між ідеями та речами, існує нерозривний зв'язок: пізнати світ ідей можна через систему понять, індуктивно-дедуктивним шляхом, згідно із законами логіки, тобто, втілені в речах, ідеї дозволяють нам пізнавати сутність буття, правила моралі, державного устрою, й отже все остаточно досягається розумом.

Системне уявлення про світ пов'язане також із соціально-політичною концепцією Платона. Держава, за Платоном, є свідомим посиленням, концентрацією краси й справедливості. Це стає можливим за рахунок виконання людьми суворо визначених функцій, що відповідають їхнім природним здібностям, властивостям душі, які є незмінними. Душа згідно з вченням Платона, містить три частини: розумну, вольову й афективну (чуттєву). Державні функції розподіляються відповідно до домінуючої частини, незалежно від умовного соціального статусу, бо властивості душі є вродженими. Управління належить філософам, у яких переважає розумна частина душі. Воїни, у яких переважає вольова частина душі, забезпечують захист від ворогів. Ремісники й селяни, у яких переважає афективна частина душі, займаються матеріальним виробництвом. Платон визнає, що вони забезпечують державу необхідними для життя матеріальними продуктами. Проте держава, що виконує загальні функції, піклується про них як про одиничне. Таким чином, держава врівноважує розбіжності душ шляхом обміну діяльністю між людьми. Вона дозволяє людям, в яких розумне начало виражене слабо, долучитися до мудрості тих, кому дісталася більш досконала душа. Це дозволяє їм приборкати свої афекти та здійснювати діяльність на благо всього суспільства.

Наслідуючи свого вчителя Платона, *Аристотель* (384–322 рр. до н.е.), з одного боку, критикує його, але з іншого, – створює свою систему знань та філософію, які пережили століття та стали найбільшим авторитетом в науці аж до Нового часу. Усі науки Аристотель поділяє на три групи: теоретичні (математика, фізика, психологія та метафізика (читай – філософія)), практичні (етика, політика), творчі (техніка, естетика). При цьому

Аристотель, вперше розрізняє наукові проблеми та питання, які вивчаються лише філософією, започаткувавши майбутній поділ знання про світ на власне філософське та наукове. Отже, філософія:

- вивчає те, що виходить за межі досвіду, тобто те, що досягається розумом; загальне охоплюється через індукційне узагальнення чуттєвого досвіду (саме таке розуміння з часом ототожнить філософію із метафізикою, бо в її межах вивчається те, що йде за досвідом);

- формує систему загальних понять, які дозволяють описати й передати сутність того, що неможливо охопити чуттєвим досвідом: вперше створюється вчення про категорії, які відповідають на питання про властивості та відношення речей, тобто виражають вищі роди щодо звичних речей; до даних категорій відносяться сутність (тотожна до буття), якість, кількість, відношення, місце, час, дія, стан, страждання, володіння;

- розробляє логіку (дедуктивну), оскільки в логічних істинах Аристотель також вбачає форми буття; це дозволяє розробити силлогістичну логіку та сформулювати класичні закони логіки;

- створює вчення про матерію та форму: матерія є лише пасивною можливістю речі, а форма є її активним началом, вираженням сутності; тут висловлюється критика платонівського вчення про ідеї, оскільки Аристотель заперечує можливість існування ідеї до самої речі, перемістивши ідею у саму річ в якості її смислу; згідно до цього твердження формується концепція чотирьох причин: матеріальної (із питанням – із чого?), формальної (із питанням – що це?), рушійної (із питанням – чому рухається?) та цільової (із питанням – задля чого?); при цьому першодвигуном Аристотель визнає Бога, що ще більше закріплює метафізичні уявлення про світобудову;

- вивчає душу, яка є не лише у людини, але й у рослин та тварин, і людина відрізняється лише тим, що вона є істотою суспільною.

Останню частину відображено в етиці та політиці Аристотеля. Він критикує Сократа та Платона за надмірний раціоналізм у розумінні моралі і вказує на позитивну роль емоцій у формування моральної поведінки.

Недостатньо лише знати певну чесноту, необхідно діяти відповідно, а цього можна досягти лише через емоційне налаштування на добро. Із цим також пов'язано політичні ідеї Аристотеля. Оскільки чеснота, на його думку, є продуктом виховання, то здійснювати останнє має держава як вища форма суспільного устрою. Мислитель вважав, що держава є продуктом природного розвитку, як сім'я й поселення, але природа держави вища за природу сім'ї, індивіда; держава передує індивідові, оскільки тільки в державі людина може стати повноцінною. Людина є «політичною твариною», тобто політичність людини виходить з її природи. Правильними формами державного устрою є ті, що забезпечують загальне добро й користь: монархія – царська влада, найдавніша й найбожественіша форма політичного устрою; аристократія – влада небагатьох, що вміють керувати людьми та володіють особистою гідністю; «політія» (республіка) – збалансоване правління більшості, що їм притаманна єдина загальна чеснота – воїнська. Відповідні неправильні форми правління Аристотель різко засуджує. Тиранію він вважає несумісною з природою людини, також він не визнає олігархії як влади небагатьох багатіїв. Найбільш прийнятною серед неправильних форм для Аристотеля була демократія, але за умов, якщо влада там залишається в руках закону, а не натовпу.

Вже наприкінці життя Аристотеля Греція втрачає свою незалежність, і антична цивілізація переходить до елліністичного періоду своєї історії. Це суттєво впливає на загальну атмосферу культури та на проблематику філософії, що не могло не відбитися на характері вчень, які сформувалися того часу. Серед античних напрямків, що належать до еллінізму, найбільш знаними були скептицизм, епікуреїзм і стоїцизм.

Скептики вважали світ непізнаваним, вони взагалі ставлять під сумнів користь від всеохоплюючого знання про світ, навіть якби його можливо було отримати. Засновником скептицизму вважається *Піррон з Еліди* (IV ст. до н.е.). Філософ, вважав Піррон, це той, хто прагне щастя, а воно полягає у неможливості та відсутності страждань. Хто бажає досягти щастя,

має відповісти на три запитання: Із чого складаються речі? Як ми маємо ставитися до речей? Яку користь ми отримаємо від такого нашого до них ставлення? На перше запитання, за Пірроном, ми не можемо дати відповідь, оскільки ні про що не можна сказати, що воно насправді існує; жоден спосіб підтвердження не може бути визнаний справжнім або неістинним. Звідси відповідь на друге запитання: єдине гідне філософа ставлення до речей може полягати лише в утриманні від суджень. З точки зору скептиків, ідея залежності чесноти від знань є помилковою. Вони вважають, що в такому випадку індивід стає рабом відносно істини: він або шкодує, що не володіє істиною, або боїться її позбутися. Таким чином, прагнення до істини призводить тільки до зайвого занепокоєння душі. В той же час висновок про те, що спокій духу наступає внаслідок утримання від суджень, скептики розглядають як факт буденного життя, який випадково отримав підтвердження, адже якщо б це впливало з теорії, воно також ґрунтувалося б на судженні. Отже жити щасливим можна без істини чи цінностей, у спокої та безпристрасності.

Епікуреїзм – вчення, створене мислителем *Епікуром* (341–270 рр. до н.е.), чия фізика базується на атомізмі Демокріта. Найважливішим елементом матеріалістичного вчення Епікура є принцип збереження матерії: ніщо не відбувається з нічого й ніщо не стає неіснуючим, оскільки немає нічого, окрім Всесвіту, що могло би увійти до нього і внести зміни. Матеріальний світ є єдиною і первинною реальністю. Вся матерія складається з порожнечі і атомів, які є вічними й незмінними, вічно рухливими. Отже, вихідним пунктом пізнання є об'єктивна реальність, істина полягає у збігу думки (знання) із цією реальністю. Філософ виходить із пізнаваності світу та визнає одиничні відчуття єдиним джерелом пізнання. Епікура часто вважають гедоністом та евдемоністом. Дійсно, за Епікуром, спокійний і радісний стан духу досягається за допомогою чуттєвих задоволень як необхідного елементу життя. Але він рішуче відкидав будь-яке задоволення, що призводить до страждання, навіть до простого

занепокоєння. Говорячи про чуттєві задоволення, Епікур не визнає цінності задоволень процесу, тобто, наприклад, поглинання їжі, а визнає тільки цінність стану, що настає в результаті задоволення почуття голоду. Задоволення розподіляються ним на три класи: 1) природні й необхідні, тобто ті, що пов'язані із задоволенням елементарних фізіологічних потреб; 2) природні, але не необхідні, наприклад, задоволення від вишуканих страв; 3) неприродні й не необхідні, наприклад, задоволення від реалізації честолюбних задумів. Важливими є лише природні та необхідні, інших задоволень варто уникати, навіть якщо вони доступні, оскільки в такому випадку завжди є підстави для зайвого занепокоєння, пов'язаного із придбанням дорогих речей, вишуканих страв і страхом все це втратити.

Стоїцизм представлено багатьма мислителями, не лише грецькими, але й римськими. Ця течія проіснувала найдовше у пізній античності, від III ст. до н.е. майже до III ст. н.е., від засновника Зенона з Кітіону до римський стоїків – Епіктету, Сенеки, Марка Аврелія. Саме останні завершили формування ідеалу незворушності духу мудреця, який став синонімом стоїків. Система стоїцизму складалася із логіки, фізики та етики, й одна передбачала іншу. Логіка виробляє критерії істини, знання стає істинним через єдність чуттєвих даних та розумових образів. Отже основою пізнання є матеріальний світ, бо за фізикою стоїки є матеріалістами, хоча й пантеїстичного типу. Вони наслідують фізику Геракліта, буття стоїків співпадає із вогнем-Логосом, теплом, без якого немає життя. Бог-Логос виробляє зерна усіх речей, з яких твориться світ. Стоїки стверджують два принципи буття: активний та пасивний, форму та матерію, при цьому формою є Божественний Логос, розум в матерії, підкреслюючи цим пантеїстичну всюдиприсутність Бога в природі. Отже стоїки об'єднали ідею Платона та форму Аристотеля, світ постав єдиним організмом, який при цьому залежить від Логосу (Розуму), все не випадково та неминуче, підкорене Долі.

Людина займає унікальне місце у цій світобудові, вона має тіло й душу, вона може осмислити світ, зрозуміти, що необхідно, що ні, визначити, що є добро, а що зло, а отже узгодити свої бажання із веліннями Долі та збігтися із Логосом. В цьому полягає основа стоїчної етики – через розуміння підкоритися Долі, бо змінити нічого не можна. А отже навіть джерело добра і зла виявляється у самій людині, а не ззовні. Саме стоїки розробили низку понять, які згодом перейшли до християнської етики та є актуальними й досі. Оскільки все підкоряється розумному принципу, то людина повинна жити добродібно, бо це розумно, чеснота зберігає життя, а зло, гріх його руйнує. Така позиція формує поняття повинності, вищою формою якої є любов до ближнього, вона є велінням розумної душі, загальний органічний зв'язок. Звідси також формулюються поняття свободи (бо всі люди вільні, а раб – це не соціальний статус, а залежність від незнання), совісті (внутрішня здатність відокремлювати добро від зла), волі (здатність діяти за переконанням незалежно від зовнішніх обставин, чи як важко це не було б), рівності (бо Доля для всіх одна, немає вищих чи нижчих), справедливості (оскільки всі є рівними перед вищим законом, то лише дії формують життя людини, й кожен отримує своє, бо змінити щось неможливо). Отже, ідеалом стоїків стає безпристрасний аскет-мудрець, безстрашний та щасливий.

Останнім значним вченням античності, яке до того ж підготувало прихід нового етапу розвитку філософської думки, середньовічного, став *неоплатонізм*. Він з'явився як результат синтезу філософії Платона та Аристотеля й започаткував широку систему світобудови, яка суттєво вплинула на подальший розвиток не лише філософського, але й наукового знання, а також на релігійні доктрини. Засновником неоплатонізму був *Аммоній Саккас*, створивший першу школу в Александрії, але найвідомішим представником став його учень *Плотін* (205–270 г.), який створив власну школу в Римі. Пізніше школи неоплатонізму (близько десятка) поширилися на усю територію Римської імперії, а відомими представниками були також *Прокл* та *Порфірій*.

Основою системи неоплатонівського розуміння буття стало Єдине – безкінечна, невизначена, необмежена можливість усього, яку не можна відбити у понятті. Воно характеризується внутрішньою активністю, і це майже одинична риса, яку можна виявити в Єдиному. Таке розуміння також ототожнює Єдине із абсолютною необхідністю, воно є причиною самого себе. Оскільки Єдине є абсолютним, воно також є досконалим, тотожним вищому Благу, і його активність та вільність час від часу призводить до процесу творення, або еманачії (витікання). Саме тоді поступово утворюється увесь світ. Першим, вищим рівнем еманачії стає Дух, або Розум, раціональна складова, яка уособлює єдність вищого Мислення, світ Форм. Цей рівень відповідає Вічності й майже не змінюється. Другим рівнем еманачії є Душа, яка дарує життя всьому тому, що здатне відчувати. Тут неоплатоніки вводять елемент Темпоральності, Часу, а Душа уособлює чистий Рух. Якщо Дух породжується Єдиним, то Душа породжується Духом, і це створює передумови повернення усього назад до Єдиного. Коли творчий імпульс Єдиного доходить до своєї межі, вичерпується, виникає Природа, Матерія, яка виникає за межами згаданих рівнів. Вона уособлює множинність, роздробленість світу, а отже – зло, яке, проте, є лише відсутністю Блага. Як очевидно, людина поєднує у собі усі рівні неоплатонічної світобудови, оскільки є носієм як тілесного (Матерія), так і чуттєвого (Душа) та розумного (Дух). Отже, душа людини завжди тягнеться назад до Блага, через посередництво Духа, а найкоротшим шляхом повернення до Єдиного стає екстаз, вихід зі стану індивідуального розділення, множинності.

Вочевидь, таке уявлення про світ є співзвучним із християнським світосприйняттям, яке вибудовувалося саме в цей час, паралельно із традицією неоплатонізму. Вона існувала ще довгий час, впливаючи на формування християнської догматики. Саме закриття у 529 р. імператором Юстиніаном Платонівської академії в Афінах, яка тоді вже два століття була

школою неоплатонізму, знаменує завершення античної філософії, хоча того часу в Європі було вже широко розповсюджено християнство.

Питання для самоперевірки:

1. Яка проблематика визначає загальні контури індійської філософії?
2. У чому різниця між ортодоксальними та неортодоксальними течіями в філософії Стародавньої Індії?
3. Назвіть основні заповіді буддизму.
4. Назвіть основні школи та ідеї старокитайської філософської думки.
5. Що розуміється під давньокитайською категорією дао?
6. Які основні етапи виділяють у розвитку античної філософії?
7. Яке питання було основним у вченнях досократиків?
8. Які ідеї Піфагора дозволяють класифікувати його вчення як ідеалістичне?
9. Хто вважається засновником діалектичного способу мислення?
10. Чим є буття у філософії Парменіда?
11. У чому різниця між атомістичною теорією Демокрита та Епікура?
12. У чому полягає сутність суперечки між софістами і Сократом?
13. Чому Платона вважають родоначальником об'єктивного ідеалізму?
14. Назвіть основні положення вчення Аристотеля.
15. Назвіть положення, які виступають основою античного скептицизму.
16. Чому не є коректним характеризувати вчення Епікура як гедоністичне?
17. У чому сутність античного стоїцизму? Як на Вашу думку, чи залишаються його положення актуальними у сьогоденні?
18. На вчення яких філософів спирається неоплатонізм?

Список літератури:

1. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи : навч. посіб. Харків : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.

2. Аристотель. Нікомахова етика. Пер. з давньогр. Київ : «Аквілон-Плюс», 2002.
3. Аристотель. Політика. Пер. з давньогр. К. : Основи, 2000.
4. Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г., Огородник І.В., Федів Ю.О. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Київ : Каравела, 2006.
5. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Харків : НТУ «ХП», 2018.
6. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
7. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Харків. : НТУ «ХП», 2008.
8. Дгаммапада. *Зарубіжна література: Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу* : хрестоматія / Упор. Л. В. Грицик. Київ, 2006.
9. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.
10. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.
11. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.
12. Лао-Цзи (Лі Ер). Да де цзін; «Українське Дао – Вчення про істину та благодать». Пер. з китайської: Володимир Дідик. Львів : Видання Академічний Експрес, 2013.

13. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.
14. Марк Аврелій. Наодинці з собою. Роздуми. Пер. з грец. Львів : Літопис, 2007.
15. Платон. Держава. Київ : Основи, 2000.
16. Платон. Апологія Сократа. Діалоги. Харків : Фоліо, 2017.
17. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Київ : Основи, 1995.
18. Рігведа («Книга гімнів»). *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ, 2007. Т. 2 : М - Я. С. 331–332.
19. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія. Пер. з латини. Львів : Априорі, 2017.
20. Стрелкова А.Ю. Буддизм. Філософія порожнечі : монографія. Київ : Києво-Могилянська академія, 2015.
21. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавіна, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХПІ», 2012.
22. Філософія : навч. посібник / Ю. М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.
23. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.
24. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.
25. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.
26. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.

2.2. Специфіка та особливості розвитку Середньовічної філософії

Існує думка, що у Середньовіччі взагалі не було повноцінної філософії. Середньовіччя дійсно є часом, сповненим протиріч, та оцінюється не завжди позитивно, і філософія цього періоду також є явищем неоднозначним. Тож сумнів щодо середньовічної філософії є цілком природним, адже середньовічна цивілізація, перш за все, є релігійною, отже й догматичною у свої базових світоглядних позиціях, що, вочевидь, не зовсім відповідає критичній природі філософського знання. Проте задля зняття подібних претензій необхідно підкреслити, що філософія все ж мала місце, хоча й була значною мірою залежною від релігії. Необхідно чітко розрізняти богослов'я, тобто просто тлумачення релігійних положень та текстів, та філософію, яка, хоча й була суто релігійною, все ж залишалася знанням раціонального типу й усі положення і тези доводила та обґрунтовувала суто логічними методами. З цієї позиції середньовічна філософія залишається філософією, хоча й особливою за характером. Однак навіть у самій філософії Середньовіччя питання співвідношення знання за розумом (філософське, наукове) та знання за вірою (релігійне) протягом майже усього періоду залишалось без остаточної відповіді, що навіть утворило певні позиції з цього приводу, які протистояли одна одній. Згідно до французького філософа Е. Жильсона, у питання *про співвідношення віри та розуму* можна визначити такі групи:

- група Тертуліана, який відстоював визнання віри єдиним, що необхідно людині для пізнання світу, а філософія виявлялася зайвою, а девізом його був вислів «Вірую, бо абсурдно» (*Credo quia absurdum*);
- група Августина, який наслідував в цьому питанні грецьких апологетів і стверджував, що віра, звісно, первинна, але розум теж є важливим інструментом для більш глибокого розуміння світу, нагородою за істинну віру, його висловом був «Вірую, щоб розуміти», саме він став домінуючою у філософії з часом;
- група арабського мислителя Аверроеса (Ібн Рушда) відрізняється від західної філософської традиції, хоча усі мусульманські мислителі з часом

зіштовхнулися із тими ж проблемами відносин розуму і віри, що й європейські: Аверроес наслідував аристотелівську позицію, він повністю розділив істину за вірою та істину за розумом, розглядаючи їх як незалежні одна від одної, проте віддаючи перевагу у пошуках розуму; така позиція отримала згодом назву «концепція подвійної істини» і стала популярною в наукових колах Європи;

- група Томи Аквінського відстоює концепцію «гармонії розуму та віри», вона є синтезом двох попередніх позицій, залишаючи фактично первинність віри, але основним шляхом пізнання зробивши все ж таки раціональне мислення; з часом такі погляди привели до значного посилення емпіричних тенденцій та до появи науки сучасного типу.

Проте згадана суперечка не означала, що філософія перестала підкорятися у багатьох провідних моментах релігії, отже усі ті питання, що їх не було принципово та однозначно розв'язано в античні часи, отримали у Середньовіччі догматичні та остаточні відповіді, на які неможливо було не спиратися навіть в процесі пошуку раціональних аргументів. Ці відповіді склали основні принципи середньовічної філософії й зумовили її своєрідність:

- *теоцентризм* – визнання Бога центром та основою світу;
- *креаціонізм* – онтологічний принцип, визнає Бога тим, хто створив світ з нічого зусиллям волі й продовжує підтримувати існування світу, розділяючи із ним свій божественний атрибут – буття;
- *одкровення* – гносеологічний принцип, згідно якого уся можлива істина про світ вже викладена Богом у його творах, і людині необхідно лише вірно витлумачити її;
- *провіденціалізм* – згідно цьому принципу, Бог від самого початку визначив кінцеву долю світу, і реальна історія розгортається згідно до божественного задуму;

- *антропоцентризм* – цей принцип остаточно затверджується лише у концепції свободи волі Томи Аквінського, проте Святе писання вочевидь виділяє людську істоту посеред інших й робить її положення унікальним, оскільки людина створена «за образом та подобою Бога».

Усі ці принципи формувалися поступово і відповідно до культурних умов, знаходячи багате підґрунтя в античній філософії. Основою християнського віровчення стала Біблія, остаточна редакція якої формувалася довгий час і суттєво ускладнила тлумачення нових релігійних ідей, які спочатку були досить прості й не вимагали багато коментарів. У III ст. приймається офіційний текст Біблії, у 325 р. Нікейський Вселенський собор приймає основну формулу християнства – Символ Віри, який пізніше було доповнено на другому Вселенському соборі у Константинополі (381 р.). І весь цей час християнська догматика співіснує з античною філософською традицією, запозичає від неї та відчуває постійний вплив. Саме така ситуація зумовила проблеми із визначенням загальних часових меж середньовічної філософії, а також вплинула на формування певних її періодів.

Отже, філософію Середньовіччя неможливо почати разом із офіційною датою початку середніх віків в історії – з V ст. Перші ідеї нового типу з'являються вже у перших століттях нашої ери, разом із народженням християнства, тому і філософію треба починати десь із II століття. Завершення ж середньовічної філософії теж є розмитим у часі й охоплює період від XIII–XIV ст.ст. в Італії й до XV–XVI ст.ст. в інших країнах.

У філософії Середньовіччя виокремлюють такі періоди:

- *Апологетика* (від грец. *apologia* – захист), яка охоплює I–III ст.ст., її представники (Ориген, Тертуліан, Філон, ін.) обґрунтовували істинність положень християнства, яке нещодавно з'явилося, перед античною, «язичницькою» філософією;

- *Патристика* (від лат. *pater* – батько), охоплює III–VIII ст.ст., знаменує період формування базових принципів середньовічної

(християнської) філософії «отцями церкви», найбільш авторитетними християнськими мислителями; цей період вже чітко розмежовує східну (Василій Великий, Григорій Ниський, Іоанн Дамаскін, ін.) та західну (Аврелій Августин) традиції християнства, це розмежування з часом посиляться та завершиться церковним розколом;

- *Схоластика* (від грец. *shole* – школа) охоплює усю подальшу історію філософії Середньовіччя, це є періодом її розквіту та врешті занепаду; саме схоластика повною мірою реалізовувала сутність середньовічної філософії – раціональними, логічними методами обґрунтовувати релігійні догми.

Отже *апологетика* розпочала полеміку із античною традицією і виявила нову проблематику філософії, неприйнятну їй у попередній час. Так, *Філон Александрійський* (I ст.) започаткував алегоричне тлумачення Біблії, що стало каноном, він затвердив Слово як посередника між Богом та людиною, й саме він дав поштовх новій антропології, увівши окрім традиційних двох елементів людини, душі й тіла, третій – дух, вольовий компонент, який зіграє згодом провідну роль у становленні вже гуманістичної доктрини. *Юстин Мученик* (II ст.) реформував платонівську теорію душі і підготував християнську доктрину воскресіння. *Климент Александрійський* (II ст.) фактично започаткував пошук гармонії між вірою та розумом, яку потім підхопив Августин. *Ориген* (бл. 185–253 рр.) намагався синтезувати філософію із християнством, ідеї Платона, стоїків з християнськими. Він також розробляв концепцію троїчності Бога, обґрунтовував існування Трійці через напрацювання неоплатонізму. Також відстоював свободу волі людини, яка сама обирає, яким шляхом їй іти, отже дії людини врешті решт приведуть до вільного судді, все поєднається у ньому, Бог буде в усьому. Ці ідеї згодом були розвинуті у європейському містицизмі та у пантеїзмі.

Протистояння східної та західної традиції у *патристиці* обмежило обмін ідеями між ними, тому для західноєвропейської традиції найбільшим

авторитетом у патристиці був *Августин Блаженний* (354–430). Він залишив після себе численні твори, головні з яких: «Про Трійцю», «Про град Божий», «Сповідь». Великий вплив на подальшу християнську філософію мало вчення Августина про божественну благодать в її відношенні до волі людини і про божественне призначення. Сутність цього вчення полягає в тому, що перші люди до гріхопадіння володіли вільною волею, могли не грішити. Але вони хибно використали цю свободу, і після гріхопадіння воля людини стала уразливою для зла. Отже воля людини потребує Божественної благодаті, щоб уникати зла. Августин загострює увагу на окремій, приватній людині, внутрішній світ якої завжди є драмою, боротьбою, що мають місце через розбіжність людської волі із Божественною. Августин говорив, що у світі постійно точиться боротьба добра зі злом, і місцем цієї битви є серце людини. Це призводить до відкриття особистісного «Я», здатного до самопоглиблення як пізнання самого себе. Самопоглиблення виявляє в людині власне буття, самопізнання та любов, які є відображенням, подобою Божественних. Приклад такої душевної роботи демонструє сам Августин у своїй «Сповіді», найвідвертішому документі епохи.

Досліджуючи проблему існування зла у світі, Августином була розроблена концепція *теодицеї*: онтологічно зла не існує, бо навіть найменше творіння містить частку добра. Отже зло є лише відсутністю Бога, коли серце закрито для божественної любові. Людина сама постійно порушує Божественне благо, що найпотворніше втілюється у нестримній любові людини до самої себе. Саме на цій любові до себе побудовано «Град земний», де панує норовлива пиха, вона й була причиною первородного гріха. «Граду земному» протистоїть «Град небесний», що побудований на любові до Бога, тобто на бажанні до блага істинного. Не випадково, одним із ключових висловів Августина був: «Люби, і роби, що хочеш». Історія людства виглядає тут як боротьба одного «Граду» з іншим (бо «Град земний» відрізняється безперервною війною, конфліктами, боротьбою одних верств

населення проти інших, народів проти народів), але вона, безумовно, повинна завершитися перемогою «Граду небесного» та воскресінням плоті.

Ці ідеї стали основою для провіденціалізму, більше того, Августин започатковує нове розуміння історії та часу, який стає лінійним, на відміну від циклічного часу античності. Час, а з ним й історія, мають свій початок (від творіння), певне існування та завершення (друге пришестя). Крім того, нова історія містить в собі також і сенс, оскільки таке розуміння земного руху людства є оптимістичним: життя світу (а отже, і життя людське) визначено від смерті до життя, від тяжкого, гріховного буття до буття радісного, блаженного, від зла до блага – від граду земного до граду Божого, небесного. Проте важливим є також розуміння часу як послідовності та змінності подій, це створює не лише спільну основу для ідейного об'єднання усіх християнських країн (єдина історія), але й для самоусвідомлення людини, яка опиняється у нерозривних координатах «минуле-теперішне-майбутнє». Згодом, у VI ст. домініканський монах Діонісій Малий запропонував новий відлік часу – від Різдва Христового, започаткувавши звичний для нас образ часу як односпрямованого вектору із осьюовою подією на ньому.

Ідеї Августина, як і розробки його попередників отримали розвиток у наступному періоді – *схоластиці*. Важливим фактором у становленні схоластики була греко-арабська думка, яка значною мірою вплинула на розвиток європейського раціоналізму, емпіризму, а пізніше – сцієнтизму. Територіальна експансія VII ст. відкрила арабам доступ до спадщини античної культури, вони почали вивчення та переклад трактатів античних авторів та створення на їх основі своїх. Більше того, багато праць античних авторів збереглися лише завдяки арабським перекладам, з яких потім було зроблено й латинські переклади. Згодом через Іспанію, яку було майже повністю захоплено до IX ст., та Сицилію, де вже тоді було відкрито медичну школу, до Європи приникають роботи Аристотеля «Логіка», «Фізика», «Метафізика», а також латинський переклад «Арифметики» Аль-Хорезмі,

який започаткував використання арабського числового позначення у Європі. Сам термін «алгоритм» походить від імені Аль-Хорезмі. З XII ст. у Толедо було організовано спеціальний колегіум перекладачів, з якого виходили роботи античних авторів – Аристотеля, Евкліда, Архімеда, Галена, Гіппократа, Птолемея, а також латинські переклади арабських та єврейських авторів – Авіценни, Аверроеса, Аль-Фарабі, Аль-Газалі, Маймоніда та інших. До того ж європейський словник було суттєво поповнено арабськими словами, які широко використовуються у побуті й досі: «арсенал», «адмірал», «тариф», «аварія», «алхімія» тощо.

Ще одним важливим чинником розвитку схоластичної філософії стали централізація влади Карлом Великим і формування великої держави, яка потребувала освічених людей, що стали рідкістю після «темних віків». В Аахені навіть було створено академію, до якої запрошувалися усі вчені, які ще збереглися у відомому світі, і це, можливо, не дозволило зникнути у забутті таким мислителям, як Алкуїн, Седулій Скот, Іоанн Скот Еріугена, інші. З часом вченість розвивалася завдяки такому суто середньовічному феномену, як університет. Сам термін «схоластика» буквально тлумачиться як шкільна філософія, та, що викладається у навчальних закладах, отже університет остаточно зв'язав схоластику із середньовічним університетом. Це явище сприяло появі особливого прошарку населення – вчених, байдуже – священників чи мирян, які не лише викладали, але й могли обговорювати питання віри та істини. Таким чином, університети сприяли розповсюдженню знання серед усіх соціальних прошарків, знайомству із античною традицією, а також остаточно оформленню позиції автономії розуму, яка зумовила подальший розвиток європейської думки.

Умовно схоластика пройшла у своєму розвитку такі етапи:

- Рання схоластика (VI–IX ст.ст.), творчість Северина Боеція, Іоанна Скота Еріугени;

- Зріла схоластика (XI-XII ст.ст.), творчість Ансельма Кентерберійського, представників Шартрської та Сен-Вікторської шкіл, П'єра Абеляра;
- «Золоте століття» (XIII ст.), час роботи Томи Аквінського, Бонавентури, Іоанна Дунса Скота;
- Занепад схоластики, період остаточного розмежування розуму та віри (XIV ст.), творчість Вільяма Оккама.

Схоластика використовувала усі відомі тоді знання та методи для вирішення завдань, які проте не могли б називатися звичними філософськими питаннями. Серед них можна згадати проблема доведення буття Бога, вже відома проблема співвідношення розуму та віри, а також проблема універсалій, яка з'явилася саме через подальше вивчення античної спадщини, що не могло не породжувати певні дискусії, бо призводило до конфліктів у суто філософському полі – там, де не було й не могло бути єдиної позиції.

Одним із таких питань була, власне, *проблема універсалій* (universale). Фактично це була давня суперечка Аристотеля із Платоном про самостійне існування ідей до будь-якої речі. Філософія середньовічна є релігійною, побудованою на традиції платонівської філософії, а точніше – неоплатонівського уявлення про світобудову. Поширення творів Аристотеля, який часом не погоджувався зі своїм вчителем, призвело до поновлення цієї давньої суперечки, але вже в інших формах. У Середньовіччі питання універсалій – це була проблема співвідношення одиничного та загального, окремих речей та загальних понять про ці речі. Загалом питання полягало в такому: чи є універсалії чимось реальним (realia), тобто, як тоді висловлювалися, речами, що існують поза нашим розумом, або вони – лише слова? Останній термін у XII ст. звичайно замінювався словом «nomen» («ім'я»). Звідси назва двох ворогуючих течій: реалісти («universalia sunt res») і номіналісти («universalia sunt nomina»). Отже *реалізм* залишався на позиції Платона про незалежне та самостійне існування, коли універсалії мали

власне буття. *Номіналізм*, навпаки, вбачав в універсалиях лише імена речей, які не мали власного буття.

У реалізмі та номіналізмі у свою чергу існують ряд типів і відтінків. *Крайній реалізм* стверджував, що «загальне є реальним до речей», або: 1) універсалії реальні, існують поза нашим розумом; 2) вони мають духовну природу; 3) вони трансцендентні чуттєвому світу та передують окремим речам. *Помірний реалізм* підкреслював, що: 1) універсалії реальні; 2) вони збігаються з «формами»; 3) іманентні речам чуттєвого світу. *Крайній номіналізм* взагалі говорив про те, що реальними є лише окремі, одиничні, індивідуальні речі, універсалії не існують «ані на небі, ані на землі», ані в божественній свідомості, ані в плотському світі. Вони позбавлені об'єктивної значущості за межами людської думки і мови. Була ще позиція *концептуалізму*, найпомірнішого виду номіналізму, яка припускала існування загального, але лише в людських поняттях (*conceptus*), що фіксують схожі риси в окремих речах (відомим представником концептуалізму був П'єр Абеляр). Згодом усі нюанси вирішення питання універсалій продовжилися вже у формі суперечки матеріалістів та ідеалістів Нового часу, бо по суті своїй це і було протистояння цих двох філософських позицій.

Ще однією специфічною проблемою схоластики був пошук *доказів буття Бога*. Проте від початку це була ще більша, суто філософська, проблема буття, вивчення якої ніколи не припинялося, а Бог став уособленням цієї теми через специфічність середньовічної філософії. Першим, хто створив у Середньовіччі єдину філософську систему, був оригінальний філософ, уродженець Ірландії *Іоанн Скот Еріугена* (бл. 810–877). Його називали «першим батьком схоластики», а також «Карлом Великим схоластичної філософії». Одним з перших він обґрунтував тезу, яка притаманна всій схоластиці: справжня релігія є справжньою філософією та навпаки; сумніви, що висувуються проти релігії, знищують і філософію. Еріугена енергійно захищав тезу про те, що між одкровенням і розумом

відсутнє жодне протиріччя. Засобом розуму є діалектика, яку він розуміє згідно з поглядами Сократа, тобто як мистецтво зіштовхувати протилежні точки зору в бесіді, а потім долати відмінності заради пошуку істини.

Система буття за Еріугеною стала першим кроком на шляху до класичного пантеїзму. У трактаті «Про розподіл природи» він ототожнював Бога з природою (в абстрактному, а не в емпіричному значенні), процес розвитку йде від Бога до світу, а потім усе існуюче повертається до одиничного Бога. Буття Бога розкривається в чотирьох ступенях природи: – природа нестворена, яка творить (Бог), – природа створена, яка творить (Логос, або Божественне всезнання), – природа створена, яка не творить (людина подібна до Бога), – природа нестворена, яка не творить (Бог у зворотному русі). Бог, таким чином, є початок, середина і кінець всього Космосу. Ця система теж є діалектичною, як і спосіб розуміння за Еріугеною, очевидним є постійних рух від єдиного до множинного та назад до єдиного.

Ще одним батьком схоластики та розробником проблеми буття був *Ансельм Кентерберійський* (1033–1109), якого в Середні віки називали «другим Августином». Серед його творів – «Монолог» (1076), «Надбавка до міркування» (1077–1078), трактати про головні питання теології, про реальність і характер Бога. Так само, як Еріугена, він поєднував філософську істину – розум та істину одкровення – віру. Мислення має бути підпорядковане вірі, яка є його передумовою і має йому передувати. Без віри немає справжнього пізнання. У словах «вірю, щоб розуміти» (*credo, ut intelligam*) Ансельм чітко визначає позицію схоласта: віра має бути початковою точкою і метою раціонального мислення, але її потрібно виключити з мислення, вона не може служити аргументом. Священне писання вказує, що є істиною, але не пояснює, чому воно є істиною. Розум є вільним і самостійним, але у межах догматів.

Найвідомішим досягненням Ансельма були сформульовані ним *докази буття Бога*, в тому числі єдиний апріорний доказ. Згідно до Ансельма, якщо існують речі, які мають деяку властивість стосовно якоїсь іншої речі, то і ця

інша річ теж має існувати. Існування релятивних речей припускає абсолютне буття Бога. Створені речі недосконалі, вони утворюють ряд зростаючої досконалості, але цей ряд, як кожен реальний ряд, не може бути нескінченним. Має існувати сутність, досконалішої за яку нічого не існує, нею і є Бог. Крім того, Ансельм вперше наводить так званий апріорний (до-досвідний), *онтологічний доказ буття Бога*, суть якого полягає у тому, що з поняття речі – в даному випадку з поняття Бога як ідеї вищої досконалості – виводиться доказ його реального існування. Якщо Бог як ідея істоти містить в собі всю реальність, то сам він дійсно існує. Отже сама думка про Бога та прийняття існування Бога співпадають.

Великим систематизатором середньовічної філософії був *Тома (Фома, Thomas) Аквінський* (1221–1274), який не випадково отримав звання «ангельський доктор» («*doctor angelicus*»). Його головними творами вважаються «Сума теології» (1266–1274) і «Сума проти язичників» (1259–1264). У «Сумі теології» (тобто сукупності теологічних вчень), яка стає основним твором всієї схоластичної теології, Тома широко розробляє християнську теологію, онтологію, етику, антропологію. Він завершив низку суперечок середньовічної філософії: затвердив канонічну у майбутньому позицію католицької церкви щодо співвідношення розуму та віри. Також він сформулював синтетичну позицію щодо проблеми універсалій: за Томою, універсалії існують триєдино – спочатку у свідомості Бога як ідеї речей, потім у самих речах як їх сутність, а потім у свідомості людини як імена речей. Істину Аквінат визначає як «відповідність інтелекту і речі». При цьому поняття, утворювані людським інтелектом, істинні тією мірою, якою вони відповідають своїм поняттям, що передують в інтелекті Бога.

Саме Бог є чистим досконалим буттям – єдиним, істинним та благим, й уся повнота буття в усіх формах є Богом. Бог є також єдиною метою, в якій усе поєднується та збігається. Проте Тома Аквінський вважав, що логічно до Бога можна дійти лише апостеріорним шляхом (після досвіду), вивчаючи світ та його явища, розуміння яких приведе зрештою до джерела усього. Він

відкидає апріорний доказ буття Бога, та формулює свої п'ять, що стали класичними:

- Доказ від руху (будь-який рух є результат дії чогось, що врешті веде до початку, до Бога);
- Доказ діючої причини (жодна річ не може бути причиною самої себе, й граничною причиною є Бог);
- Доказ через можливість (дещо, чого ще не існує, є можливим лише через щось існуюче, врешті – через Бога);
- Доказ через ступені досконалості (будь-яка градація істот передбачає наявність первинного найвищого ступеню, який лише й може бути критерієм, отже ним є Бог);
- Доказ через принцип фіналізму (будь-яке буття, навіть позбавлене розуму, прямує до певного результату, але це не є дія сліпого випадку, а вплив сили, яка спрямовує все, – Бога).

Ще одним важливим внеском Томи Аквінського у філософію була *концепція свободи волі людини*, яка остаточно сформулювала місце і можливості людини у світі та значно вплинула на розвиток у майбутньому гуманістичної думки. Людина є носієм розуму, це є могутня її властивість, отже призначенням людини є розуміння та дія, згідно до цього розуміння. Оскільки вищу мету (Божественне Благо) не можна досягти через зусилля волі, людина вільна робити вибір лише поміж земних цінностей, в цьому і полягає свобода розумної волі: розум є причиною свободи. При цьому тіло людини не є джерелом зла, це дух плюндрує тіло, обираючи зло, не підкоряючись Богу. Матерія в людині (тіло) є початком індивідуалізації: мислить індивід в цілому, а не його душа, а відчуває не тіло, а людина. Отже, Тома створює принцип єдності людини, а особистість вочевидь перевершує вид в цілому. Проте усі люди повинні намагатися діяти як раціональні істоти і підкорятися загальному закону – робити добро та уникати зла.

Тома Аквінський завершив формування католицької теології. Починаючи з XIV ст., його вчення (томізм) визнається католицькою церквою

провідним напрямом філософського світогляду (у 1323 р. Тому Аквінського було зарахований до лику святих).

Рівновага розуму та віри у середньовічній філософії завжди була хиткою, проте з XIII ст. вона остаточно втрачається через посилення двох тенденцій у вченій культурі: з одного боку, теоретичного обґрунтування негативності суто метафізичного знання, з іншого, – поява емпіричної тенденції у вивченні світу. Обидва ці напрямки середньовічної думки оформилися в Англії, що не є випадковим, бо саме там з'явиться згодом класичний емпіризм Нового часу.

Щодо теоретичної тенденції, то спочатку *Іоанн Дунс Скот* (бл. 1265–1308), який відстоював розмежування філософії та теології, розділив предмет богослов'я – Бога та предмет філософії – буття. Як чисто теоретичне знання, філософія осягає зовнішній світ, спираючись на розум і досвід, використовуючи наукове знання. Тим часом переважна більшість положень віровчення, що містяться у Священному Писанні, не підлягають раціональному обґрунтуванню і не потребують його. Якщо філософія є теоретичною дисципліною, то теологія – головним чином практичне знання того, як найуспішніше спрямовувати людську волю для виконання тих положень, які висуває віровчення. Отже, теологія наповнюється, перш за все, моральним змістом. Її положення не можуть претендувати на точність і суворість, до чого філософія завжди зобов'язана прагнути. Філософія може осягати Бога не як Бога, а лише як буття. Проте і в цьому значенні філософське пізнання Бога є обмеженим: людський розум осягає в бутті лише те, що він може відокремити від чуттєвих даних, тому у людини не може бути поняття про нематеріальні субстанції, такі як Бог або ангели. Ці ідеї було спрямовано проти раціонального знання про Бога.

Слідом за ним ще один англійський мислитель *Вільям Оккам* (бл. 1300–1349) виступив як найрішучіший номіналіст, стверджуючи, що універсалії не можуть існувати поза свідомістю; у такому разі вони були б одиничними речами, що суперечить їх природі як загальній суті. Подальша критика

схоластичного реалізму призвела до появи відомої формули, яка одержала назву «бритви Оккама», або «принципу економії мислення». Найчастіше вона виражається в словах: «Без необхідності не слід стверджувати багато що», або «Марно робити за допомогою великого те, що може бути зроблено за допомогою меншого». Згодом провідний принцип оккамізму було сформульовано ще чіткіше: «Сутність не має примножуватися понад необхідність». Отже Оккам стверджував, що предметом будь-якого пізнання є лише одиничне, індивідуальне. Оккам висуває також поняття *інтенції*, устремління людської душі до предмету пізнання. Утворення універсалій є неможливим поза такого роду інтенцій, бо «універсалія – це інтенція душі, яка за природою така, що позначається в багатьох (речах)». Тут сформульовано, по суті, концептуалістське вирішення проблеми загального, що існує не поза людським розумом, а лише в ньому.

Емпірична течія середньовічної філософії була природним наслідком розвитку усієї цивілізації взагалі. Середньовіччя накопичила багатий досвід у найрізноманітніших царинах знання, створивши навіть перше, досить динамічне уявлення про світ, яке підсумовувало не лише знання, отримані від античності, але й власні напрацювання (наприклад, у трактаті Гонорія Августодунського «Про образ світу», XII ст.). Це не могло не сприяти розвитку емпіричного інтересу до вивчення світу, хоча від початку все ж таки відбувалося обґрунтування нових ідей не лише через досвід, але й через знані трактати відомих авторів античності. Першим таким мислителем був францисканець *Роберт Гросетест* (бл. 1175–1253). Він захоплювався вивченням оптики і на основі дослідів створив нову космогонію, згідно до якої світ було створено через дифузю світла, через розклад та поєднання променів, що породило дев'ять небесних сфер та чотири земні стихії. Отже, від початку Бог створив першоматерію та її форму, але фактично було створено просту матеріальну точку, формою якої стало світло. Із цієї світлової точки виникла сфера, яка розширювалася, розповсюджуючи матерію, отже світло і є сама тілесність. Учнем та, певною мірою,

продовжувачем Гроссетеста став один з найоригінальніших мислителів Середньовіччя *Роджер Бекон* (1214–1292), якого сучасники поіменували «дивовижним доктором» («*doctor mirabilis*»). Головний його твір «Велика праця» містить теорію людського мислення, погляди на відношення науки і теорії, граматики і мовознавства, на перспективи експериментальних наук і філософії моралі. Вихідні принципи філософії Бекона полягають в тому, щоб, перш за все, подолати перешкоди у свідомості людей: приклад жалюгідного і негідного авторитету, постійність звички, думка нетямущого натовпу і прикриття власного нецтва показною мудрістю. Цими перешкодами обплутано будь-яку людину, від них походять всі біди людського роду, бо вони заважають пізнавати корисні, найбільші і прекрасні свідоцтва мудрості і таємниці всіх наук і мистецтв. В «*Opus tertium*» Бекон пише, що зі всіх наук одна є «найдосконалішою, яка всім служить і дивовижним чином дає упевненість; називається вона експериментальною наукою; вона не спирається на логічні аргументи, якими б сильними вони не були, тому що вони не доводять істину, якщо одночасно з ними не присутній досвід, який стосується висновку... А тому вона спонукає досвідом перевіряти висновки всіх наук...». Метою всіх наук мислитель вважав збільшення влади людини над природою. У своєму вченні про досвід як основу пізнання Роджер Бекон розрізняв два види досвіду: внутрішній – містичне «освянення», об'єкт якого Бог, і зовнішній – чуттєве знання, що відкриває таємниці природи. Роджер Бекон висловив чимало сміливих наукових і технічних припущень, які випереджали свою епоху, наприклад, про телескоп, вибухівку, аероплани, машини із великою швидкістю руху, підводний човен тощо. Як знавець оптики, він пояснив функції лінз та створив окуляри – вперше в історії.

Отже, середньовічна філософія пройшла довгий шлях рефлексії в межах віри, вирішувала багато питань суто теоретичного філософського характеру (онтологічні, гносеологічні, етичні, антропологічні тощо), підійшла до неможливості подальшого суміщення філософії та теології й виділила емпіричне знання у окрему царину знань. Добре відомими є

досягнення середньовічної техніки – система важелів, гідравлічний прес, механічні годинники, ткальні станки, вітряки, лінзи, виробництво паперу, руднична справа, порох тощо. Проте не менш значним був внесок середньовічної філософії також у розвиток природознавства та у формування нового уявлення про світ. Середньовіччя принесло гостре відчуття часу та становлення, що стало поштовхом для нової фізики, динамічної. З теології було запозичено поняття «імпульс», концепція «тяжіння», ідея віртуальності. Саме християнство суттєво вплинуло на обґрунтування ідеї безкінечності світу. Інтерес до таємничих наук, алхімії та магії, згодом привів до зростання позитивного знання, наприклад, – хімії, а їх концептуальні схеми використовувалися як евристичні підказки. Отже середньовічна думка стала природнім розвитком багатьох ідеї античності і підготувала прихід знання нового типу.

Питання для самоперевірки:

1. Виділіть особливості середньовічних філософії та світогляду.
2. Назвіть основні принципи середньовічної філософії.
3. Що зумовило виникнення проблеми співвідношення розуму і віри? Як вона вирішувалась різними представниками середньовічної філософії?
4. Назвіть та охарактеризуйте основні етапи філософії Середньовіччя.
5. Яка роль апологетики і патристики у формуванні середньовічної філософії?
6. У чому вбачає проблему існування зла у світі Августин Блаженний?
7. Що таке схоластика? Які завдання вона вирішувала? Які фактори вплинули на становлення і розвиток схоластики?
8. У чому сутність схоластичної суперечки про універсалії? Які напрямки з'явилися в ході вирішення цієї суперечки?
9. У чому полягає онтологічний доказ буття Бога Ансельма Кентерберійського?
10. Якими є основні докази Божого буття у філософії Томи Аквінського?

11. Посилення яких тенденцій у вченій культурі Середньовіччя привело до зрушення рівноваги між розумом та вірою?
12. Як пов'язані номіналізм та емпіризм?
13. Яким є внесок середньовічної філософії у розвиток європейської цивілізації?

Список літератури:

1. Абеляр П. Історія моїх страждань. Пер. з латини. Львів : Піраміда, 2004.
2. Августин Святий. Сповідь. Пер. з латини. Київ : Основи, 1999.
3. Аквінський Тома. Коментарі до Аристотелевої «Політики». Пер. з латини. Київ : Основи, 2003.
4. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи : навч. посіб. Харків : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.
5. Боецій. Розрада від філософії. Київ : Основи, 2002.
6. Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г., Огородник І.В., Федів Ю.О. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Київ : Каравела, 2006.
7. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Харків : НТУ «ХП», 2018.
8. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
9. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Харків : НТУ «ХП», 2008.
10. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.

11. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.
12. Ібн Сина. Книга спасіння. Логіка. Фізика. Метафізика. Пер. з араб. Київ : Темпора, 2020.
13. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.
14. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.
15. Патрологія: життя, письма і вчення Отців Церкви. Львів : Свічадо, 1998.
16. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Київ : Основи, 1995.
17. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавина, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХП», 2012. 432 с.
18. Філософія : навч. посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.
19. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.
20. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.
21. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.
22. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.

2.3. Філософія Ренесансу

Доба *Відродження*, або *Ренесансу*, охоплює приблизно три століття – з XIV до XVII ст.ст. Це був період зростання промисловості, торгівлі, мореплавства, військової справи, суттєвих змін у матеріальній культурі, що зумовило подальший розвиток техніки, природознавства, математики, механіки. Все це вимагало остаточного звільнення розуму від схоластики та розширення природничо-наукового пізнання світу і людини. Відродження самою назвою передбачало просте повернення до цінностей та культури античності, але це не всюди було можливим, отже в різних регіонах Європи Ренесанс відбувався по-різному, в різних формах, й очевидно, що майже в усіх сферах культури відбувалося не просто повернення, а зрощування та розвиток здобутків античності із напрацюваннями середньовічного періоду, тобто створювалася достатньо самобутня традиція, яка органічно продовжила розвиток європейської цивілізації. Питання теологічного характеру остаточно втратили своє значення, коли у XVI ст. почалася Реформація, церква стала стрімко втрачати авторитет, що призвело до незворотних процесів для релігії і остаточно розірвало колишній зв'язок останньої з філософією.

У філософській думці епохи Відродження майже всюди розроблялися схожі питання, що сформувало певні течії, які охопили основні досягнення того часу. Отже, розвиток думки йшов за такими напрямками: гуманістичний, неоплатонічний, пантеїстичний, соціально-політичний, натурфілософський.

Із *гуманізмом* (від лат. *humanus* – людський) пов'язано найбільш значущий зсув у світогляді того часу, оскільки на місце теоцентризму остаточно приходять *антропоцентризм*. Гуманізм було підготовлено не лише античною, але й християнською традиціями, він мав загальний характер і розповсюдився майже на всі форми культури та життя людини. *Гуманізм є культурним рухом доби Відродження, цілісною системою поглядів, що визнає цінність людини як особи, її право на свободу, щастя,*

розвиток і прояв своїх здібностей, вважає благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою стосунків між людьми. Першим теоретиком гуманізму був відомий поет *Франческо Петрарка* (1304–1374 рр.). Він протестував проти сучасних йому зіпсованості та безбожжя, причини яких мислитель вбачав у войовничому натуралізмі, що його привнесли арабські вчені, та у панування діалектики та логіки, які були пов'язані лише із суто раціоналістичним мисленням. Для виходу з кризи Петрарка закликав повернутися від природи до людини та започаткувати гуманітарні науки, пізнати спочатку себе самих. Відомою є формула Петрарки: «Хто ми, звідки та куди прямуємо?» Людина має досягти мудрості та краси, а шляхом досягнення мудрості є мистецтво бути вільною.

Ідеї Петрарки розвивали згодом К. Салютаті (засновник ідейної течії гуманізму), Л. Бруні, П. Браччоліні, Л. Баптіста Альберті, Л. Валла. Саме з легкої руки Петрарки Платон перетворився на символ гуманістичної епохи, а слово було піднесено на нечувану височінь. Ось чому в цей час посилюється інтерес до платонівського спадку, відроджуються ідеї *неоплатонізму*, навіть утворюється Платонівська академія у Флоренції. Особлива заслуга тут належить гуманісту та перекладачу *Марсіліо Фічіно* (1433–1499 рр.). Він переосмислив платонівську традицію, обґрунтувавши первинність та достоїнство людини, основу гуманізму. Його неоплатонізм носить християнський характер, а філософія, на його думку, народжується з осяяння розуму. Вона повинна підготувати душу до сприйняття одкровення, а отже, врешті решт, філософія збігається із релігією. Значною мірою ідеї Фічіно було продовжено та доповнено *Джованні Піко делла Мірандолою* (1463–1494 рр.). Саме він став автором доктрини про достоїнство людини, згідно якої людина є великим дивом, вона відрізняється від усього створеного невизначеністю, непередбачуваністю властивостей, тому людина сама творить свій образ згідно до обраної форми. Отже людина через розум може піднятися вище, стати ангелом. В цьому полягає велич людини –

у можливості бути творцем самого себе. Фактично ця думка гармонічно завершує формування антропоцентричної позиції у філософії, коли людина сама займає місце Бога і творить себе і світ на власний розсуд.

Своєрідним розвитком гуманістичної філософії Відродження стало її північне крило, так званий «північний гуманізм». Італійські мислителі значною мірою спиралися на античну спадщину, проте північні гуманісти Франції, Нідерландів, Англії, Німеччини використовували не лише античні, але й середньовічні ідеї, тому тут сформувалися досить своєрідні способи розуміння сутності людини, її призначення та можливостей. Отже в роботах Еразма Роттердамського, Томаса Мора, Себастіана Брандта, Ульріха фон Гуттена, Франсуа Рабле та інших античні ідеї було суттєво переосмислено. Наприклад, у видатних творах «Похвала Глупоті» *Еразма Роттердамського* (1466–1536 рр.) та «Корабель дурнів» *Себастіана Брандта* (1458–1521 рр.) людина постає не як піднесена, самодостатня істота, яка із повним правом може замістити Бога-творця, а такою, що заплуталася серед власних гріхів і вад, які не хоче виправляти. Самозакоханість, улесливість, лінь, безрозсудність, обжерливість, гультяйство, невихованість та багато інших негативних рис людини висміюються у цих творах, повних іронії та сарказму. Отже людина повинна стати не лише творцем, а змінювати себе на краще через пробудження розуму, навчання та самовиховання, виправлення людської натури. Ці ідеї значно вплинули на настрій та образи знаменитого роману гуманіста *Франсуа Рабле* (1493–1553 рр.) «Гаргантюа і Пантагрюель», сповненого і гумором, і любов'ю до людей.

Однак суто філософську позицію північного гуманізму висловив видатний французький гуманіст *Мішель Монтень* (1533–1592 рр.). Він повернув до ренесансної думки ідеї скептицизму, але його скептицизм співіснує із вірою. У відомій праці «Досліди» він говорить, що людське мислення необхідно постійно вдосконалювати на основі об'єктивного пізнання природних закономірностей, яким підпорядковано життя і діяльність людей. Виділяючи як головний авторитет розум людини,

мислитель вважає, що і він не всемогутній, більш того, цілком може помилятися. Сумнів є рушієм знання і науки, бо не можна бути мудрим, не маючи власної мудрості. Отже істинною мірою філософії є мудрість, яка визначає, як жити, щоб бути щасливим. Людина в антропології Мішеля Монтеня повертається до матері-природи як одне з її породжень, як її нерозривна частина. Оскільки людина є природною істотою, підпорядкованою законам природи, вона повинна жити в гармонії з усім живим. Треба жити за законами природи, прагнути щастя, спокою і комфорту тіла. Життя не виключає страждань, і треба вміти їх сприймати, наприклад, заради можливості безсмертя душі не можна бути жорстоким ані до самого себе, ані до інших. Можливо тому погляди Монтеня на релігійну терпимість вельми прогресивні: жодна релігія не має переваги перед істиною. Це було особливо вражаючим в епоху релігійних війн, коли смерть була майже звичним явищем. У такій ситуації Монтень пропонує майже граничну форму гуманізму, яка, проте, була розповсюджена в епоху еллінізму: «Говорити життю «так» за будь-яких умов».

Оригінальним синтезом гуманізму та неоплатонізму була філософія *Миколи Кузанського* (1401–1464 рр.). У своїх творах «Знаюче незнання», «Про вчене незнання» він стверджував потужність людського пізнання. Людина через творчу діяльність розуму («людина є її розум») уподібнювалася Богу. Кузанський визнає безкінечність природи та пізнавальних можливостей людини, не випадково філософським методом стає «вчене незнання». Це означає неможливість застосування загальновідомих підходів пізнання речей у процесі пізнання безкінечного. Усвідомлення цієї диспропорції між розумом людини та безкінечністю саме і складає метод вченого незнання. Микола Кузанський стверджує про збігання усіх протилежностей у безкінечності, а отже у Бозі усі розбіжності створеного світу збігаються. Кузанський рухається цілком у тематиці неоплатонізму: 1) відношення між Богом та світом можна визначити через поняття комплікації та експлікації: коли усі речі є в Бозі – це комплікація,

коли Бог є в усіх речах – це експлікація; звідси думка про універсум як експлікацію Бога, він є образом Абсолюту; 2) відстоюється принцип «усе в усьому»: Всесвіт конкретизується у кожній речі, і Бог, перебуваючи у Всесвіті, перебуває у кожній речі. Така позиція є пантеїстичною, і Микола Кузанський фактично є її засновником. *Пантеїзм є позицією, згідно якої Бог існує не відсторонено від світу, а всюди, у кожній речі, частці світу, пронизує собою усе буття.* Це остаточно обґрунтовує уявлення про безкінечність світу; 3) людина, з одного боку, зв'язує усі речі, а з іншої, – включає в себе образи усіх речей. Саме тут відбувається уподібнення Богу, людина виявляється мікрокосмом, досконалим світом, хоча й малим, який водночас є частиною світу більшого. Думка Миколи Кузанського про збіг (єдність) усіх протилежностей у Бозі за своїм змістом близька до діалектики. Також близька до діалектики й ідея про співвідношення частини і цілого. Мислитель міркував і про межі застосування закону суперечності в математичному пізнанні, і про можливість застосування математичних понять у пізнанні природи. В цілому філософія Миколи Кузанського дійсно є поєднанням гуманізму, неоплатонізму, пантеїзму, та, водночас, вона є новим поглядом на природний світ, який дав сильний поштовх для розвитку природознавства у період Відродження.

Природознавчі проблеми не були новими у добу Ренесансу, проте в цей час вони почали розвиватися особливо активно й переважно через досвід та експерименти. Низка значних відкриттів та повна переоцінка традиційного способу пізнання, пошук та затвердження нових методів у вивченні світу надали природознавству епохи світоглядного значенні, отже в цілому ця течія отримала назву *натурфілософія*, бо це було, зрештою, нове уявлення про світ в цілому і початок нової картини світу.

Титанічна фігура *Леонардо да Вінчі* (1452–1519 рр.) справедливо розглядається як найповніше втілення ренесансного генія, реалізація ідеалу «людини доби Відродження», він був не лише художником, творцем, але й видатним вченим, мислителем. Для нього щоб зрозуміти природу, необхідно

звернутися до досвіду. Стверджуючи, що пізнання починається з відчуттів, проголошуючи основою істинного знання досвід, Леонардо да Вінчі рішуче відкинув інше знання, що не спирається на безпосереднє вивчення природи, чи то одержане з Одкровення і зі Священного Писання, чи то книжне, що спирається на авторитет схоластичної науки. Як найвірніший метод пізнання істини він пропонував експериментальний метод, проголошував принципи математизації науки про природу. Досвід у Леонардо да Вінчі є засобом осягнення природних законів. Пізнання не може обмежуватися відчуттям та експериментом, практикою без цілісної наукової теорії. Відомі вислови Леонардо да Вінчі: «Наука – полководець, практика – солдати...», «Завжди практика має бути побудована на хорошій теорії», – свідчать про прагнення мислителя подолати обмеженість спостереження й експерименту, дійти побудови цілісної картини світу. Природа і Бог термінологічно не ототожнюються у філософії Леонардо да Вінчі, але саме природа виступає сукупністю законів, що зумовлено необхідністю, яка виходить від Бога – першодвигуна. Леонардо у своїх роботах близький до поняття «інерція», до принципу складання сил та похилої площини, яку він використовував для пояснення польоту птахів; його розробки з гідравліки привели до відстоювання ним принципу сполучених судів. Крім того, Да Вінчі належать геніальні міркування про те, що Земля не є центром Всесвіту, про принципівий поліцентризм Космосу, про відносність просторових уявлень.

Однією з ключових постатей ренесансної натурфілософії був *Микола Коперник* (1473–1543), відомий, перш за все, здійсненою ним революцією в астрономії – утвердженням системи геліоцентризму. Коперник розгромив штучну систему, що базувалась на геоцентричних уявленнях, і створив геліоцентричну. Його основна праця «Про обертання небесних сфер» (1543) ставила під сумнів розподіл світу на «тлінну», земну субстанцію, що складається з чотирьох «елементів», стихій, і «нетлінну», небесну, що не знає змін, вічну «п'яту суть», з якої складаються небесні сфери і тіла. Скасовувалося фізичне, а отже, і теологічне зіставлення «землі» і «неба»:

Земля розглядалася як одне з небесних тіл, закони руху виявлялися єдиними для Землі та інших планет. У коперніканській системі Всесвіту Земля не протистоїть планетам і зіркам, а утворює з ними єдиний Всесвіт. Якщо в старій аристотелівсько-птолемеевській космології, як її трактувала середньовічна наука і філософія, вихідним джерелом руху був Бог – нерухомий двигун аристотелівської фізики, який передає рух сфері «нерухомих» (один відносно одного або фіксованих) зірок і далі нижчим сферам планет, то Микола Коперник пояснює рух небесних тіл їх сферичною, кулястою формою, тобто їх природою, завдяки чому відпадає необхідність у зовнішніх двигунах, а, зрештою, і в нерухомому двигуні. Бог виявляється творцем «світового механізму», який не втручається в його подальше функціонування. Отже, не тільки в космологію, але й у філософську картину світу вводився принцип саморуку тіл.

Ці та інші ідеї розвивав німецький астроном, математик, фізик і філософ *Йоганн Кеплер* (1571–1630 рр.). Він створив теорію про закономірності руху планет, яку він довів математично, відкрив два відомі закони руху планет (вперше викладені в «Новій астрономії»). *Перший закон*: планети рухаються навколо Сонця не за ідеальними круговими орбітами, як це уявлялося Аристотелю, Птоломею і Копернику, а за еліптичними (при цьому Сонце зміщено в один з його фокусів). *Другий закон*: встановлено нерівномірність в русі планет за орбітами навколо Сонця. У найважливішому творі «Гармонія світу» (1619) сформульовано найскладніший третій закон Йоганна Кеплера, що встановив математично точну залежність між часом руху планет навколо Сонця і їх відстанню від нього. Хід «космічного годинника» було відображено у складених Кеплером «Рудольфінських таблицях», які давали можливість найточнішого обчислювання руху планет за всю попередню історію астрономії.

Одним із засновників експериментального природознавства, який заклав основи класичної механіки, був *Галілео Галілей* (1564–1642 рр.). У пізнанні, від чуттєвого сприйняття явищ природи до їх теоретичного

розуміння, необхідно, вважав учений, використовувати два методи: аналіз і подальший синтез. Достовірне знання виявляється як єдність синтетичного та аналітичного, чуттєвого й абстрактного. Основою пізнання є досвід. Галілео Галілей заклав основи сучасної механіки: висунув ідею про відносність руху, встановив закони інерції, вільного падіння і руху тіл по похилій площині, складання рухів; відкрив ізохронність коливань маятника; першим досліджував міцність балок; побудував телескоп із 32-кратним збільшенням і відкрив гори на Місяці, чотири супутники Юпітера, фази Венери, плями на Сонці. Активно захищав геліоцентричну систему світу, за що у 1633 р. був засуджений інквізицією. Стисло філософську концепцію Галілея можна охарактеризувати як механістичний матеріалізм на деїстичній основі. Бог, вважав Галілео Галілей, встановивши закони механіки у світі, далі не втручається в нього. Закони абсолютні, незмінні й утворюють «природний порядок речей».

Значним внеском у подальше становлення природознавства було вчення *Бернардіно Телезіо* (1509–1588 рр.). У своїй роботі «Про природу речей згідно з її власними засадами» він робить спробу створити фізику як автономну царину дослідження, вільну від магії та аристотелівської фізики, яка ще залишалася авторитетом. Бернардіно Телезіо виключає Бога та душу з фізичного вивчення (оскільки, на його думку, чуттєва субстанція не передбачає надчуттєву, отже Бог та душа не є предметом природознавства), тобто утверджує автономію природи та її основ. Це очевидно веде до автономії фізики як сфери знання та до принципового пізнання природи, лише виходячи з неї самої. При цьому людина розглядається як невід’ємна частина останньої, отже природа може бути повноцінно пізнана людиною. Природа є життя та чуття, чуття людини виявляють реальність природи – ця думка згодом буде позначена як сенсуалізм. Основним відчуттям людини Телезіо визнає сприйнятливість, через яку людина отримує основні характеристики предметів – тепло, холод та тілесна маса, яка розширюється, звужується, тобто постійно перетворюється. У вченні Бернардіно Телезіо

намічається важлива ідея про матеріальну єдність світу. Виявляється ця ідея і в його космологічних переконаннях: небесні тіла, так само як і Земля, матеріальні, відмінності між ними викликано більшою або меншою мірою присутності активних принципів.

Геліоцентрична система змінили статус Землі, отже і людина втратила особливий статус у системі світобудови, вона виявилася лише однією з істот, таким же явищем природи, як будь-які рослини та тварини. Таке положення викликало подальший перегляд уявлень про Всесвіт, і однією з видатніших позицій тут є пантеїстична філософія *Джордано Бруно* (1548–1600 рр.). Продовжуючи ідеї неоплатонізму та пантеїзму Миколи Кузанського, він вважав метою філософського пізнання не Бога, а природу, і при цьому висловлював ідеї про безкінечність природи і нескінченну безліч світів. Безкінечний Всесвіт, в його розумінні, має безліч зірок, подібних до нашого Сонця, навколо яких обертається безліч планет, схожих на нашу Землю. Отже безглуздим є питати про центр: він ніде, і він скрізь. Безкінечний Всесвіт є породженням нескінченної Божественної могутності. Життя в тій або іншій формі властиве всім природним речам. Розумне життя має бути не тільки на Землі. Людина – кінцева земна істота – володіє кінцевою смертною душею. Тільки розумна безособова частина душі може бути безсмертною. Тому люди повинні усвідомлювати неминучість власної смерті. Проте в очікуванні смерті, на думку Джордано Бруно, не можна бути бездіяльним, бо ми призначені для творчого творення на основі пізнання. Пізнання є нескінченим процесом, тому що і предмет його нескінченний. Життя взагалі безкінечне, й умерти не означає зникнути, а лише перетворитися, змінитися.

В цілому, натурфілософія доби Відродження сформувала принципово новий підхід до пізнання світу, підготувала створення нового світогляду й сама стала проявом нового типу мислення.

Розвиток ідей гуманізму та неоплатонізму, пошук ідеалу людини природним чином привів до появи нових ідей у розумінні суспільства. Кінець Середньовіччя знаменувався значними трансформаціями у політичній та

соціальній сферах, формуванням нових соціальних відносин, зростанням міст та бурхливим розвитком торгівлі, розповсюдженням мануфактурного виробництва, початком географічних відкриттів та появою перших колоній. Але не менш значущим було формування національних держав, національних мов та націй, як таких, внаслідок чого з'явилися звичні нам поняття «народ», «країна», «нація». Усі ці процеси вимагали осмислення. Отже гуманістичні ідеї разом із необхідністю розуміння суспільних процесів породили новий тип думки – *соціально-політичний*. Твори такого характеру були досить різномірними, залежно від проблем, що вивчалися.

Одним з перших яскравих мислителів цього напрямку був *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527 рр.). У його політичному вченні на зміну середньовічній християнській теології історії приходить уявлення про діалектичну єдність загальної мінливості та постійності законів, за якими живуть люди і держави. Держави підносяться, досягають вершин величі, громадянської доблесті і могутності, потім занепадають і гинуть – це вічний кругообіг, не підпорядкований жодній зверху встановленій меті. Історія не є безособовим «ходом речей» або «ходом часів», в ній «доля» і «необхідність» означають те об'єктивне середовище та сукупність умов, в яких вимушена діяти людина. Отже, успіх людського діяння залежить лише від того, якою мірою людина (діяч, політик) зуміє зрозуміти долю та необхідність, пристосуватися до них й, водночас, протистояти їм. Добрі приклади породжуються добрим вихованням, добре виховання – гарними законами, а гарні закони – тими самими випадками, які безрозсудно здійснюються.

Про вдачу, поведінку в суспільстві різних верств Нікколо Макіавеллі докладно пише у праці «Государ». Держава має своїм матеріалом людину. А звичайна людина має низку якостей, на які має спиратися розсудливий керівник. Ці якості, на жаль, негативні: жадібність, мстивість, непостійність тощо. Ця «людина натовпу» і визначає дії держави. Опора влади – сила; інша опора – вміло створюваний «культ особи» государя; третя опора – сильний бюрократичний апарат. Проте державу необхідно будувати з урахуванням

реальних фактів і явищ, а головний факт полягає у тому, що чим більше у государя влади, тим сильнішою є загроза її втратити. Абсолютного володаря легко замінити іншим таким же. Інший факт полягає в тому, що політичний компроміс, який влаштовує всіх, неможливий, тому що інтереси людей є дуже різними, отже, владі завжди загрожують ті, чий інтереси зачеплено найбільше. Дуже похвально, коли государ є благочестивим, проте з досвіду історії очевидно, що ті государі, які мало піклувалися про благочестя і лише вміли хитрістю ввести людей в оману, перемогли зрештою тих, хто покладався на свою чесність. Релігія і мораль, за Макіавеллі, теж є інструментами політики, бо жити за правилами релігії або моралі людей держава не може. Політичне життя і рішення в політиці повинні прийматися, тільки виходячи з аналізу самих політичних фактів. Макіавеллі при цьому не заперечує ані релігії, ані моралі, але у політиці є свої закони. Государ не є приватною особою, і те, що неприпустимо в особистому житті, в сім'ї (брехня, насильство, жорстокість, віроломство), є цілком припустимим в політиці. Людину легше тримати у страху, аніж покладатися на її добру волю. Сам Макіавеллі був схильний в ідеалі до правління у формі республіки Римського типу, на основі свободи та добрих звичаїв.

Проте новий ідеал соціально-політичного устрою створила література нового типу – утопічна. *Утопізм* Відродження не був випадковим, бо відтворював пошук людиною ідеалу суспільного життя, що було так співзвучно до пошуку ідеалу самої людини. Тілесний ідеал людини існував – відтворений у мармуровому Давиді Мікеланджело, а от внутрішній ідеал людини можна було лише створити за умов зміни соціальної реальності, завдяки вибудовуванню суспільства нового, ідеального устрою. Саме це стало метою утопістів.

Автором першої утопії та самого терміну був видатний англійський гуманіст *Томас Мор* (1478–1535 рр.). Його твір «Утопія» (з грец. – місце якого не існує) не був першою в історії спробою опису ідеального суспільства, першим у цьому питанні був ще Платон. Проте саме після Мора

утопія перетворилася на специфічний самостійний жанр в європейській думці, який мав значні наслідки у соціально-політичному житті прийдешніх часів. Утопія була островом в океані, на якому було утворено суспільство, що живе згідно до здорового глузду та законів природи, які знаходяться у гармонії з розумом, що допомагає уникати зла, яке ускладнює життя будь-якого суспільства. Утопія є суспільством без соціальних недугів, перш за все, – без приватної власності, яка розділяє людей. Соціальна рівність веде до гармонії та вільного бажання працювати задля загального блага, а також до терпимості у віросповіданні.

Томас Мор добре розумів неможливість існування подібного суспільства, але ідеї виявилися надто бажаними. Першим йому наслідував *Томмазо Кампанелла* (1568–1636 рр.). Його твір «Місто Сонця» суттєво відрізняється від «Утопії», але також виявляє прагнення створити справедливе суспільство, де будь-яка людина може досягти моральної досконалості. Усе життя тут регламентовано, але взагалі базується на добрій волі людей, тут навіть було введено принцип рівності чоловіків і жінок, що виглядало майже нечуваним того часу.

Одночасно розвиваються й інші питання існування суспільства та держави. Так, *Жан Боден* (1529–1596 рр.) створив концепцію «державного суверенітету», яка мала бути фундаментом усієї структури держави, а *Гуго Гроцій* (1583–1611 рр.) сформулював концепцію природних прав людини, без чого неможливо уявити становлення сучасного ліберального устрою.

Отже, доба Відродження посідає значне місце в історії філософської думки. Гуманізм, реформація, натурфілософія, нові соціально-політичні переконання, – все це разом змінило погляди людей на світ і на становище в ньому людини, значно вплинуло на подальший розвиток всієї цивілізації. Суттєві трансформації, які мали місце в Європі того часу, привели до кардинальної перебудови у системі знання як такого, й завершилися науковою революцією, що мало доленосні наслідки для людства.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає особливість філософії Відродження?
2. Що таке пантеїзм, деїзм, гуманізм та антропоцентризм?
3. Яким є доробок Мішеля Монтеня у ренесансному гуманізмі?
4. Як вирішується у натурфілософії Ренесансу співвідношення кінцевого й нескінченного?
5. Які теорії про розвиток суспільства виникли за доби Ренесансу?
6. Як можна охарактеризувати філософську концепцію Галілео Галілея?
7. Чим обумовлений інтерес мислителів доби Відродження до проблеми держави?
8. В чому сутність філософських досягнень епохи Відродження, які вплинули на філософію Нового часу?

Список літератури:

1. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи : монографія. Харків : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.
2. Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г., Огородник І.В., Федів Ю.О. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Київ : Каравела, 2006.
3. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Х. : НТУ «ХП», 2018.
4. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
5. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Х. : НТУ «ХП», 2008.
6. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.

7. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.
8. Еразм Роттердамський. Похвала Глупоті. Домашні бесіди. Київ : Основи, 1993.
9. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.
10. Коперник, Ніколай. *Філософський енциклопедичний словник* / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; Абрис, 2002.
11. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.
12. Макіавеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. Пер. з італ. Харків : Фоліо, 2007.
13. Монтень М. Проби: в 3 Т. Пер. з франц. Київ : Дух і Літера, 2005-2007.
14. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця. Перекл. з латини. – Київ : Дніпро, 1988.
15. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Київ : Основи, 1995.
16. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавіна, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХП», 2012.
17. Філософія : навч. посібник / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.
18. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.
19. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.

20. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.

21. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.

2.4. Західноєвропейська філософія доби Модерну (XVII–XVIII ст.)

Так званий Новий час, або добу Модерну, зазвичай пов'язують зі становленням нових соціальних відносин, буржуазними революціями та утворенням перших буржуазних держав XVI–XVII ст.ст. Саме ці процеси зумовили суттєвий інтерес до пошуку нових знань практичного характеру, а отже викликало необхідність побудови нових шляхів для здобутку цих знань, тобто потребу у формуванні нової наукової методології. Новий час для філософії розпочинається із наукової революції та появи у теорії пізнання напрямків емпіризму та раціоналізму, а завершується формуванням ідейного руху Просвітництва, який проголосив еру Розуму та подальший прогресивний розвиток суспільства згідно із законами цього Розуму.

Періодом *наукової революції* можна позначити умовний відрізок часу від виходу роботи Коперника «Про обертання небесних сфер» (1543) до діяльності Ісаака Ньютона, чия праця «Математичні начала натуральної філософії» (1687) знаменує появу нової наукової картини світу. Проте це був не єдиний наслідок наукової революції, зміни були ще суттєвішими. З'явилася нова наука, вона більше не була суто теоретичною, вона перетворилася на вивчення та розкриття світу природи. Отже, наука тепер – лише експериментальна наука, лише в експерименті вчені отримують істинні судження про світ. На цій основі виникає автономність науки, її незалежність від філософії та віри: їх предмети більше не перетинаються, отже й цілі не збігаються. Головною метою науки став достовірний опис реальності. Починаючи з Галілея, наука вивчає не «що», а «як», не субстанцію, а функцію. Це не звільнило нових вчених від філософських припущень, що, у

свою чергу, пов'язало їх із можливістю гіпотетичного знання. Крім того, наука стає не просто автономною, але соціальною формою, доступною контролю. Новий тип знання об'єднав теорію та практику, науку і техніку, та сприяв появі нового типу вченого – вченого-експериментатора, сила якого полягає в експерименті, який стає все більш точним завдяки новим вимірювальним приладам, отже з'являється навіть новий інструментарій науки. Нове знання як союз теорії та практики часто отримує розвиток у кооперації вчених, з одного боку, та техніків і майстрів вищого ступеню – з іншого (як це робив, наприклад, Леонардо Да Вінчі). Якщо спочатку механічне мистецтво вважалося спочатку досить низькою справою, то відтепер статус ремісника-практика дорівнювався статусу лікарів, професорів тощо. Навіть сам науковий інструментарій став предметом теоретичних розробок, започаткувавши технічні науки. Проте головним було перетворення науки не лише на автономний, а на соціально потрібний вид діяльності, тобто наука вперше постає як соціальний інститут, як відповідь на суспільний запит часу, що кардинальнішим чином вплине на долю Європи.

Нова картина світу базувалася на відкриттях в астрономії (Коперник, Кеплер, Галілей), на деяких ідеях онтології (принципи *механіцизму* та *деїзму*), а також на законах класичної механіки, сформульованих та застосованих у побудові цієї картини Ньютоном. Проте для успішного розвитку наука Нового часу так і не мала опрацьованої методології пізнання, й саме це стало завданням філософії, що привело до появи ключових напрямків нової теорії пізнання – емпіризму та раціоналізму. Проблема полягало в тому, що наукове пізнання намагалось звільнитися від диктату суто теоретичного знання, тим більше від елементів релігійності. Це призводило до повного занурення у суто практичне пізнання, й тоді функції дослідника зводилися лише до збирання та обробки даних, не більше. Отже поступово виник певний конфлікт у розумінні функцій суб'єкту та об'єкту пізнання, які вперше повноцінно позначилися в науці. Досить довгий час пізнання розглядалося як відношення цих двох опозиційних елементів, й

особливої проблемності набуло питання про джерело істинності в науці. Одна позиція відстоювала первинність об'єкту, оскільки головним джерелом визнавалися чуттєві знання, а розум міг лише обробляти дані. Друга позиція відстоювала важливість самої вродженої здатності розуму людини до пізнання, в тому числі, до систематизації даних наших відчуттів. Перша позиція, що її відстоював Френсіс Бекон, згодом отримала назву *емпіризму*, протилежна думка в особі Рене Декарта започаткувала *раціоналізм* Нового часу.

Англійський філософ та політичний діяч *Френсіс Бекон* (1561–1626 рр.) зробив ядром своєї філософії досвідне знання. За Беконом, досвід – єдине надійне джерело пізнання, а єдиним вірним методом є індукція. У творі «Велике відновлення наук» Бекон відстоює відновлення наук, наголошуючи, що відновлювати слід не ті або інші вчення стародавніх мислителів, а дух сміливого пошуку, притаманний їхнім засновникам. Науку, знання він розглядає як найвищу цінність, що має практичну значущість. Своє ставлення до науки він висловив у афоризмі: «Знання – сила», або (можливо, більш точний переклад) «Знання – влада». Бекон любив повторювати: ми можемо стільки, скільки ми знаємо.

Мислитель вважав за необхідне розробити новий метод, нову логіку, які були б не тільки інструментом пояснення понять, але й інструментом інтерпретації природи. Таким новим методом, запропонованим Беконом у «Новому Органоні», його головному творі, стає індукція, на відміну від «Органону» Аристотеля, де єдиним дієвим методом могла бути дедукція. Перш ніж будувати нову споруду філософії, Бекон проводить «очищувальну» роботу, критично досліджуючи природу людського розуму. З цим пов'язана його критика ідолів (привидів), які затьмарюють природний розум, його проникливість. Серед них він виділяє як індивідуальні помилки, так і помилки, притаманні людському пізнанню взагалі. По-перше, це є «привиди роду». Вони є наслідком недосконалості органів чуттів, що неминуче вводять в оману, проте вони самі ж і вказують на їхні помилки. По-друге, є «привиди

печери», які походять не від природи, а від виховання й бесід з іншими. За Беконем, кожна людина дивиться на світ мовби зі своєї печери, зі свого суб'єктивного внутрішнього світу, що, звичайно, відбивається на її судженнях. По-третє, «привиди ринку», обумовлені особливостями соціального життя людини, хибною мудрістю, звичкою користуватися у судженнях про світ розбіжними уявленнями та думками. Вони, за Беконем, є найтяжчими з усіх, тому що їх «укорінено у розумі узгодженістю слів та імен». По-четверте, «привиди театру», пов'язані зі сліпою вірою в авторитети, хибні теорії та філософські вчення. Вони заступають очі смугою, продовжують плодитися, і, можливо, у майбутньому їх буде ще більше. А тому «істина є донькою часу, а не авторитету».

Очистивши розум від привидів, слід обрати метод пізнання. Бекон образно характеризує методи пізнання як шляхи павука, мурахи та бджоли. Павук виводить істини з розуму (як чисті раціоналісти), а це призводить до зневажання фактів. Шлях мурахи є вузьким емпіризмом, вмінням збирати факти, проте невмінням їх узагальнювати. Справжнім шляхом пізнання є шлях бджоли, який полягає у розумовій переробці досвідних даних, подібно до того, як бджола, збираючи нектар, переробляє його на мед.

Пізнання слід починати з виділення у речі елементарних форм і пізнавати ці форми, зіставляючи їх з фактами і даними досвіду. Шляхом істинного пізнання є індукція, тобто рух пізнання від одиничного до загального. Проте водночас Бекон не виступає проти дедукції та загальних понять. Але вони мають утворюватися поступово, у процесі сходження від одиничних, досвідних даних, фактів і не відриватися від досвіду, експерименту.

Емпіризм Нового часу пройшов довгу історію і привів згодом до неочікуваних підсумків. Спочатку емпіричні ідеї Бекона було продовжено Гоббсом та Локком. *Томас Гоббс* (1588–1679 рр.) заявив про надуманість проблеми двох істин (за вірою та за розумом), тому що може існувати лише істина розуму, науки. Відстоюючи необхідність системного мислення,

створив першу завершену систему механістичного матеріалізму, де природа є сукупністю протяжних тіл, які рухаються лише механістично – через просте переміщення. Відправним пунктом пізнання вважав відчуття: весь зміст пізнання виводиться ним з діяльності органів чуттів, а чуттєві сприйняття пов'язуються між собою за допомогою асоціації ідей. Однак людина переводить ці чуттєві сприйняття в мовну форму, причому мова складається з довільних символів. Саме завдяки мові можна судити про істинне або хибне судження. Називаючи слова іменами, філософ віддає словам роль умовної позначки, яка допомагає оживити у пам'яті забуті думки. Позначкою може бути будь-яка подія, річ, що допомагає пригадати що-небудь. Так, хмари нагадають, що буде дощ. Тим самим Гоббс заклав підвалини психологічних вчень про асоціації.

Мабуть найвідомішим послідовником емпіризму був *Джон Локк* (1632–1704 рр.). Він вважається засновником європейського сенсуалізму та найбільшим критиком теорії Декарта про вроджені ідеї. На думку Локка, теорія Декарта про вроджені ідеї є неприйнятною, оскільки все наше знання починається з відчуттів, і немає нічого в інтелекті, чого не було б раніше у відчуттях. Отже, по-перше, знання має будуватися на чуттєвих даних (сенсуалізм Локка). По-друге, пізнання світу породжується досвідним шляхом на основі цих чуттєвих даних, тому його вчення також має назву емпіризму (від грец. *empeiria* – досвід). Отже, жоден людський розум, яким би сильним та могутнім він не був, не здатен сформулювати або вигадати ідеї. За Локком, розум людини є «*tabula rasa*», чиста дошка, на якій досвід пише свої письмена. Єдиним джерелом ідей може бути тільки досвід. Локк вирізняє два головні джерела ідей – відчуття та рефлексію, яка виділяє ідеї як свого роду елементи розуму. *Відчуття* виникають від впливу на органи чуттів тіл, що знаходяться поза нами. Відчуття Локк підрозділяє на два класи – первинні та вторинні якості. Первинні якості невід'ємні від тіл, знаходяться в них самих, тобто об'єктивно існують. Це просторові властивості, густина, маса, рух тощо. У цьому питанні Локк розділяє точку

зору ньютонівської фізики, тоді як Декарт вважав, що ці якості мають «інтелектуальну природу», і в реальних тілах безпосередньо, тілесно не є наявними. Вторинні якості – це є колір, смак, звук, тепло, біль тощо. Вони пов'язані з суб'єктом, що пізнає, та визначаються його відчуттями, тобто виникають із зустрічі об'єкта з суб'єктом. *Рефлексія* є діяльністю самого розуму, коли він має справу вже не з зовнішніми речами, а отримує можливість здійснювати з відчуттями різні дії, обробляти їх, отримуючи ідеї. Істину Локк визначає як поєднання ідей або їхніх знаків згідно з відповідністю або невідповідністю означених ними речей.

Саме сенсуалізм Локка і його теорія первинних та вторинних якостей привели до занепаду емпіризму Нового часу, його перетворення у скептицизм та агностицизм. Спочатку *Джордж Берклі* (1685–1753 рр.), спираючись на принципи сенсуалізму, розробив класичний варіант *суб'єктивно-ідеалістичної філософії*. Священик за професією, Берклі не приховував, що виступає проти матеріалістичної філософії, і, як не дивно, інструментом для цього став сенсуалізм. На думку Берклі, поняття «матерія» є певним припущенням, воно формується як абстрагування від окремих якостей речей, та насправді здійснити перехід від окремих якостей до їх єдиної основи неможливо. Отже, ми не маємо чуттєвого сприйняття матерії як такої, бо кожне сприйняття розкладається на окремі відчуття. Отже, матерії не існує, речі є стійкими комплексами відчуттів, існування яких підтверджується лише тоді, коли ми їх сприймаємо. Таким чином, усі якості Берклі вважав вторинними, первинні для нас просто недосяжні. За Берклі, бути означало, що тебе сприймають. Послідовна суб'єктивно-ідеалістична позиція згодом приводила до *соліпсизму* – твердження про те, що світ існує лише як породження окремої свідомості, яка не викликає сумніву, отже зрозумілим було питання про існування тих речей, які зникли зі сфери наших відчуттів, але тут філософ увів до своєї системи постать абсолютного суб'єкту, який здійснює сприйняття будь-якої речі й тим підтверджує її існування, – Бога. Це був вже елемент об'єктивного ідеалізму у вченні

Берклі, та в цілому його філософія показала слабкість позицій емпіризму у вирішенні цілої низки питань.

Логічне завершення лінії емпіризму Нового часу пов'язано з ім'ям *Девіда Юма (Г'юма)* (1711–1776 рр.). Його позиція справедливо називається *скептицизмом*, бо він піддає критиці самі основи пізнання, і приходять не лише до відсутності матерії, а й до сумніву щодо існування навколишнього матеріального світу. Головним предметом критики стають логічне мислення та причинно-наслідкові зв'язки. На відміну від Берклі, Юм стверджує, що людське пізнання взагалі має справу лише із відчуттями і ніколи не сприймає їх носія – будь-які субстанції. Отже, існуємо лише ми та наші відчуття. Що стоїть за цими відчуттями, яким є їх джерело (субстанція, Бог, ще щось) ми не можемо знати. Тому визнання нами наявності в світі певної субстанції, що лежить в основі світу, є лише припущенням без усякої підстави. Таким чином, будь-яка причинність, впорядкованість, необхідність і навіть розум є лише химерами, які породжено низкою постійних збігів у морі світового хаосу. Отже, вірогідність збігів є, але з неї неможливо вивести ані раціональної зваженості, ані певної каузальності. Така позиція вже повною мірою може бути позначена як агностицизм, і свою найдосконалішу форму він згодом отримує у філософії І. Канта.

Вочевидь, розпочатий як оптимістичний та практично спрямований погляд на пізнання, емпіризм завершився твердженнями про непізнаваність світу та навіть про неможливість довести його існування. Дещо інакше розвивалася лінія раціоналістичної філософії, яка зробила суттєвий внесок у створення нового наукового методу. Раціоналізм при цілому розробляв не лише проблеми пізнання, але й питання онтології, антропології, етики тощо. Біля витоків європейського раціоналізму Нового часу стояв французький мислитель *Рене Декарт* (1596–1650 рр.), відомий також як автор різноманітних досліджень у багатьох галузях знання: він заклав підвалини геометричної оптики, створив аналітичну геометрію, ввів прямокутну систему координат, висунув теорію рефлексу. Свою філософію Декарт

виклав у працях «Міркування про метод» та «Метафізичні міркування», в яких формулює важливі для своєї концепції принципи: методологічний сумнів, необхідний для кожної істинної думки, та мислення як атрибут існування. У праці «Міркування про метод» Декарт сформулював основні правила наукового методу, які й досі лежать в основі наукового пізнання: по-перше, приймати за істинне лише те, що є самоочевидним, сприймається ясно і чітко і не дає приводу для сумніву; по-друге, кожен складну річ слід ділити на прості складові, доходячи до самоочевидних речей (правило аналізу); по-третє, у пізнанні слід просуватись від простих, елементарних частин до складніших (правило синтезу); по-четверте, необхідна повнота перелічення, систематизації як пізнаного, так і пізнаваного, аби бути певним, що нічого не пропущено. Таким чином, інтуїція та дедукція того, що було досягнуто інтуїтивно, є головними шляхами, що ведуть до пізнання всього можливого. У своїй раціоналістичній методології Декарт пропонує просуватися від найзагальніших філософських положень до більш часткових положень конкретних наук, а вже від них – до максимально конкретних знань. Можна також сказати, що раціоналістичний метод Декарта являє собою філософське осмислення методології математики, бо і самий світ, на його думку, побудовано за математичними законами розуму.

Проте науковий метод раціоналістичного типу не може бути істинним, якщо не має істинної основи. Можна згадати скептицизм Юма, який відкидав наявність причинно-наслідкового зв'язку між відчуттями та річчю, що їх спричиняє. Отже Декарт мав бути певен, що суб'єкт пізнання, з якого починається весь процес, існує та є істинним. Тому висуваючи метод сумніву як провідний, Декарт, як справжній філософ, застосував його до самого суб'єкту. Він дійшов висновку, що відкинувши усі твердження, що викликали сумнів, – про окремі речі, про світ в цілому, про конкретні відчуття (а вони можуть схибитися), сумнів не зникає, залишаючись єдиним свідоцтвом думки. Отже думка стає безсумнівним доказом існування людини як суб'єкту, що висловлюється Декартом у відомій фразі: «*Cogito ergo sum*»

(Мислю, отже, існую). Буття та думка збіглися, тіло та душа поєдналися у дуалістичному погляді на будову світу. Таким чином, Декарт дійшов до *дуалізму* в питанні про субстанцію світу, тому що в ній постулюється існування двох субстанцій – матеріальної, яка має протяжність, але не має мислення, та духовної, яка має мислення, проте не має протяжності. Ці дві незалежні одна від одної субстанції, які є продуктом діяльності Бога, поєднуються в людині, яка здатна пізнати і Бога, і створений ним світ. Отже розум може здобути знання про вищі ідеї, навіть більше, – людина як носій розуму має вроджену здатність осягати такі абстрактні поняття, як ідея числа або уявлення про коло, до набуття усякого досвіду та незалежно від нього. Ці ідеї мають вроджений характер, бо належать самій природі розуму.

Філософські ідеї Декарта своєрідно розвинув та доповнив нідерландський мислитель *Бенедикт (Барух) Спіноза* (1632–1677 рр.). Його головний твір «Етика» є оригінальною спробою поєднати математичний метод, фундаментальні положення філософії та вчення про мораль. Свою метафізику Спіноза будує як логіку – починає з алфавіту, тобто з визначення базових термінів, далі формулює логічні закони, аксіоми, і далі виводить наступні положення (теореми) шляхом логічних висновків. Він відкидає дуалізм Декарта і будує *моністично-матеріалістичне* уявлення про світ: обидві субстанції Декарта обертаються лише двома невід’ємними атрибутами єдиної субстанції, якою є природа тотожна до Бога. Атрибутами постають протяжність та мислення, а в цілому система Спінози виявляється пантеїстичною, як у Миколи Кузанського та Джордано Бруно. При цьому субстанція тут є безособовим початком усього, що існує, й водночас причиною самої себе (*causa sui*), самодіяльною та активною силою, що породжує багато модусів – проявів, видозмін субстанції. За Спінозою, на відміну від Декарта, також не існує якогось первинного поштовху для пояснення руху, бо як самодостатня причина самої себе, природа є причиною не лише себе, але й своїх перетворень. Метою системи Спінози було досягнення людиною рівноваги та радості, але ця мета може бути реалізована

за умови розуміння людиною своєї природи та свого місця у світі. Це, у свою чергу, зумовлює важливість вивчення природи взагалі, та оскільки субстанція є причиною самої себе, то і людина підкоряється цій загальній необхідності. Людина, в якій модус тіла (протяжність) відповідає модусу душі (мислення), є абсолютно природною істотою, отже людська воля теж не може змінити світовий процес, може лише зрозуміти його. Таким чином, упорядковуючи своє життя згідно до загального процесу, людина діє в межах природи, цим Спіноза обґрунтовує своє тлумачення свободи – «свобода є усвідомлена необхідність».

В цілому філософська система Спінози була значним кроком на шляху розвитку раціоналістичної філософії, вона суттєво вплинула на подальшу долю не лише філософії, але й науки. Проте вершиною розвитку раціоналізму Нового часу була філософія *Готфріда Вільгельма Лейбніца* (1646–1716 рр.). Німецький філософ і вчений був людиною видатної ерудиції і зробив величезний внесок у розвиток найрізноманітніших сфер знання. *Лейбніц* створив математичний аналіз – відкрив диференціальне та інтегральне числення; створив першу механічну лічильну машину, здатну виконувати додавання, віднімання, множення та ділення; заклав основи двійкової системи числення та математичної логіки; створив комбінаторику як науку; у психології висунув поняття несвідомо «малих перцепцій» та розвинув вчення про несвідоме психічне життя; в механіці ввів поняття «живої сили» (прообраз сучасного поняття кінетичної енергії) та сформулював закон збереження енергії та багато іншого. В онтології створив *плюралістичну концепцію* буття як сукупності множини субстанцій – монад. Монада, за Лейбніцем, це «проста субстанція, яка входить до складу складних; проста, значить, така, що не має частин». Отже, субстанція як вихідний початок всього сущого повинна мати абсолютну простоту й неподільність, не може бути складною, тому що складна субстанція залежала б від простих; не може бути й протяжною через нескінченну подільність простору. Лейбніц приходить до висновку про існування множини простих

субстанцій. Монади в його уяві є простими неподільними субстанціями, «справжніми атомами природи», які, на відміну від атомів грецьких мислителів, мають не тільки тілесну, але й духовну природу. Монади як субстанції є одвічними та незнищенними, вони не можуть виникнути або загинути природним шляхом. Виникають монади з безперервних випромінювань божества і можуть бути знищені лише надприродним шляхом. Лейбніц вирізняє три види монад за ступенем їхнього розвитку: по-перше, монади нижчого ступеня розвитку, що мають лише пасивну здатність сприйняття, утворюють фізичні тіла, тобто предмети неживої природи; по-друге, монади-душі, що мають відчуття й уявлення, складають рослинний та тваринний світ; по-третє, монади-духи, що мають свідомість і перебувають на вищому ступені розвитку. Вони визначають природу людини. У кожній монаді міститься можливість її подальшого розвитку, вдосконалення та піднесення. Критерієм щодо визначення ступеню розвитку монади є міра розумності та свідомості, тому на верхівці усієї сходинок знаходиться Бог – вища монада. В цілому монадологія є природним відбитком часу: світ є сукупністю невидимих для очей мікроорганізмів, не випадково, що вчення Лейбніца виникло після відкриття мікроскопа А. Левенгуком. Отже монада є мікрокосмом, нескінченно малим світом. Проте раціоналізм Лейбніца втілюється також у думці, що досягнути монади можна тільки розумом.

Такою ж раціоналістичною є й теорія пізнання Лейбніца, в якій він зробив спробу поєднати раціоналізм та емпіризм при збереженні провідної ролі раціоналізму. Він вирізняє два роди істин – «істини розуму» й «істини факту». «Істини розуму» – це вроджені ідеї. Однак, на відміну від Декарта, Лейбніц вважає, що вроджені ідеї не даються від початку й чітко, а перебувають в інтелекті у зародковому стані і лише поступово розвиваються до повного усвідомлення. Особливістю «істин розуму» є їхня всезагальність та необхідність, що притаманні насамперед логічному та математичному знанню. «Істини факту» не мають необхідності й всезагальності. Вони є емпіричними та випадковими, тому що не можуть бути виведені

дедуктивним шляхом. Методом відшукування «істин факту» Лейбніц вважає індукцію. До таких істин він відносить закони природи, що відкриваються природознавством. Раціоналістична система Г. Лейбніца стала завершенням раціоналістичної тенденції філософії XVII ст. та попередницею німецької класичної філософії.

Природним продовженням емпіричних та раціоналістичних тенденцій попереднього століття у багатьох країнах Європи став рух *Просвітництва*. В кінці XVII–XVIII ст.ст. поширюється уявлення про те, що недоліки суспільства мають причиною загальну неосвіченість, отже просвітництво має стати шляхом перебудови соціального устрою на розумних основах. Власне це і було ключовим смислом поняття «просвітництво» – всезагальна доступна безкоштовна світська освіта на основі суто наукового знання про світ. Уся логіка розвитку суспільства та пізнання вела до затвердження цієї ідеї. Отже Просвітництво є широким суспільно-політичним, ідеологічно насиченим рухом, метою якого було вдосконалення людини та суспільства на основі розумного пізнання світу та розвитку науки та техніки. Народившись в Англії в кінці XVII ст., цей рух найбільшого розвитку отримав у Франції XVIII ст., де його було пов'язано із боротьбою «третього стану» за свої соціально-політичні та економічні права. Основними ідеями просвітницької програми були:

- Розум визнається всемогутньою силою, знатною не лише пізнавати природу, але й перетворювати її на свій розсуд, отже відношення із природою набувають характеру панування та підкорення;
- Основною сферою діяльності в цей час визнається пізнання, особливо – природниче, і в ході цієї діяльності визнається, що світом керують закони, що відповідають законам людського розуму;
- Будь-який проект можна втілювати у реальність, а способом реалізації стають виховання та просвітництво, оскільки неосвіченість позбавляє людину свободи;

- Християнська ідея руху історії до Царства Божого була перетворена на ідею історичного прогресу, в ході якого людина затвердить свої «природні права» (на життя, на свободу, на рівність тощо) та прийде до соціального ідеалу.

Більшість цих ідей було зорієнтовано, перш за все, на самовдосконалення людини, та вони ж стали ідейною базою для революції у Франції, що в подальшому призвело до суттєвих соціально-політичних потрясінь в усій Європі. Просвітництво в цілому визначається радикальністю та *антиклерикальною* спрямованістю політичних, правових та інших ідей. Мислителі тієї доби поставили завдання звільнити людський розум від догм католицької ортодоксії, від фанатичних релігійних забобонів. Феодально-клерикальним догмам і релігійному фанатизму офіційної церкви французькі просвітителі протиставили концепцію «природної релігії». Обґрунтував цю концепцію *Вольтер* (1694–1778 рр.) у трактаті «Все у Бозі», філософській «Поемі про природний закон» та інших творах. Водночас із Вольтером ідею «природної релігії» розвивав *Дені Дідро* (1713–1784 рр.) у творі «Про достатність природної релігії». Під «природною релігією» французькі просвітителі розуміли таку, що не суперечить людській природі і містить загальні для всього людства принципи моральності. Природа є храмом єдиного божества, і в ній царює універсальна мораль: «Роби те, що ти хотів би, щоб робили по відношенню до тебе». Стверджуючи незалежність моральних категорій добра і зла від Бога, французькі просвітителі приходять врешті-решт до релігійно-морального космополітизму.

Ще одним важливим напрямком ідеології Просвітництва була *суспільно-політична течія*. Вже англійське просвітництво в особах *Томаса Гоббса* та *Джона Локка* висунуло теорію суспільного договору, хоча обидва автори по-різному розуміли та оцінювали сутність такого договору. Отже згідно до теорії, держава виникає як договір людей між собою про певні обмеження заради загального блага. Проте Гоббс порівнює державу із біблійним морським чудовиськом, ім'ям якого він назвав свою працю –

«Левіафан». На думку Гоббса, причиною договору була «війна всіх проти всіх», отже необхідна була влада, яка б вселяла страх та забезпечувала повне слідування закону. Гоббс приносить в жертву державі свободу окремого громадянина, нібито з бажання вберегти останнього, тому держава визнається вимушеним, але необхідним злом.

На відміну від Гоббса, Локк, будуючи свою теорію суспільного договору, не визнавав за державою права на свавілля, отже висуває ідею обмеження влади (перш за все – монархічної) та розробляв концепцію «природних прав» людини. Отже, Локк відстоює громадянську самостійність індивіду та повагу до конституції, наслідком чого стала концепція про розділення влади на певні незалежні гілки: законодавчу, виконавчу та федеративну. Це означало, що Локк позитивно оцінював функції держави щодо можливостей людини самореалізовуватися, тобто суспільний договір є не вимушеним злом, а навпаки, – розумним інструментом прогресивного розвитку. Згодом ідею суспільного договору також розвивав *Жан-Жак Руссо* (1712–1778 рр.), автор відомого твору «Суспільний договір». Ця праця стала теоретичним обґрунтуванням громадянського суспільства, яке базується на свободі та безумовній рівності юридичних прав, що надихало яacobinців в епоху Великої французької революції. Важливим доповненням ідеї Локка про розділення гілок влади стала концепція *Шарля Луї Монтеск'є* (1689–1778 рр.), який створив класичне уявлення про ліберальний правовий устрій держави: існують законодавча, виконавча та судова гілки влади, які є незалежними одна від одної, проте разом вони утворюють необхідну сукупність для виконання державних функцій. Такий устрій було вперше зафіксовано у Конституції США 1787 р., Декларації прав людини і громадянина 1789 р. у Франції та у Конституції Франції 1791 р.

Великої уваги просвітителі приділяли обґрунтуванню *матеріалістичної концепції природи*. Особливий внесок тут було зроблено французькими *філософами-матеріалістами*. Ця тема стала однією з центральних у праці *Поля Гольбаха* (1723–1789 рр.) «Система природи».

Як сутність й основу всіх процесів природи Гольбах називає матерію. Він висуває ідею субстанціональності матерії, її нерозривного зв'язку з рухом і дає одне з перших визначень матерії: «Матерія є все те, що впливає яким-небудь чином на наші почуття». Причини руху матерії Гольбах вбачає у самій матерії, в її сутності, тому що рух – це є спосіб існування матерії. Матерія рухається завдяки власній енергії, внутрішньо притаманним їй силам, і все різноманіття руху матерії відбувається через відмінність її властивостей та якостей. Рух є універсальним, притаманним всім тілам Всесвіту, він зміцнює та продовжує їхнє існування.

Подібні ж ідеї поширювалися також і на розуміння людини. У роботі «Людина-машина» *Жульєн Офре де Ламетрі* (1709–1751 рр.) погоджується з основними ідеями Гольбаха щодо матеріального світу, і стверджує, що не лише тварина (як вважав Декарт), але й людина також є подібною до машини, лише із високим розвитком розуму. Проте людину він вивчає як механізм, спираючись на закони механіки, відстоюючи впевненість, що дослідження механіки тіла приведе до розкриття її чуттєвої та розумової діяльності. Таке уявлення органічно відповідало настроям часу, бо більшість вчених вбачала у світі лише механістичну єдність, і людина не була виключенням, а механістичні погляди в цілому принесли науці багатий матеріал для досліджень.

Одним з небагатьох, хто розглядав матеріалістичний світ не механістично (метафізично) був вже згаданий *Дені Дідро*. На його думку, все, що існує, є матеріальним, світ безперервно народжується та вмирає, і кожен момент є одночасно і народження і смерть. Іншого світу не існує, є лише постійна зміна існуючого. Така позиція Дідро є по суті діалектичною, а не метафізичною, як більшість матеріалістичних поглядів його сучасників. Він вважає, що відчуває уся матерія (принцип гілозоїзму), розрізняються лише «чуттєвість інертна» та «чуттєвість діяльна». При цьому остання є лише наслідком певним чином організованої матерії.

Взагалі французький матеріалізм відстоював царство розуму, вічної справедливості та рівності громадян перед законом. Людина не була лише дрібною часткою суспільства, вона впливала на хід історії і змінювала її. Від народження усі люди є рівними, а розумова та моральна відмінність породжується лише різницею у вихованні та умовах життя. Отже людина підкоряє частину своїх інтересів суспільству, але держава повинна піклуватися про людину, забезпечувати мир та злагоду.

Ще одним відомим здобутком Просвітництва, який мав значні наслідки, була спроба створення єдиної системи знання про світ, суто наукової та матеріалістично побудованої, яка була б доступною для вивчення її усіма прошарками населення. Ця спроба була втілена у виданні з 1751 до 1780 року *«Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел»*. Енциклопедію редагували та видавали Д. Дідро та Ж. д'Аламбер, хоча майже постійно відчували тиск з боку держави та церкви. Колектив авторів включав майже усі відомі імена епохи – від Вольтеру до Руссо, усього було видано 17 томів тексту та 11 томів з ілюстраціями. В цілому працю не було завершено, проте енциклопедія, що мала метою, з одного боку, зібрати та узгодити усі наукові знання про світ, з іншого, – стати джерелом достовірної інформації задля просвітницької діяльності, доступним усім громадянам, стала суттєвим кроком у становленні та розповсюдженні нового знання про світ, а відтоді перетворилася на найбільш популярну дотепер форму передачі інформації в освітніх цілях.

Таким чином, Новий час був періодом, насиченим подіями та відкриттями, створенням нового знання та нової Європи в цілому. Якщо XVII ст. затвердило принципи автономності мислячого суб'єкту та методичного сумніву, індуктивно-емпіричний та раціонально-дедуктивний методи разом із інтелектуальною інтуїцією, то епоха Просвітництва у філософії сприяла розвитку будь-якого раціоналізму, в науці – розвитку природознавства, яке було використано для доведення наукової істинності віри у прогрес, у сфері моралі та педагогіки обстоювала ідеали гуманізму, а в

політиці, юриспруденції та суспільно-економічному житті проголошувала рівність людей перед законом та звільнення їх від несправедливості. Проте історія згодом довела сутнісні протиріччя усіх цих явищ, проблемність їх реалізації. Ідеологія Просвітництва, з одного боку, стала теоретичною базою для суспільних перетворень, які мали місце в Європі XVIII–XIX ст.ст., а з іншого, – викликала низку несприятливих наслідків (наприклад, Фіхте вже в кінці XVIII ст. говорив про негативний бік Просвітництва), що привело в XIX ст. до кризи раціоналізму та появи ірраціоналістичної філософії. Згодом закріплення та реалізацію низки ідей Просвітництва було осмислено як завершення формування епохи Модерну, – індустріального порядку життя суспільства із європоцентризмом, орієнтацією на прогрес та розумне перетворення світу, принципом доцільності та масовим матеріальним виробництвом.

Питання для самоперевірки:

1. Які риси притаманні філософії Нового Часу?
2. Чому саме гносеологія та методологія наукового пізнання уособлюють філософію Нового часу?
3. Визначте соціальні та гносеологічні основи філософії емпіризму, розкрийте його сутність.
4. Що таке «ідоли» Ф. Бекона?
5. Визначте методологічні можливості індукції і дедукції.
6. Дайте характеристику раціоналістичного методу пізнання.
7. В чому своєрідність вчення про субстанцію Лейбніца?
8. У чому сутність агностицизму Д. Г'юма?
9. Назвіть основні ознаки філософії Просвітництва.
10. У чому сутність соціально-політичних вчень Вольтера, Руссо та Монтеск'є?
11. Як розглядаються людина та суспільство у філософії Просвітництва та в теоріях французьких матеріалістів?

Список літератури:

1. Андрущенко В.П. Вступ до філософії: Великі філософи. Харків : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.
2. Волинка Г.І., Гусєв В.І., Мозгова Н.Г., Огородник І.В., Федів Ю.О. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Київ : Каравела, 2006.
3. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Харків : НТУ «ХП», 2018.
4. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
5. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Пер. з англ. ; передмова та примітки: Тамара Польська та Віктор Малахов. Київ : Дух і Літера, 2000.
6. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Х. : НТУ «ХП», 2008.
7. Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркування про об'єкт моралі. Пер. з англ. Київ : Всесвіт, 2003.
8. Декарт Р. Метафізичні твори. Харків : Фоліо, 2020.
9. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.
10. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.
11. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН

України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.

12. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.

13. Лок Д. Два трактати про правління. Пер. з англ. Павло Содомора. Київ : Наш Формат, 2020.

14. Локк Д. Розвідка про людське розуміння : у 4-х книгах. Пер. з англ. Наталка Бордукова. Харків: Акта, 2007

15. Ляйбніц Г.В. Монадологія. Пер. П. Бартусяка, під ред. О. Хоми. *Sententiae*. 2013. № 1 (XXVIII). С. 151–177.

16. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Київ : Основи, 1995.

17. Русо Ж.Ж. Вибрані трактати. Пер з франц. Харків : Фоліо, 2018.

18. Спіноза Б. Етика. Київ : Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2015.

19. Спіноза Б. Теолого-політичний трактат. Харків : Фоліо, 2018.

20. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавина, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХПІ», 2012.

21. Філософія : навч. посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.

22. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.

23. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.

24. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.

25. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.

2.5. Особливості німецької класичної філософії

Так звана класична німецька філософія багато в чому вважається вищим злетом філософської думки. Класична форма філософії утворилася від Нового часу (з емпіризму та раціоналізму XVII ст.) до німецької класичної філософії. Характерними особливостями класичної філософії є: – раціонально-теоретичне осмислення явищ духу та дійсності; – систематичне та цілісне пояснення світу, яке базується на природній впорядкованості та гармонії світу (що доступні раціональному розумінню); – визнання історико-філософського процесу певною цілісністю, оскільки у світі панує природний порядок, зумовлений взаємозалежними процесами, які й пізнає людина. Усі ці характеристики були притаманні німецькій класичній філософії, але саме з неї згодом починається і занепад класичної філософії в цілому, оскільки низку питань, порушених представниками німецької класики (особливо Кантом), неможливо було вирішити за допомогою згаданих традиційних філософських методів та понять, отже формування некласичної філософії було неминучим.

Німецька класична філософія, представлена І. Кантом, Й.Г. Фіхте, Ф. Шеллінгом, Г.В.Ф. Гегелем та Л. Фейербахом, відрізняється:

- Особливим розумінням місця філософії в історії людства та світової цивілізації, вони вважали її квінтесенцією культури;
- Вивченням людської сутності, коли відбувається повернення до антропологічної проблематики, формулюється найбільш виражена гуманістична позиція;
  - Розумінням філософії як спеціальної системи філософських ідей;
  - Формуванням системи діалектики.

Засновником німецької класичної філософії є видатний німецький мислитель *Іммануїл Кант* (1724–1804 рр.). Його творчість вже традиційно поділяється на два періоди – «докритичний» і «критичний». У «докритичний» період Кант веде натурфілософські дослідження. Наприклад, він висунув гіпотезу, розроблену пізніше Лапласом, про

виникнення Сонячної системи з туманності, що обертається. Він також запропонував гіпотезу природної історії людських рас та інші ідеї. Зважаючи на час, коли ідеї змінюваності світу не були розповсюдженими, думка про походження нашої системи з туманності була дійсно революційною. Проте суто філософським треба вважати час написання трьох його знаменитих робіт (від чого й назва – «критичний період»): «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790). Вважається, що з пошуків відповідей на питання, поставлених Кантом у цих «Критиках», виросла уся неklasична сучасна філософія: позитивізм, феноменологія, екзистенціалізм тощо.

У «Критиці чистого розуму» Кант, синтезуючи ідеї емпіризму та раціоналізму про шляхи пізнання світу, приходить до природного питання про самі здібності людини: чи дійсно вона здатна пізнавати світ? Від початку Кант позиціонує себе як матеріалістично налаштований філософ: світ існує поза свідомістю людини, отже він є об'єктивно існуючим і незалежним від суб'єкту. При цьому пізнання починається з чуттів, потім піднімається на рівень розсудку (глузду), а потім на рівень розуму. На усіх цих рівнях людина виявляється обмеженою у своїх пізнавальних можливостях: первинне пізнання спирається на чуття, але вони спираються на вроджене апіорне (існуюче до досвіду) знання, першими формами якого є простір і час. Виходячи за межі досвіду, людина переходить до пізнання через форми розсудку, категорії загальної логіки, які мають апіорний характер. Проблема полягає в тому, що, крім чуттів, людина не має інших шляхів пізнання оточуючого світу, а світ відображається в цих чуттях викривленим через наявність первинних форм; усі наші знання про предмети є лише знанням про зовнішні дані, явища, про те, як речі виявляють себе для нас. А от сутності речей, їх внутрішній сенс, який ми виводимо на основі знання про явища (феномени), не відповідають їх дійсній сутності, і Кант вводить поняття «річ в собі» (ноумен), справжній смисл речей, який від нас приховано. Кант перериває діалектичний зв'язок між сутністю та явищем, що

формує перший рівень *агностицизму* у філософії Канта. Вихід на рівень розуму приводить людину до стану трансцендентального суб'єкту та формування загальних ідей. Ці ідеї є поняттями про незаперечне, головні з яких: ідея про душу як цілісність усіх психічних явищ (психологічна), ідея про існування зовнішнього світу як нескінченної низки зумовлених явищ (космологічна) та ідея про Бога як причину усіх створених явищ (теологічна). Дані ідеї неможливо звести до чуттєвого пізнання, отже їх не можна перевірити у звичний нам спосіб пізнання, вони є таким знанням, що виводиться складним шляхом зі знання, що вже існує. Але подальше пізнання приводить розум людини до його меж і остаточно затверджує принцип непізнаваності світу. Базуючись на логіці, розумне пізнання формує такі пари тверджень, які суперечать законам цієї логіки, оскільки жодне з висловлювань не можливо довести ані як істинне, ані як хибне. Ці пари протиріччя Кант назвав «антиноміями чистого розуму»:

- Світ має початок у часі і обмежений у просторі. – Світ не має початку у часі і меж у просторі; світ є нескінченим і в часі, і у просторі.
- Будь-яка складна субстанція у світі складається із простих часток, і взагалі існує тільки просте або те, що складено із простого. – Жодна складна річ у світі не складається із простих речей, і взагалі в світі не існує нічого простого.
- Усе в світі існує за необхідністю, отже є причинність, все відбувається у світі тільки за законами природи. – У світі є свобода.
- До світу належить або як частина його, або як його причина, безумовна необхідна сутність (Бог). – У світі не існує ніякої абсолютно необхідної сутності – ані в світі, ані поза світом.

Отже кожна антиномія складається із тези та антитези, і ні шляхом логічних міркувань, ні, тим більше, дослідним шляхом не можна спростувати ні тезу, ні антитезу. Можна прийняти «на віру» те чи інше положення, проте розум виявляється тут безпорадним. Це завершує агностичну систему пізнання Канта, яка згодом багато в чому вплинула на розвиток

європейського ірраціоналізму.

Знання людини тільки тоді має цінність, коли допомагає людині стати більш людською, реалізувати ідею добра. Отже дослідженню практичного розуму, етиці, Іммануїл Кант присвячує твір «Критика практичного розуму». Моральні принципи є самоцінними, не виводяться із будь-яких зовнішніх норм. Моральні вчинки людини визначаються певною внутрішньою настановою, категоричним імперативом, що часто йде врозріз із вимогами суспільства та інтересами самої людини. Обов'язок, а не будь-який інший мотив, надає вчинку морального характеру. Обов'язок, за Кантом, не протистоїть волі, навпаки, моральним є тільки той вчинок, в якому людина вільно обирає позицію дотримання обов'язку. А для того, щоб такий вибір здійснився, людина наділена сумлінням – дивним органом самоконтролю. Механізм сумління, в основі якого є здатність розуму до судження, усуває роздвоєння людини: не можна все правильно розуміти і несправедливо поводитися. Сформульований Іммануїлом Кантом моральний закон, знаменитий категоричний імператив, стверджує: «Поводься згідно такої максими, керуючись якою можна було побажати, щоб вона стала загальним законом», або: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі кожного іншого, як до мети, і ніколи не ставився би до неї як до засобу». Моральний закон Іммануїла Канта став критерієм гуманізму і граничним уявленням про нього, що завершило логіку розвитку просвітницької парадигми, але й привело до виникнення нових протиріч у нову епоху.

Головний твором одного з послідовників Канта, *Йоганна Готтліба Фіхте* (1762–1814 рр.), був трактат про науку – «Науковчення» (1794). Тому для Фіхте визнання суб'єктом свого існування є важливим і достовірним фактом. Він дає цьому факту статус «Я». «Я» є нечуттєвою інтелектуальною інтуїцією й інтелектуальною діяльністю, воно охоплює собою все, що може бути мислимим. Тим самим Фіхте робить крок у напрямку суб'єктивного ідеалізму. Всі об'єкти досвіду обумовлені здібностями суб'єкту, все

продукується суб'єктом «Я» (це позиція соліпсизму), а все буття є ілюзорним: воно позначається категорією «не-Я».

Фіхте розробляє три основоположення: всезагальне «Я» створює себе, є причиною себе, «Я є Я» – це основний принцип існування «Я». Однак «Я», у другому основоположенні, протиставляє себе «не-Я». «Не-Я» – це є зовнішній світ, немов би відчуження. У першому і другому основоположеннях сформульовано тезу та антитезу. Їх синтез дається у третьому основоположенні, а саме: свідомість об'єднує в собі «Я» і «не-Я», а у процесі протиборства вони частково витісняють одне одного, здійснюючи взаємне обмеження і проникаючи одне в одного. «Я» стає абсолютним, світовим як загальна ідея, яка отримує статус «над-Я», для якої увесь інший світ є тільки «не-Я». Це був новий хід у формування діалектики як розуміння єдності і боротьби протилежностей.

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775–1854 рр.) – третій представник німецької класичної філософії. Значення Шеллінга визначається тим, що саме на його долю випало завдання здійснити грандіозний перехід від самопізнання до світопізнання, а від нього – до Богопізнання. Це окреслюється такими періодами його творчості, як натурфілософія, філософія тотожності, філософія трансцендентального ідеалізму, філософія одкровення.

Центральною ідеєю Шеллінга, яка уможливила для нього побудову системи «філософії природи» і системи «трансцендентального ідеалізму», є ідея «абсолютного розуму, в якому суб'єктивне і об'єктивне є неподільними». З погляду Шеллінга, «абсолютним може бути лише самопізнання безумовної тотожності». Використовуючи вчення Фіхте про те, що межа між протилежностями завжди є їх певним поєднанням, що така межа взагалі є можливою тільки тому, що протилежності у чомусь тотожні, Шеллінг шукає основу абсолютної тотожності усього існуючого, яке має ім'я «Буття».

Аналізу самосвідомості у нього передує аналіз природи, яка виступає як несвідома творчість самого духу, необхідним продуктом його розвитку.

Основна проблематика натурфілософії – розгляд усіх ступенів розвитку природи, де головна ступень є породженням свідомості із несвідомих форм життя розуму.

Філософія тотожності дає знання про те, що існує тільки один світ, в якому присутні природа і дух. Мова йде про первинну єдність суб'єктивного та об'єктивного, яке є вихідним пунктом усякого розвитку. Тотожність суб'єкту і об'єкту зберігає роль основного змісту розвитку як усього світу, так і кожного із його ступенів. Усе в світі є єдністю суб'єктивного та об'єктивного, а розбіжності між ними зумовлені лише кількісною перевагою одного або іншого. Виходить, що природа є і реальною, і ідеальною одночасно. Вона існує незалежно від нашого пізнання і водночас укладає в собі самій умови її пізнання та її принципи. Шеллінг наголошує на повному визнанні системи абсолютного ідеалізму як завершенні його власної філософії тотожності.

У передмові до «Феноменології духу» – одній з основних праць – *Георг Гегель* (1770–1831) писав, що розум може уявити людське пізнання не як результат, а лише як процес становлення. Істина є абсолютним предметом філософії, а не тільки мета, до якої прагне філософія. Тому істина пізнається не тільки в науці, але й на шляху до неї, завдяки чому шлях до науки сам вже є наукою. Поєднавши та переосмисливши ідеї своїх попередників, Гегель формує філософську систему, що складається з трьох частин: логіки, філософії природи та філософії духу. За Гегелем, логіка є найважливішою частиною системи, це царина «чистої думки», яка існує до суб'єкту та об'єкту. Логіка передує історії та природі, вона їх творить. Логіка також поділяється на три частини: вчення про буття, про сутність та поняття. За Гегелем, суб'єктивній логіці (вченню про людське мислення) має передувати логіка об'єктивна – вчення про діалектичний саморозвиток Абсолютної ідеї (Світового Духу, Бога). Головним у філософії Гегеля є доведення, що свідомість, життя духу та мислення визначають закони природи та суспільства. Дух на вищому етапі свого розвитку (у мистецтві, релігії та

філософії) лише втілює те, що закладено у мисленні.

Гегель вважає, що завдяки мисленню людина виявляє тотожність суб'єкту та об'єкту. Цю тотожність Гегель розуміє як абсолютне поняття. Виявлення понять, розуміння людиною їх вартості змушує починати філософування не з суб'єкту, а з самих понять. Отже філософія є осягненням світу у поняттях, вона носить спекулятивний характер. Щоб піднести філософію до рівня науки, Гегель будує систему понять та намагається вивести з одного поняття наступне. Філософія у Гегеля стає наукою понять, логікою руху понять, діалектичною логікою. При цьому причиною руху ідей є протиріччя, які неможливо викоринити, вони притаманні кожній ідеї, вони змушують людину йти від однієї ідеї до іншої, більш досконалої, не абстрактної, а конкретної. Від логіки Гегель йде до філософії природи, оскільки будівницею природи також є ідея, вона породжує природу. Природа розвивалася поступово: механізм, хімізм, організм. Завдяки глибині та силі діалектичної думки Гегеля у «Феноменології духу» було висунуто низку важливих здогадок про взаємний зв'язок між окремими ступенями органічної та неорганічної природи та закономірності усіх явищ у світі.

Отже, за своїм філософським світоглядом Гегель є *об'єктивним ідеалістом*, навіть – *абсолютним ідеалістом*. Але найзначнішим здобутком Гегеля є розробка ним *діалектики* як метода та як загальної теорії. Він відкрив взаємозв'язок між усіма процесами світу, показавши, що розвиток є якісними змінами, переходом від старого до нового, рухом від вищих форм до нижчих. Гегель є автором неперевершеної системи категорій діалектики, якими ми користуємося досі, й обґрунтував зв'язок між ними: сутність, зміст, загальне, необхідне, закон, явище, форма, одиничне, випадкове тощо. Усі вони органічно переходять одна в одну, створюючи зовнішнє вираження базової схеми гегелівського діалектичного методу – тріади (складеної з трьох елементів): теза – антитеза – синтез, який, у свою чергу, постає як нова теза. Така схема відбиває безкінечність розвитку та руху. Сам розвиток відбувається згідно до законів діалектики, які теж було сформульовано

Гегелем: 1) закон переходу кількісних змін у якісні, 2) закон єдності та боротьби протилежностей, 3) закон заперечення заперечення.

Діалектика функціонує як цілісна система пов'язаних елементів – категорій, принципів та законів. Проте філософська система в цілому є вкрай об'єктивістською, людина у повній мірі підкорюється тому, що від неї не залежить. В індивідуальному розвитку людина проходить той же шлях, що і людство в культурній історії, і «Феноменологія духу» відображає культурну історію людства, яку в індивідуальному розвитку проходить людина. Виникає єдність історії, логіки і психології. У «Феноменології духу» єдність стає основою відомої гегелівської концепції панлогізму (від грецьк. *пан* – все) – повсюдного панування логіки, у випадку підпорядкування єдиній логіці законів історії і законів психології. Висновком із гегелівського панлогізму в «Феноменології духу» стало розуміння історії як шляху до себе, тобто історії як реальності певної людської свідомості. Мистецтво, релігія, філософія – це є об'єктивні форми людського духу, через які людина реалізує і розкриває свою надіндивідуальну духовно-історичну сутність.

Гегель висунув велику кількість важливих думок, які мали далекі наслідки: про історичну закономірність, про сенс історії, про державу, про розвиток світового процесу як «прогресу в усвідомлюванні свободи» тощо. Звичайно система діалектики стала неперевершеним кроком на шляху розвитку світової думки XIX–XX ст.ст. – в теорії про Всесвіт, що розширюється, у еволюційній теорії, у синергетиці, у низці хімічних концепцій, в теорії психоаналізу тощо. Значним досягненням у філософії також стала теорія марксизму, яка значною мірою була побудована на діалектиці Гегеля. Не випадково після появи діалектики метафізика була визначена як «стара, додіалектична філософія».

Людвіг Фейєрбах (1804–1872 рр.) став останнім представником німецької класичної філософії. У основній роботі «Сутність християнства» критику ним вчення свого вчителя Гегеля було зведено, перш за все, до невизнання ідеалізму, який Фейєрбах вважав лише «рафінованою релігією»,

яку він теж відкидав. Фейєрбах збудував цілісну та послідовну матеріалістичну картину світу, в якій матерія визначається як природне об'єктивне начало, глибоко аналізує основні властивості матерії – рух, простір, час. Він розробив теорію пізнання, яка базувалася на сенсуалізмі, відстоюючи первинність відчуттів як істинних проявів природи. Ця ідея також обґрунтувала об'єктивну цінність людини в системі світу, заперечуючи релігійні уявлення про неї: людина, за Фейєрбахом, є досконалою частиною природи, на цьому базувалися гуманістичні погляди філософа. Фейєрбах започаткував філософію *антропологічного матеріалізму*, навіть коли залишався ідеалістом у розумінні суспільства. Це відбилося у тлумаченні людської історії як послідовності змін у релігійній свідомості. Християнство проголосило любов головною творчою духовною силою, яка змінювала мораль та відношення людини до людини. Любов до Бога, на думку Фейєрбаха, є насправді любов'ю до людини, оскільки Бог є лише відчуженою сутністю людини. Отже необхідно повернути любов до людей, втіливши перефразоване Фейєрбахом прислів'я: «Людина людині Бог». Через релігію людина висловлює своє почуття любові, спрямованої до безсмертя, і в цьому духовному прагненні відображено родову сутність людини та зумовлену нею ідеальну сутність. Моральне переродження, за Фейєрбахом, стає також основним рушієм суспільного руху.

Німецька класична філософія перетворила наше мислення на історичне, максимально повно пояснила сутність буття, пізнання, інших філософських питань. Вона вперше перетворила людину та її свідомість на самостійні філософські проблеми, підсумувала усі розробки останніх століть у філософії. Проте більшість рішень, що їх було запропоновано у німецькій класичній філософії, були ідеалістичними або близькими до них, вони не всі відповідали потребам реальності, яка швидко змінювалася. Більшість нових питань потребувала нового погляду, який у XIX – на початку XX ст. втілювався у появі некласичної форми філософії.

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть історичні межі та основні риси німецької класичної філософії.
2. У чому виражається дуалістичність світу в філософії І. Канта?
3. У чому сутність теорії пізнання І. Канта?
4. Назвіть вихідні принципи етики І. Канта.
5. У чому сутність філософії Й.Г. Фіхте? Розкрийте діалектику співвідношення «Я» та «не-Я».
6. Визначте центральну ідею філософії Ф.В.Й. Шеллінга. Чим філософія Шеллінга відрізняється від філософії Й.Г. Фіхте?
7. Які етапи розвитку проходить абсолютний Дух за Г. Гегелем?
8. Опишіть закони діалектики, розроблені Г. Гегелем. У чому суперечність між методом та системою в філософії Г. Гегеля?
9. Чому матеріалізм Л. Фейєрбаха називають антропологічним?
10. Що означає, на Вашу думку, вислів Фейєрбаха: «Людина людині Бог»?

Список літератури:

1. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи. Харків : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.
2. Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г., Огородник І.В., Федів Ю.О. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Київ : Каравела, 2006.
3. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Х. : НТУ «ХП», 2018.
4. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
5. Гегель В.Ф. Феноменологія духу. Харків : Фоліо, 2019.

6. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Х. : НТУ «ХП», 2008.
7. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.
8. Дольська О. О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.
9. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.
10. Кант І. Критика практичного розуму. Пер. з нім. Ігоря Бурковського. Київ : Юніверс, 2004
11. Кант І. Критика чистого розуму. Пер. з нім. Ігоря Бурковського. Київ : Юніверс, 2000
12. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.
13. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Київ : Основи, 1995.
14. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавіна, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХП», 2012. 432 с.
15. Філософія : навч. посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.
16. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.
17. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.

18. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.

19. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.

2.6. Некласична філософія XIX – початку XX ст.

Поява неklasична філософія була природним результатом розвитку усєї західної цивілізації. Розвиток цей відбувався нібито по висхідній лінії, людина активно підкорювала природу, отже наука впевнено розширювала свої пізнавальні можливості. Але класична філософія, як не дивно, все одно втрачає свої позиції, особливо це стосується її раціоналістичного характеру, що входило у протиріччя із граничним раціоналізмом науки, отже виникає парадоксальна ситуація. Представники неklasичної філософії, у свою чергу, протестують своєю творчістю не проти традиційної філософії, а проти традиційних шляхів філософствування з чітким протиставленням суб'єкта об'єкту, раціоналізмом та вірою в незмінний прогрес. Серед руйнівників традицій – багато видатних філософів XIX–XX ст.ст., проте між класичною та неklasичною філософією зберігається певна спадковість, оскільки нові вчення часто виникають як опозиційні саме до ідей класичної філософії. Серед нових течій, які проіснували, навіть у змінених формах, аж до другої половини XX ст., можна назвати марксизм, позитивізм, ірраціоналізм (який включив «філософію життя»), екзистенціалізм, релігійну філософію, фрейдизм, філософську антропологію, герменевтику тощо, а згодом частина їх увійшла до постнеklasичної філософії

Незважаючи на прогресивний розвиток у XIX ст. європейство пережило також багато кризових явищ та подій, що змусило по-новому поглянути на людину та суспільство, переоцінити можливості цивілізації та шляхи її розвитку. Перша гостра полеміка почалася між традиційним філософським *раціоналізмом* та *ірраціоналізмом*, який став логічним

продовженням ідей німецької класичної філософії. Новий час, а особливо – епоха Просвітництва, закріпили за розумом вихідну позицію у пізнанні та поведінці людей. *Раціоналізм* європейської цивілізації з часом набуває тотального характеру, оскільки наука, економіка, політика та навіть нова релігія (протестантизм) спираються, перш за все, на здоровий глузд, чіткий розрахунок, наукові знання. Із самого дитинства європейська людина засвоює наукову картину світу, узгоджує своє життя із розумними моделями поведінки тощо. З часом раціоналізм навіть отримав нову форму – форму сцієнтизму, світоглядної позиції, згідно якої наукові знання є основою уявлень про світ та вважаються найвищою культурною цінністю, обов'язковою умовою орієнтації людини у світі. Проте вже Кант показав певну обмеженість розуму, та навіть виявив у ньому наявність протиріч, які неможливо вирішити. Тому виникає та затверджується протилежна позиція – *ірраціоналізм* (від лат. *irrationalis* – безрозсудний, несвідомий). Ця течія обмежувала роль розуму у процесі пізнання, іноді навіть заперечувала її. Основою світорозуміння ірраціоналізм вважає щось недоступне розуму, стверджуючи, що саме буття має алогічний характер. Уся ця полеміка була довгою та мала невичерпний характер, бо фактично затвердила наявність низки питань, що їх неможливо вивчати традиційними філософськими й, особливо, науковими методами, отже подібні характеристики філософських проблем залишаються актуальними й досі.

Засновником європейського ірраціоналізму був *Артур Шопенгауер* (1788–1860 рр.). Зазнавши впливу східних ідей, зокрема, буддизму, він утворив несподівану філософію, яка в цілому є песимістичною. Шопенгауер розуміє життя як безперервну боротьбу між співчуттям (любов'ю) і переважаючими над ним силами егоїзму і злості. Філософ вважає, що існують три основні пружини людських вчинків, і лише через їх збудження діють усі можливі мотиви. Цими «пружинами» є егоїзм, який бажає власного блага (він безмежний); злість, яка прагне чужого горя (сягає найжахливішої жорстокості); співчуття, яке бажає чужого блага (сягає чужої щастя та

великодушності). Життя, на думку Шопенгауера, – це є «цвіль» на одній із «куль». Світ є безрозсудним і безтурботним, ним керує зла воля, їй ми зобов'язані своїм життям, а отже, і своїм стражданням. Навколишній світ не має цілісності, він не є закономірним, не контролюється розумом і підкорюється тільки іншим силам, наприклад, волі, афектам. Воля є набагато сильнішою за розум, оскільки багато наших вчинків продиктовано не доказами розуму, а бажаннями та інстинктом. Воля є центральним поняттям філософії Шопенгауера, лише вона визначає усе суще і впливає на нього. Воля є ідеальною силою і вищим космічним принципом, який лежить в основі світобудови, вона є сліпою та нескінченною. Воля є вічним становленням і перетворенням, вічним переходом природи від одного рівня до іншого. Для того, щоб себе проявляти, воля повинна мати предмет бажання. Але світова воля нічого не може хотіти, окрім самої себе, тобто окрім постійного прояву свого буття. Тому вона є волею до життя. Отже кожна людина є лише носієм загальної волі до життя, яку неможливо повністю вичерпати. У книзі «Світ як воля і уявлення» філософ стверджує, що справжня філософія має виходити виключно з уявлення, яке є фактом свідомості. Все, що нас оточує, є тільки в нашому уявленні, тобто завжди пов'язано із тим, хто сприймає. Уявлення є завжди чиясь, якогось суб'єкту. Безглуздо говорити про світ сам собою, оскільки для конкретного індивіда світ є таким, яким він його усвідомлює. Але світ зовсім не є тільки моїм світом, він також є незалежним від мене, самостійним, об'єктивним. Картина світу як уявлення, вважає філософ, є подвійною, суперечливою: у ній все впорядковано, але одночасно й умовно, примарно. Фактичність світу є об'єктивною, безперечною, у нього є своя історія, в якій нас не було і свого часу знову не буде, проте світ сам нічого не знає про себе, отже це робить істота, яка його пізнає. Таким чином, ані світ, ані той, хто його сприймає, не існують окремо. Вони є неподільними й осмислюються тільки за допомогою одне одного.

Незалежно від Шопенгауера ще одну лінію ірраціоналістичної філософії створив оригінальний датський філософ *Серен К'єркегор* (1813–1855 рр.). Він відкидає раціоналістичний, об'єктивних шлях пізнання людини, оскільки вважав, що така позиція «надособиста» і заперечує свободу, знімає особисту відповідальність, позбавляє людину можливості ставитися до оточуючого світу і самого себе з погляду етичного вибору. Тільки індивідуальний вибір, що впливає з глибин нашого Я, при повній незалежності від природних і суспільних зв'язків, створює достовірне особистісне буття людини. Отже К'єркегор створює поняття *екзистенції*, яка є наявним індивідуальним буття людини, що його принципово неможливо вивчити раціонально або науково, його можна лише пережити, відчутти. Прямуючи шляхом вивчення екзистенції, К'єркегор запропонував такий метод пізнання, як «рівні дослідження людини». На естетичному рівні людина звернена до зовнішнього світу, занурена у світ відчуттів (символ – Дон Жуан). Вона прагне випробувати всі види насолоди – від чуттєвого до високоінтелектуального (музика, театр, жінки). Наступний рівень – етичний, який демонструє свободу людини від гри відчуттів і добровільне підпорядкування етичному обов'язку. Людина обирає себе як етичну істоту, що знає відмінність між добром і злом, усвідомлює себе гріховною і свідомо вступає на етичний шлях (символ – Сократ; законний шлюб). На релігійному рівні людина вдається до спілкування з божеством, абсолют, коли знімаються усі сумніви та коливання. У 1843 р. вийшов твір К'єркегора «Або-або», в якому він стверджував, що для людини важливо знайти істину, в ім'я якої вона житиме і готова померти. Вищим духовним обґрунтуванням і виправданням людського буття є, на думку К'єркегора, несвідома віра в Бога. Зразком для демонстрації правильності цієї тези у його найвідомішій роботі «Страх та тремтіння» філософом було наведено біблійного Авраама, готового за велінням Божим принести в жертву свого єдиного сина Ісаака. Утверджуючи роль віри, К'єркегор фактично говорить: чим менше людина мислить, тим більше існує. До усвідомлення релігійного значення своєї особи

людину може привести тільки абсолютний відчай – іншого шляху до Бога не існує. Головною ознакою досягнення «достовірності» буття виступає страх, що виражає глибинну ситуацію «людина в світі» і встановлює початкову характеристику особи. Невипадково К'єркегор вважається мислителем, який започаткував *екзистенціалізм* як філософське вчення.

Німецького філософа *Фрідріха Ніцше* (1844–1900 рр.) спочатку надихнула філософія Шопенгауера, він навіть запозичив в нього поняття «волі». Проте в цілому філософія Ніцше було самостійним поглядом на світ, який став одним з найбільш впливових та значних за останні два століття. З його точки зору, життя є єдиною реальністю, існуючою для конкретної людини, саме тому його вважають засновником *«філософії життя»*. Але основним його здобутком стала філософська програма «переоцінки цінностей» і відверта критика гуманізму. Проблема людини, її сутності і природи є проблемою її духу, отже кінцевою метою прагнень людини є не користь, не задоволення, не істина, а життя. В основі життя лежить воля – воля до життя, воля всередині самої людини, некерована воля (пристрасть), воля до влади. Натовпу Ніцше протиставляє «надлюдину» – людину вищого біотипу. Теорія «надлюдини», нової людини є центральною у філософії Ніцше і розвивається у творі «Так казав Заратустра» (1886). Заратустра ставить завдання переоцінки всіх цінностей, оскільки, як він вважає, «багато, що в одного народу називалося добром, в іншого називалося знуцанням і ганьбою». У кожного народу є своє розуміння моралі, призначення і мети свого розвитку, а має бути єдина мета – формування «надлюдини». Існуюча людина є лише «натягнутий над прірвою канат», міст між твариною і надлюдиною. Цінність людини полягає не у тому, що вона є, а в тому, чим вона може стати, але для цього треба її подолати, пересилити, тобто позбавити людину від «людського». «Надлюдина» є той, хто є вільним і визначає своє життя сам, хто може переступити межу дозволеного звичайним людям. Волунтаризм Ніцше – це є гімн «волі до влади», яку «надлюдина» повинна максимально розвивати.

Проте «надлюдина» не є істотою метафізичною, відчуженою від світу. Навпаки, переоцінка цінностей цього світу природним чином приводить Ніцше до цього поняття. Саме глибока критика західної цивілізації та її культури є найбільш значною складовою філософії Ніцше. Оскільки західна цивілізація у визначенні своїх цінностей є, перш за все, християнською, то саме християнство і зазнало основного удару від цієї критики. Найбільш ґрунтовно її було викладено у творі «Антихрист. Прокляття християнству», де філософ проголосив нечуване раніше – «Бог помер!». Проте Ніцше не проти Христа, навпаки, він називає його «найблагороднішою людиною», але при цьому наполягає на тому, що існуюче християнство суттєво відрізняється від того, до чого прагнув його засновник. Філософ вважає, що Ісус був першим і останнім християнином, і разом з Христом на хресті померло і його Євангеліє («блага звістка»). Християнська традиція перетворила людину на слабку безвідповідальну істоту, яка завжди потребує захисту та прощення Бога, навіть не потурбувавшись відмовитися від гріху та перебирання на себе відповідальності за свої вчинки. Саме такий Бог помер – метафізичний Бог, штучний ідол, який перестав бути «захисником» людини, хай яких злочинів вона не наробила. Отже «надлюдина» прийде на зміну такому Богу, створить свою систему цінностей і стане новим провідником людей. По суті, надлюдина є сильною, вільною особистістю, яка є помірною людиною, яка здатна володіти собою, яка може утворювати нові цінності та у повній мірі нести відповідальність за них. Отже надлюдина спирається на саме життя, нікого не засуджує і не карає та й сама не має приводів каятися, бо не скоює злочинів. Фактично Ніцше знаходиться у пошуку гідності людини.

Значною течією некласичної філософії XIX ст. став позитивізм (від лат. *positivus* – позитивний). Засновником його вважається французький філософ *Огюст Конт* (1798–1857 рр.) та його англійські колеги – *Джон Стюарт Мілль* (1806–1873 рр.) і *Герберт Спенсер* (1820–1903 рр.). Вони прагнули створити таку філософію, що, як вони вважали, узгоджується з розвитком природничих наук і спростовує гегелівське розуміння філософії як «науки

наук», яке принижувало конкретні науки. Всі три філософи вважали, що науці не потрібна філософія, яка стоїть над нею, тому що традиційна філософія, яка зорієнтована від початку на світоглядні проблеми, є не більше, ніж метафізикою. А наука дає лише позитивне знання, яке не потребує ніяких пояснень. Наука, за Контом, лише описує факти, тобто чуттєві дані в індивідуальному досвіді. В цьому полягає основна ідея позитивізму. Конт вважав, що світоглядні проблеми неможливо вирішити, і головним завданням філософії має стати впорядкування та класифікація знання, здобутого іншими науками, уникаючи при цьому непотрібних світоглядних узагальнень. Отже істинним виявляються лише ті положення, які можна прямо перевірити досвідом. Такий погляд на пізнання створив велику традицію у західній філософії, яка, хоча і змінювалася з часом, привела до багатьох важливих результатів.

Позитивістська філософія пройшла три основні стадії розвитку:

- Класичний позитивізм;
- Махізм, або емпіріокритицизм;
- Неопозитивізм та постпозитивізм.

В кінці XIX – на початку XX ст. класична механіка припинила задовольняти потреби тогочасної науки. Відкриття радіоактивності, електромагнітного поля, дефекту маси, постійності швидкості світла по відношенню до спостерігача привели до кризи у фізиці. Саме цю кризу і намагалися перебороти представники другої форми позитивізму – австрійський фізик *Ернст Мах* (1838–1916 рр.), швейцарський філософ *Ріхард Авенаріус* (1843–1896 рр.), англійський математик і філософ *Карл Пірсон* (1857–1936 рр.), французький математик *Анрі Пуанкаре* (1854–1912 рр.) та ін. В основі концепції махізму (від прізвища Е. Маха), або емпіріокритицизму, було покладено *принцип «економії мислення»*, згідно з яким пояснювальна частина повинна бути відкинута в науці саме з метою «економії мислення». Наприклад, причинність замінювалася функціональною залежністю. Як не дивно, такий підхід було виведено з

класичних вимог Декарта до очевидності знання, яке вважається істинним без сумніву. Отже насправді «економною» може бути не проста теорія, а лише та, яка об'єктивно відображає дійсність. Проте на підтримку спрощення форм знання Пуанкаре навіть сформулював *принцип конвенціоналізму* – нібито в основі математичних та природничих теорій лежить погодження між вченими, а це взагалі приводило до перетворення законів природи на приватні точки зору, на суб'єктивні рішення наукового співтовариства. Таким чином, другий позитивізм, використавши методологічний принцип «економії мислення» і опису в теорії пізнання, неминуче прийшов до релятивізму, тобто до проголошення умовності всіх людських знань і до висновку про те, що наука не може відображати об'єктивну реальність.

Ще одним напрямком некласичної філософії, але раціоналістичним за характером, став *марксизм*, він і досі є одним з найвпливовіших вчень в історії людства. Становлення марксистської філософської концепції пов'язано з іменами *Карла Маркса* (1818–1885 рр.) і *Фрідріха Енгельса* (1820–1895 рр.). Свого часу вони належали до лівого, радикального крила молодогегельянців (учнів Гегеля), які до середини 1840-х років перейшли на позиції матеріалізму. Спираючись на філософію Гегеля, особливо на його діалектику, та на антропологічний матеріалізм Фейєрбаха, Маркс та Енгельс створюють принципово нову течію – *діалектичний матеріалізм*.

Можна виділити основні складові марксизму, що визначили велике значення цього вчення для подальшого розвитку філософії та суспільства. Першим елементом марксизму був докорінно новий підхід у розумінні філософського знання та його місця у культурі: попередники Маркса вважали, що їх наука мала переважно теоретичний характер, сам Маркс закликав до дій – не лише пояснити світ, а й змінити його. Отже філософія марксизму носить очевидну практичну спрямованість, що згодом виявилось у розробці стратегії перетворення суспільства шляхом цілеспрямованої революційної діяльності.

Другою складовою філософії марксизму була власне концепція діалектичного матеріалізму. Передумовами її формування були: 1) соціально-економічні – виникнення зрілої форми капіталістичного суспільства; 2) конкретно-наукові – великі відкриття у природничих та суспільних дисциплінах; 3) філософсько-теоретичні – німецька класична філософія, зокрема, діалектика Гегеля та матеріалізм Фейєрбаха. Згідно до діалектичного матеріалізму, світ є матерією, а буття визначає свідомість, при цьому свідомість розуміється не як самостійна сутність, а лише як здатність матерії відбивати саму себе. Матерія є вічною, безкінечною, вона знаходиться у постійному русі та періодично приймає нові форми. Найважливішим фактором розвитку при цьому є практика, а сам розвиток відбувається за законами діалектики. Отже система філософії виглядає дуже гармонійною, а ідея про практичне перетворення на основі пізнання суто матеріального світу отримує нове обґрунтування.

Проте перетворення тут мало бути не лише у сфері матеріального буття, яке тлумачилося у традиційний спосіб, а й у сфері нової форми матеріально світу – суспільної. Отже виникає третя, мабуть, найбільш значуща складова марксистської філософії – історичний матеріалізм, або матеріалістична концепція розуміння історії. Соціальна філософія марксизму як цілісне філософське вчення отримала своє глибоке теоретичне обґрунтування у спільній роботі К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», у фундаментальних працях «Капітал», «До критики політичної економії» (написаних К. Марксом), «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (написаних Ф. Енгельсом) та ін. Маркс, неперевершений політеконом, тлумачить суспільство як нову, вищу форму розвитку матерії, і в марксизмі соціально-філософська концепція отримала назву *«теорії суспільно-економічних формацій»*. Суспільно-економічна формація розуміється К. Марксом і Ф. Енгельсом як конкретно-історичний тип суспільства, детермінований системою пануючих на даному ступені розвитку суспільства

виробничих відносин, таких, що виникають, функціонують і розвиваються за своїми власними законами і визначають усі сторони суспільного життя. Таким чином, можна констатувати той факт, що в основі тієї або іншої суспільно-економічної формації лежать виробничі відносини, які утворюють базис. Отже сутність економічного базису становлять матеріальні, виробничі відносини, які складаються мимоволі і свідомості людини як результат діяльності, спрямованої на підтримку її існування. Згідно до марксистської соціально-філософської теорії економічний базис, як «скелет» суспільно-економічної формації, виступає об'єктивною підставою, на якій формується надбудова даного суспільства. Остання, як віддзеркалення і породження даного економічного базису, є вторинним суспільним утворенням, отже відповідним компонентом духовного життя суспільства. Специфіка надбудовних явищ полягає в тому, що вони, перш ніж скластися, проходять через свідомість. Таким чином, у сфері свідомості відбувається перехід соціально-об'єктивного в соціально-суб'єктивне, формується надбудова цього суспільства. Отже, якщо базис є економічною структурою суспільства, то надбудова є системою суспільних ідей і теорій, ідеологічних відносин і відповідних їм установ і організацій, що виникають на основі певного економічного базису.

Відкриття К. Марксом суспільно-економічної формації дозволило запропонувати своє трактування історичного процесу. Базуючись на вченні про суспільно-економічну формацію, марксистичні почали тлумачити історію людства як закономірну зміну одних формацій іншими, і цей процес прогресивного руху формацій не залежить від свідомості і волі людей, його обумовлено об'єктивними причинами. З погляду марксистської концепції бачення історії, людство у своєму розвитку пройшло чотири суспільно-економічні формації: первісний лад, рабовласницький, феодальний та капіталістичний, а попереду у суспільства п'ята, комуністична формація. Кожна з них пов'язана з певним (вищим порівняно із попереднім) ступенем розвитку продуктивних сил і з пануванням відповідних цьому ступеню

конкретних виробничих відносин. Мислителі припускали, що на зміну капіталістичній суспільно-економічній формації прийде комуністична. Дана формація характеризувалася ними як безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, повною соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом зі всебічним розвитком людей зростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, які постійно розвиваються.

Четвертою складовою марксизму була суто філософська концепція про форми руху матерії та закономірності їх взаємозв'язку, Спираючись на класифікації форм руху Г. Гегеля та О. Конта, Енгельс створив діалектико-матеріалістичну концепцію ступенів розвитку матерії, згідно якої у Всесвіті існують чотири основні, якісно відмінні форми матерії: фізична, хімічна, біологічна та соціальна. Отже існують відповідні форми руху, до того ж залишається ще одна, елементарна форма руху, – механічний рух, який є першим, а вже за ним поступово вибудовуються усі сходинки, залежно від рівня організації матерії.

Також Енгельс сформулював п'яту складову – матеріалістичне уявлення про людину, її свідомість та походження. Відомою концепцією Енгельса була «трудова теорія» походження людини. Доповнюючи теорію Дарвіна, Енгельс пояснив механізм перетворення первісних антропоїдів у сучасну високорозвинену людину. Праця була названа головним фактором формування людини, свідомості та суспільства: «праця створила людину», праця викликала зміни у мозку, тілі та у суспільних відносинах, стала причиною мови та культури. Трудова концепція формування і розвитку людини та людської свідомості значною мірою увійшла до сучасних наукових уявлень, отже вона підтримується більшістю сучасних біологів та антропологів.

Марксистська філософія вплинула значною мірою і продовжують впливати на багатьох мислителів та політичних діячів ХХ ст., на події історії та долі цілих країн та народів. Згодом марксизм став частиною певних

філософських вчень ХХ–ХХІ ст.ст., отже ідеї Маркса та Енгельса залишаються актуальними дотепер.

У філософії ХІХ – першій половині ХХ ст. значне місце займають *релігійні напрямки*. Найвпливовішим з них є *неотомізм*, який, за словами самих неотомістів, є синтезом найважливішого у вченнях Томи Аквінського і Аристотеля. Неотомісти стверджують, що після середньовіччя у філософії наступив застій тривалістю у три століття. Кінець йому поклав Перший Ватиканський собор (1869–1870 рр.), який проголосив філософію Томи Аквінського «єдино правдивою», а потім в одній з енциклік папи Лева ХІІІ (1879) було сформульовано стратегічне завдання такої філософії – спрямовувати народи «на шлях віри і порятунку», для чого неотомізм повинен протистояти соціальному безладу, в основі якого лежить безлад інтелектуальний. Неотомізм став офіційною філософією католицької церкви. Здатність до модернізації, вміння пристосовуватися до соціально-історичних умов, що змінюються, збереглися у нього і в ХХ ст. Залишаючи незмінними фундаментальні положення томізму (наприклад, теоцентризм, креаціонізм, одкровення), неотомісти зробили рішучий поворот у бік людини і, по суті, на першому плані у них містяться питання, пов'язані з життям людини – фізичним, соціальним, духовним. На межі ХІХ–ХХ ст.ст. неотомізм виступив з претензією подолати крайнощі матеріалізму та ідеалізму і назвав свою філософію «реалізмом», оскільки визнавав існування зовнішнього матеріального світу, але як частину більшого буття, в якому основне місце посідав Бога. Отже неотомізм був і є об'єктивним ідеалізмом, але протягом ХХ ст. неотомізм робив спроби до оновлення, активно використовував поняття і методи інших філософських шкіл і напрямків, наприклад, екзистенціалізму, філософської антропології, феноменології. Таким чином, дотепер неотомізм є сучасною філософією, активною, динамічною системою, яка спирається на великий досвід, чутливо реагує на всі актуальні проблеми сучасності. Ця система має добре розвинуті онтологію, гносеологію, антропологію, мораль та інші елементи.

Вихідним принципом неотомізму, як і 700 років тому томізму, є принцип гармонії віри і розуму. Хоча неотомісти стверджують, що за умови правильного використання цього принципу віра і розум завжди доповнюють одне одного і цим запобігають падінню в ірраціоналізм, пріоритет вони явно віддають вірі. Віра як особливий стан духу є джерелом Божественного одкровення, в якому даються істини про надприродне. Джерелом раціонального знання є людський розум. Він кінцевий, обмежений, і тому, за словами одного з головних представників неотомізму *Жака Марітена* (1882–1973 рр.), розум зупиняється і «зберігає мовчання» перед такими питаннями, як питання про сенс життя людини, про безсмертя душі тощо. Саме тут виникає необхідність у вірі. Віра є вищою за розум, вона рятує розум від помилок, а в філософії, наприклад, від скептицизму і релятивізму. Виходячи з цього, неотомісти однозначно вирішують і питання про співвідношення теології з філософією і наукою, філософія повинна обслуговувати богослів'я, але, з іншого боку, неотомісти добре розуміють, що необхідно об'єднати філософію і теологію. Вони розуміють, що реальна людина живе на реальній землі, і філософія допомагає їй формувати духовне життя та своє *Я*. Тобто теологія опускається на землю з неба, тобто починається з Священного Писання, а філософія піднімається від землі до неба, до Божественного, і таким чином приходять до тих самих висновків, що і теологія. Отже, філософія і теологія різними способами роблять загальну справу. По відношенню до інших галузей знання, філософія, на думку неотомістів, є найвищим людським знанням, і тому вона їх оцінює і керує ними. У своєму ставленні до науки неотомісти виходять з того, що старе вороже ставлення до науки є шкідливим для релігії, і тому неотомізм давно став «відкритою філософією», яка відстоює поєднання істини із науковими знаннями. Але, в цілому, наукове пізнання не може суперечити релігійним догматам, отже більшість науковий знань було приєднано до неотомістської картини світу, а деякі (наприклад, як от еволюційна концепція) так і залишилися осторонь, бо не змогли перебороти догматичні принципи загальної системи неотомізму.

Якщо неотомізм є спробою зберегти у недоторканності основні положення вчення Томи Аквінського, то всередині католицької філософії були і спроби її оновлення на основі відродження спадщини Августина Блаженного. Виникло кілька шкіл неоавгустинства, але особливо яскраво традиція неоавгустинства простежується у філософії *П'єра Тейяра де Шардена* (1881–1955 рр.). Філософія *тейярдизму* є спробою реформувати ортодоксальний неотомізм. Тейяр де Шарден вважав, що для оновлення християнства необхідно подолати протиріччя між християнством і сучасною цивілізацією, синтезувати дані науки і релігії для побудови єдиної еволюційної картини світу. Здійсненням цього завдання стала його основна праця «Феномен людини», в якій де Шарден спромігся оновити на базі різних наукових досягнень християнські догмати. З точки зору де Шардена, світ є матерією, яка не є створеною. Вона не має ані початку, ані кінця, знаходиться у постійному русі та зміні, а джерелом змін є енергія. Енергія є атрибутом матерії, її існує два види – чуттєва (тангенціальна) і духовна (радіальна). Їх діалектична взаємодія диференціює матерію, в результаті чого космогенез виявляє кілька етапів еволюціонуючої матерії – «перед життя» (неорганічна природа), «життя» (органічна природа), «свідомість», «ноосфера» і «наджиття». Ускладнення живої матерії поступово приводить до появи людини, яка має розум. Така людина концентрує в собі психічну енергію, яка створює сферу розуму. Кожна людина є дрібною розуму на Землі, а разом люди утворюють на ній єдину розумову оболонку, або ноосферу. Процес еволюції має на меті досягти сфери «наджиття», а в ній – точки «Омега», в якій досягається духовна єдність людства. Після завершення історії у космічному Христі ця точка також символізує Христа, співпричетного до творіння світобудови, яке спрямовує еволюцію Космосу і одночасно є трансцендентним йому. Процес еволюції матерії, що тлумачиться таким чином, з точки зору де Шардена, співпадає з Божественним актом творення світу, а весь космогенез постає як «христовгенез». Людину де Шарден розглядає як активну істоту, хоча і не заперечує того, що вона може бути

пасивною, бездіяльною. Вирішення людиною загально значущих питань і проблем дозволяє їй збігтися із творчою енергією Бога, стати не просто його інструментом, але й співтворцем. Отже людство еволюціонує в єдине ціле через виникнення єдиної людської культури, моралі, науки і релігії, а фактором, на основі якого можливе досягнення такого стану, є християнська любов. Таким чином, де Шарден пантеїстично розчиняє Бога в світі, наділяючи його радіальною енергією, яка зумовлює складність матеріальних явищ. Ця складність реалізується в людині, яка володіє свідомістю і самосвідомістю.

Однією з помітних течій у релігійній філософії початку – першої половини ХХ ст. був *персоналізм* (від лат. *persona* – особистість). Як вчення про особистість, персоналізм претендує на роль єдиного гуманістичного вчення. Він пов'язаний з екзистенціалізмом, психоаналізом, антропологією, прагматизмом. В цілому, персоналізм є теїстичним напрямком у філософії ХХ ст., який базується на релігійному вченні, що тлумачить Бога як нескінченне особистісне начало, що створює світ в акті вільного волевиявлення. Персоналізм виник наприкінці ХІХ ст. у Росії та США (*Едгар Шеффілд Брайтмен* (1884–1962 рр.), *Ралф Тайлер Флюеллінг* (1871–1960 рр.)). Необхідно підкреслити, що його поява була ознакою кризи позитивістського світогляду і посилення ірраціоналізму. Починаючи з 30-х років ХХ ст., у філософії персоналізму виникли два напрямки – французький та американський персоналізм, різниця між якими відносна. Представники першого напрямку (*Жан Лакруа* (1900–1986 рр.), *Моріс Густав Недонсель* (1905–1976 рр.) та ін.) висувають як ідеал побудову «гуманістичної цивілізації», в основі якої – примат духовних цінностей. А голова французьких персоналістів *Еммануель Муньє* (1905–1950 рр.) розробив навіть проект нової цивілізації як третього шляху, фундаментом якого є визнання абсолютної цінності особистості.

Персоналізм виходить з визнання особистості первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю. Світ, в якому живе особистість, є

проявом творчої активності верховної особистості – Бога. І хоча особистість з її досвідом є єдиною реальністю, її витoki знаходяться не в ній самій, а в Бозі. Принципу ідеалістичного монізму персоналісти протиставляють принцип ідеалістичного плюралізму, тобто вони проголошують множинність особистостей, існувань, свідомостей і воль. При цьому, визначальною є ідея створення світу Богом. Особистість перетворюється у фундаментальну онтологічну категорію, тільки через неї стають можливими основні прояви буття.

Персоналізм протиставляє людину і суспільство, обґрунтовує їх ворожість. Персоналісти у зв'язку з цим розрізняють поняття «індивід» і «особистість». Індивід є частиною суспільства, така людина ще не виділяється як індивідуальність, вона є лише частиною у співвідношенні з цілим, тобто із суспільством. Людина ж як особистість виступає істотою, якій притаманна свобода волі, волевиявлення. Така людина переборює і внутрішні, і зовнішні перешкоди. Таким чином, в основі персоналістського вчення про особистість лежить принцип свободи волі. Е. Муньє підкреслює, що особистість – це є діяльність, яка живе своєю самосвідомістю, самовираженням і пізнає себе в своїх діях, що і є рухом до персоналізації. Персоналізація є процесом розкриття можливостей людства, вона протистоїть іншому процесу у світовій історії – знеособлюванню людини.

Оскільки суспільство і людина є ворогами, то людина повинна піти від впливу зовнішнього середовища і суспільства, «зосередитися внутрішньо». Це дасть змогу запобігти індивідуалізму або колективізму і людині, і суспільству. Тому і стає можливим «суспільство особистостей». Французькі персоналісти визнавали загальний характер кризи капіталістичного суспільства і вважали, що це зруйнує його. Тому і виник їх заклик до персоналістської і общинної революції, які, на відміну від соціалістичної революції, за Марксом, не призведуть до колективізму. Персоналістська революція, на думку персоналістів, одночасно є і духовною, і економічною і тому створить умови для розквіту людини і відсутності конфліктів у

суспільстві. Очевидно, що в цілому персоналізм не став повністю самостійним напрямком, згодом він втратив свої позиції та продовжувався в межах інших філософських течій – екзистенціалізму, феноменології, філософської антропології, герменевтики.

Значним кроком у вивченні проблеми людини на межі ХІХ–ХХ ст.ст. стало вчення австрійського психіатра та мислителя *Зигмунда Фрейда (Фройда)* (1856–1939 рр.). Багаторічна практика вивчення неврозів дозволила створити особливий метод лікування – *психоаналіз*. Саме цей метод, який полягав у вивченні помилкових дій та сновидінь, згодом привів Фрейда до розробки *вчення про несвідоме (безсвідоме)* та *про психологію людської сексуальності*. Ці концепції перетнули межі психіатрії та психологічної науки: спираючись на них, Фрейд створив принципово нове бачення людської поведінки та механізмів розвитку культури. Через глибокий світоглядний зміст це вчення має філософський характер, і за ім'ям свого автора воно отримало назву *фрейдизму*. Згодом низку положень фрейдизму було піддано критиці, і на його основі сформувалася уточнена філософсько-психологічна концепція людини – *неофрейдизм*.

В перший період своєї творчості Фрейд структурував психіку людини трьохшарово: несвідоме (безсвідоме), пресвідомість та свідомість. Згодом у роботі «Я і Воно» (1923) виникає класична структура: Воно (Ід), Я (Его) та Над-Я (Суперего). Взаємодія цих рівнів психіки дає розуміння поведінки людини. *Воно*, перший рівень – неусвідомлюваний (безсвідомий) шар психіки, який є «киплячим котлом інстинктів». До нього відносяться біологічні, раціонально незрозумілі реакції, інстинкти, потяги. Базовим змістом Воно є лібідо – статевий потяг, саме воно зрештою визначає поведінку людини. У тлумаченні Фрейда дія Воно пояснювалася переважно сексуальними цілями та причинами. Функціями Воно Фрейд вважав пряму реалізацію, яка є зазвичай проблематичною у суспільстві через наявність низки заборон (табу), витіснення, якщо реалізація не відбулася, а лібідо не було вичерпано, і сублімацію, яка спрямовує енергію лібідо на вищі цілі –

мистецтво, науку тощо. Те, що було витіснено, продовжує свою руйнівну дію, утворюючи постійний конфлікт всередині особистості, викликає неврози. Сублімація, у свою чергу, перетворює сексуальну енергію на творчу, що створює передумови високого рівня розвитку західної цивілізації в цілому, оскільки для неї є характерною заборона вільного прояву первинних біологічних інстинктів, і єдиним виходом для них стає власне сублімація.

Другим рівнем психіки є *Я*, свідоме начало, яке обмежує біологічні потяги та інстинкти, які випливають з глибин *Воно*. Основою психіки є *Воно*, на поверхні якого перебуває *Я*. Завданням *Я* є задоволення імпульсів *Воно* таким чином, щоб не виникало конфлікту із соціальною реальністю: *Воно* прагне досягнути задоволення, *Я* «фільтрує» цю потребу, дозволяючи задовольняти її лише у формі, що припустима у даних соціальних умовах. Отже *Я* уособлює розум або розсудливість, на відміну від *Воно*, яке містить пристрасть.

Третій рівень – *Над-Я* – є переживаннями та почуттями, що виникли в результаті впливу зовнішнього світу на свідомість людини. До них відносяться сумління, почуття провини, релігійні почуття, тобто ті ідеї та настрої, що їх було напрацьовано суспільством і що стали невід'ємною складовою людської особистості, яка регулює її поведінку. На відміну від суто біологічного за природою *Воно*, *Над-Я* має суто соціальне походження. Отже людина є постійним конфліктом між *Я* та *Воно*, який виникає під впливом *Над-Я*.

Проте очевидний пансексуалізм Фрейда не всім був до вподоби, тому вже під час свого формування фрейдизм було піддано критиці з боку психологів, соціологів та філософів, навіть його найближчих учнів. Ця критика привела до появи *неофрейдизму* в особі *Карла Густава Юнга* (1875–1961 рр.) та *Альфреда Адлера* (1870–1937 рр.). Вони відкинули пансексуалізм та розуміння природи *Воно* у суто сексуальному значенні. Несвідомий шар психіки керується не лише біологічними потягами, але й впливом

соціального середовища, отже сексуальна поведінка людини відрізняється від сексуальної поведінки тварин. Наприклад, Юнг розумів лібідо як психічну енергію взагалі, не лише як сексуальну, а також стверджує, що існують інші стимули поведінки, окрім сексуального, – агресія, прагнення до реалізації своїх творчих здібностей, прагнення до заможності, успіху, до особистісного блага або блага якоїсь соціальної групи тощо. Деякі з них суспільство визнає, інші відкидає, частина з них можуть мати сексуальне підґрунтя, але не все тлумачиться через сексуальну сферу. Крім того, неофрейдисти відкинули твердження, що Я та Воно завжди знаходяться у конфлікті, це спостерігається часто у хворих невротиків, а от в здоровій людини усі три рівня психіки можуть співіснувати досить гармонійно. Згодом Юнг розробив концепцію про колективне безсвідоме (несвідоме): він визначив у Воно два шари, верхній був індивідуальним несвідомим (як у Фрейда), а нижчий, глибинний отримав назву «колективне несвідоме», яке було спільним у різних людей. Юнг виявив однакові образи та уявлення, які мимоволі з'являлися у давній міфології, у сновидіннях здорової людини та у фантазіях душевно хворого. Ці схожі образи він назвав «архетипами колективного несвідомого», вони принципово не піддаються науковому аналізу, проте здатні впливати на свідомість, руйнуючи раціональне, логічне мислення.

Отже Фрейд та його послідовники значно змінили уявлення на людину та суспільство, суттєво вплинули на розвиток філософії та науки, значною мірою підготували становлення сучасного світосприйняття.

В цілому некласична філософія XIX – поч. XX ст. повністю перевернула людські уявлення на світ, людину, суспільство, пізнання, про роль науки та техніки для долі цивілізації. Більшість з розглянутих напрямків та течій прийняли нові форми та були розвинуті у XX ст., оскільки висунуті проблеми не було остаточно вирішено. Крім того, некласична філософія була вимушена розпочати осмислення нових явищ та подій, які мали місце на початку XX ст. і зумовили важкі, часом катастрофічні наслідки для людства.

Питання для самоперевірки:

1. Які причини зумовили різноманіття філософських шкіл ХІХ–ХХ ст.ст.?
2. Чим є воля в філософії А. Шопенгауера?
3. Які «рівні дослідження людини» виділяв С. К'єркегор? Дайте характеристику основним положенням його екзистенціалізму.
4. Якими є основні філософські ідеї Ф. Ніцше? Як вони вплинули на подальший розвиток філософії?
5. Проведіть аналіз філософії позитивізму, виявіть його достоїнства й недоліки.
6. Якою є основна ідея емпіріокритицизму?
7. Назвіть характерні риси марксизму та опишіть їх.
8. В чому полягає сутність діалектичного матеріалізму? Яким чином марксизм обґрунтовує матеріалістичне розуміння історичного процесу?
9. Розкрийте основні особливості та постулати неотомізму, тейярдизму та персоналізму.
10. Розкрийте співвідношення свідомого та несвідомого у фрейдизмі і неофрейдизмі.

Список літератури:

1. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи : монографія. Харків : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.
2. Волинка Г.І., Гусєв В.І., Мозгова Н.Г., Огородник І.В., Федів Ю.О. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Київ : Каравела, 2006.
3. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Х. : НТУ «ХП», 2018.
4. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А.,

Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю.
Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.

5. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Харків : НТУ «ХПІ», 2008.

6. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2012.

7. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.

8. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.

9. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.

10. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії. Пер. з нім. Київ : Вперед, 2010.

11. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. Пер. з нім. Львів : Літопис, 2002.

12. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Київ : Основи, 1995.

13. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавина, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХПІ», 2012.

14. Філософія : навч. посібник / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.

15. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.

16. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.

17. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.
18. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.
19. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Пер. з нім. Петро Таращук. Київ : Основи, 1998.
20. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів : Астролябія, 2012.

2.7. Постнекласична філософія (XX – поч. XXI ст.)

Коли мова йде про XX-е сторіччя, можна сміливо стверджувати, що воно було дійсно унікальним, але, мабуть, найтяжчим для людства: дві світові і багато локальних війн, революційні процеси та інші політичні потрясіння, науково-технічна революція, вихід людини у космічний простір, фантастичні відкриття і досягнення науки. Це сторіччя небаченого розвитку економіки, політики, техніки, а науково-технічний прогрес став постійним джерелом найновітніших технологій та інтеграції виробництва, що охоплюють все більше країн. Сьогодні, на початку XXI ст., суспільство перетворюється на інформаційне: комп'ютерні системи поєднали велику кількість галузей людських знань в єдиний інформаційний простір. З іншого боку, у XX–XXI ст.ст. людство вперше у своїй історії зустрілося із глобальними проблемами – екологічними, економічними, соціальними, проявився суперечливий характер науково-технічної революції та науково-технічного прогресу, які перетворили людину в «одновимірну істоту», зорієнтовану лише на матеріальний фактор розвитку, що, в свою чергу, супроводжується духовною деградацією людей. Людство відчуває сьогодні свою вразливість, неспроможність відшукати реальні шляхи вирішення глобальних проблем, слабкість самих основ існування життя на Землі й, особливо, життя людини. У людства не існує сьогодні іншого виходу, ніж усвідомити себе новою, єдиною спільнотою і в цій новій якості здійснювати

свою подальшу еволюцію. Такі серйозні зміни у суспільстві і в житті людини не могли не стати предметом філософського осмислення. Філософія стає сьогодні глобальною насамперед за рахунок спільності багатьох проблем, важливих для людства, і сьогодні в арсеналі філософії налічується велика кількість типів дискурсів.

З одного боку, філософія XX ст. є продовженням філософії минулого століття, отже вона ввібрала в себе всі досягнення попередніх етапів розвитку, починаючи з античності, з іншого боку, філософія XX ст. дуже відрізняється від усієї попередньої динамічністю розвитку. Розпочата в XIX ст. переоцінка цінностей посилилась у XX ст., відбувся злам старого світогляду, і тому в наш час світоглядні питання набули особливої актуальності. Відтепер людство потребує нового, глобального світогляду. Його формування на основі вироблення нової системи цінностей є для сучасної філософії, мабуть, найважливішим завданням.

Крім цього, XX ст. є часом протистояння між філософськими школами і течіями. Їх протиборство вплинуло на стан філософії кінця XX –початку XXI ст., яка відмовляється від пошуку «абсолютних основ» всього існуючого та претензій збудувати всеохоплюючу раціоналістичну картину світу і стає принципово плюралістичною філософією діалогу і дискусій різноманітних філософських шкіл, течій, напрямків – позитивізму, екзистенціалізму, марксизму, неотомізму, постпозитивізму, герменевтики, постмодернізму тощо. Поняттю чистої філософської школи в нашому сьогоденні немає місця. Навпаки, виникла тенденція на посилення зв'язку і взаємодії між напрямками філософії. Усі філософські проблеми – за поданням, за змістом, за методами вивчення, – не просто продовжили некласичну традицію мислення, а утворюють простір постнекласичної філософії, яка ще формується. Численні школи і напрямки сучасної філософії, по суті, вирішують єдине завдання – осмислити сучасний, постіндустріальний етап розвитку суспільства, час «інформаційного суспільства». Сучасний світ є екоантропосоціальним світом, динамічним і нескінченним, отже сучасна філософія не претендує на

володіння абсолютними істинами, не нав'язує своїх висновків у якості єдиного світобачення, вона закликає до відповідальності за долю людини і світу.

Першим оригінальним філософським напрямком у філософії ХХ ст. стала *феноменологія*. Як самостійний напрямок вона сформувалася в 20-ті роки в працях німецького мислителя *Едмунда Гуссерля* (1859–1938 рр.). Вихідним пунктом феноменології була спроба розгляду позадосвідних і позаісторична структур свідомості, які забезпечують її функціонування і повністю збігаються з ідеальними значеннями. Ці значення виражаються мовою та психологічними переживаннями. Представниками феноменології були також Ф. Brentano, М. Гаїдеггер, М. Мерло-Понті.

Головною метою феноменології є розбудова науки про науку, розкриття життєвого світу як світу повсякденного життя, а повсякденне життя розцінюється тут як основа усього пізнання. Починати вивчати життєвий світ і науку необхідно із дослідження свідомості. Важливою є не сама реальність, а те, як вона сприймається і осмислюється людиною. Свідомість має вивчатися як основне питання філософії. Основними категоріями феноменології були: *життєвий світ, смисл, чиста свідомість, інтенціональність, редуція, ноєзис, ноєма*.

Життєвий світ є фундаментальною передумовою культури і цивілізації, він наповнений смислами свідомості. Саме ці смисли і даються людині як об'єкти пізнання. Тобто ми досліджуємо вторинні утворення життєвого світу і з них виводимо поняття науки.

Щоб зрозуміти генезу понять і досягти істини, необхідно провести редуцію свідомості: перейти до такої операції думки, коли увага вченого спрямовано не на предмет, а на те, яким чином цей предмет дається нашій свідомості (епосі). Буття предмету наповнюється смислом лише тоді, коли воно співвідноситься зі свідомістю. Коли предметне буття і свідомість співставні, буття стає феноменом і свідомість пізнає буття. Цей пізнавальний акт отримує назву ноєзис, а предметний зміст – ноєма. Свідомість постійно

спрямовано внутрішньо на об'єкт дослідження, що називається інтенціональністю.

Таким чином, феноменологія звільняється від натуралістичних настанов, які намагалися розчленувати суб'єкт і об'єкт. В цілому спробу феноменології перетворити філософію на щось, подібне до науки із виокремленими суб'єктом і об'єктом, не можна назвати вдалою. Проте ідеї Гуссерля суттєво вплинули на подальший розвиток європейської думки, особливо – на двох його знаних учнів, Макса Шелера та Мартіна Гайдеггера, які започаткували кілька інших напрямків у філософії ХХ ст.

У 20-х роках також ХХ ст. починається третій етап у розвитку позитивістської філософії – етап *неопозитивізму*, або *логічний позитивізм*. В цей час у Віденському університеті в рамках філософського семінару під керівництвом послідовника Е. Маха по кафедрі індуктивних наук, австрійського філософа і фізика *Морітца Шліка* (1882–1936 рр.), виникає «Віденський гурток». До нього входили філософ і логік *Рудольф Карнап* (1891–1970 рр.), соціолог *Отто Нейрат* (1882–1945 рр.), філософ і математик *Філіп Франк* (1884–1966 рр.) та ін. «Віденський гурток» увібрав в себе махізм, а також суб'єктивно-ідеалістичну філософію «логічного атомізму» *Бертрана Рассела* (1872–1970 рр.) і *Людвіга Вітгенштайна* (1889–1951 рр.). «Логічний атомізм» був варіантом позитивістських поглядів. Так, Рассел стверджував, що аксіоми математики є апіорними логічними положеннями, отже чиста математика має сенс у світі загальних понять. Рассел вважав, що пізнання, яке базується на спостереженні, не виявляє сутності предметів. Комбінації чуттєвих відомостей є первинними елементами пізнання. Неопозитивізм – це є «філософія науки», «філософія природознавства», він виник як реакція на розвиток науки, її математизацію і формалізацію, коли виявилась відносність наукового знання. Неопозитивізм претендував на рішення основних філософсько-методологічних проблем, наприклад, проблеми співвідношення теорії та емпірії.

З точки зору неопозитивістів, філософія традиційно займається абсолютно мирною справою, з'ясовуючи, що таке матерія, простір і час, які неначебто існують об'єктивно. В дійсності, матерія й інші філософські поняття є метафізичними фікціями, їх треба відкинути. Отже неопозитивізм, відмовившись від філософії як наукової теорії, все ж таки визнавав її аспектом наукової діяльності, але з предмету філософії було виключено усю світоглядну проблематику науки. Світ є таким, яким він існує в поняттях науки, їх конструюють вчені за законами логіки, отже світ є системою наукових понять, а філософія стає методом їх аналізу. Такий підхід приводить до суб'єктивізму в науках, тому що фактично кожний вчений має свій погляд на світ, свою систему наукових понять і речень, що базуються на особистому внутрішньому досвіді. Отже логічні позитивісти ще більше звузили предмет філософії, вважаючи її лише логікою науки, а потім і зовсім звели до аналізу мови науки. Таким чином, головним завданням логічного позитивізму було відділити істинні наукові поняття і речення від неістинних. При цьому процес з'єднання речень науки з «атомарними фактами» є емпіричною перевіркою, яку М. Шлік назвав *верифікацією*. При цьому в процесі верифікації речення не лише перевіряються, але й наділяються смислом. Слід зазначити, що сутність верифікації полягає в ототожненні того, що бачимо, з реальністю. Отже, якщо чогось не дано в почуттях чи в поняттях, то того не може бути і в реальності. Крім цього, неможливо піддати чуттєвій перевірці загальні положення, наприклад, закони науки (закон всесвітнього тяжіння, закон прибуткової вартості та ін.). Не може бути верифікованим також знання про минуле і майбутнє, оскільки вони недоступні спостереженню.

Згодом це дало підставу англійському філософу *Карлу Раймунду Попперу* (1902–1994 рр.) виступити проти принципу верифікації і замінити його принципом *фальсифікації*, згідно з яким науково-емпірична система має бути спростованою експериментальним шляхом. Але фальсифікація розмежовувала лише наукове і ненаукове знання, науку і метафізику, і не

могла бути критерієм осмислення речень. У 60–70-і роки ХХ ст. це стало початком *постпозитивізму*. Поппер вважав, що наукове знання здатне до росту, до змінювання шляхом заміщення однієї теорії іншою. До постпозитивістів також належать великі філософи і вчені – *Томас Семюель Кун* (1922–1996 рр.), *Імре Лакатош* (1922–1974 рр.), *Пол Карл Фейєрабенд* (1924–1994 рр.), *Стівен Еделстон Тулмін* (1922–2009 рр.) та ін. Вони поставили перед собою завдання – виявити форми і методи розуміння розвитку змісту наукового знання. Вони показали, що логіка науки може бути тільки теорією її розвитку. Крім цього, з їх точки зору, в «тіло» науки входять і філософські твердження. Так вважав, наприклад, Лакатош, розглядаючи метафізику як суттєву частину науки.

Історична динаміка знання, що розвивається, викладена Т. Куном у його фундаментальній праці «Структура наукових революцій» (1962). За Куном, історія науки є постійною зміною періодів конкурентної боротьби між різноманітними науковими спілками, члени яких приймають моделі наукової діяльності. У межах такої моделі, або *парадигми*, вирішуються найбільш складні проблеми науки, і це є періодом «нормальної науки». Але під впливом суперечності між теоріями і фактами парадигма наче вибухає, і настає криза, або «революційний» перехід до створення нових парадигм. Коли одна з них перемагає, починається новий «нормальний» період розвитку науки. Такий перехід дозволяє добре фіксувати зміну наукового знання, переборювати кризу, перебудовувати фундаментальні положення теорії. При цьому Кун заперечує абсолютність критеріїв науковості і підкреслює їх історичну відносність. У свою чергу, Лакатош зображує розвиток науки як постійний процес висунення та уточнення гіпотез. Розвиток історичного знання, згідно Лакатоша, є безперервною зміною науково-дослідницьких програм. У них беруть участь спеціалісти з різних галузей. І, таким чином, зрощуються в єдину систему діяльності теоретичні і експериментальні, прикладні і фундаментальні знання.

Проте знання, накопичене попередньою парадигмою, що не узгоджується з новою парадигмою, відкидається після її краху, а наукові спілки витісняють одна одну. Такий висновок робиться Куном тому, що він заперечує теоретично нейтральну мову спостерігача. Науковий факт – це є чуттєвий образ з точки зору певної теорії і прийнятої парадигми. Постпозитивісти вважають, що метою зміни наукового знання є не об'єктивна істина, а реалізація будь-якого завдання, наприклад, побудова компактної і простої теорії. Поняття істини замінюється поняттям віри, інтересу тощо. У зв'язку з цим Пол Фейєрабенд стверджує, що наука є ірраціональною і в цьому відношенні нічим не відрізняється від міфу і релігії. Суспільство необхідно звільнити від диктату науки, а науку – від держави і дати їй однакові права із магією. Фейєрабенд висунув принцип «методологічного анархізму», згідно якого в науці немає надійних методів і їй все підходить. Методи ж створюються нами і з часом змінюються. Необхідно створювати велику кількість теорій, і це буде сприяти їх взаємній критиці, а отже прискоренню розвитку науки.

Таким чином, постпозитивісти зберігають загальний зв'язок з настановами неопозитивізму. З нього запозичається, наприклад, процедура аналізу, а філософські проблеми переводяться до сфери мови. Деякі ж реалістичні тенденції у поглядах постпозитивістів, низка цінних методологічних ідей поєднуються у них з елементами конвенціоналізму, прагматизму, інструменталізму і релятивізму, а також з невизнанням принципу відображення світу.

Загострення проблеми людини у ХХ ст. привело до збільшення кількості філософсько-антропологічних напрямків, переважна більшість з яких продовжувала традиції ірраціоналізму. Наприклад, «філософія життя» вчинила великий вплив на такі філософські течії, як прагматизм, персоналізм, але найвизначнішими напрямками у вивченні проблеми людини стали філософська антропологія та екзистенціалізм.

Засновником *філософської антропології* XX ст. вважається *Макс Шелер* (1874–1928 рр.). Крім «філософія життя», Шелера надихнула феноменологія Гуссерля та багаті дані сучасної йому науки – біології, психології, етнології тощо. Шелер започаткував дуже довгу традицію, і навіть дотепер більшість філософсько-антропологічних питань вивчаються різними течіями філософської антропології, заснованої Шелером. Ця філософія людини виокремлює у якості свого предмету сферу «суто людського» буття, власної природи людини, людської індивідуальності, і ця філософія намагається через антропологічний принцип пояснити і саму людину, і оточуючий світ, зрозуміти людину як унікальне явище «життя взагалі», як творця культури та історії. Використовуючи досягнення науки, Шелер дійшов висновку, що людина майже позбавлена готових інстинктів, і цей недолік розвитку змушує людину створювати власний порядок, і саме це зумовило нове відгалуження життя, яке і стало людиною. Людина є істотою, яка визначається через недоліки: вона має неспеціалізовані органи, не має інстинктивних фільтрів, є незахищеною від тиску оточуючого середовища. Отже відкритість світу є майже єдиним принципом зв'язку з ним. Таку ситуацію Шелер підкреслив своїм відомим висловом: «Людина сьогодні не знає, чим вона є, але вона знає, що вона цього не знає». Через недоліки, дефектність, людина будує штучний світ навколо себе, він заступає світ природний, і цим штучним середовищем стає культура. Проте культура тут розуміється як необхідне породження інстинктивно-вітальної сфери людини, звідси формується етика, право, соціальні інститути тощо. Отже загальною метою антропології Шелер вважає поєднання конкретно-наукових, філософських та релігійних поглядів на людину, тобто образ людини, розбитий на багато шматочків, має стати єдиним.

На сьогодні у філософській антропології можна виокремити кілька напрямків: 1) біолого-антропологічний (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен, К. Лоренц, ін.), 2) релігійний (Г. Лотце, М. Бубер, С. Франк), 3) культурний (Е. Кассіер, Е. Ротгакер), 4) символічний (М. Еліаде, Ж. Дюран),

5) метаантропологічний (пізній М. Шелер, Н. Хамітов, ін.). Та в основі своїй усі вони виходять із тих ідей, що їх сформулював Шелер, визнаючи наявність природного начала в людині, але як ступеню розвитку духу. Одночасно діяльність духу спирається на силу інстинктів, сам по собі дух є безсилим. Отже виявляється: те, що робить людину людиною, є принципом, протилежним життю взагалі, і саме ним є дух. Таке положення людини було названо ексцентричним, таким, що винесено поза межі центру життя. Дух робить людину відкритою до світу, незавершеною, дух створює культуру як «другу природу», середовище існування, всередині якого людина лише й може виживати і бути людиною. І саме в людині, за Шелером, Всесвіт знаходить своє самоусвідомлення.

Ще одним визначним ірраціоналістичним напрямком став *екзистенціалізм* (від лат. *existentia* – існування). Народившись у вченні К'єркегора у ХІХ ст., екзистенціалізм у 20-і роки ХХ ст. відродився із посиленням потенціалом, а у 40–60-і роки атеїстична гілка екзистенціалізму стала найпоширенішим напрямком у філософії Західної Європи. ХХ ст. пов'язано із переживанням трагізму буття людини. В його основі лежать небувалі потрясіння людства: війни, революції і контрреволюції, що врешті призвело до виникнення тоталітарних режимів із приниженням особистості, нівелюванням індивідуальності людини, перетворення її на безособову сіру масу. Масова свідомість реагує на все це розчаруванням у суспільному прогресі, сумнівами в здатності розуму привести людину до щастя. В суспільстві розповсюдилися страх, невпевненість та пригніченість. Осмислення усього трагізму буття людини у такому світі здійснили екзистенціалісти.

Філософія екзистенціалізму звернула увагу на існування особистості самої по собі. Вона показала, що людина є абсолютною цінністю, володіє розумом і здатна йти назустріч подіям і переборювати перешкоди. Людина утворює свій особливий світ, він є не фізичним об'єктивним існуванням, а «чистою суб'єктивністю». Переживання суб'єктом свого «буття в світі» є

існуванням, екзистенцією. Таким чином, екзистенціальне буття – це є сама людина, її свідомість. В цьому бутті (свідомості) і проявляється єдність об'єкту і суб'єкту. Один із засновників нового атеїстичного екзистенціалізму, *Мартин Гайдеггер* (1889–1976 рр.), підкреслював, що суще є певними предметами і явищами, а буття не є чимось певним, його сутність міститься в екзистенції. Оскільки людина є «буттям в світі», то світ – це є світ для людини і в людині, поза людським існуванням буття не має сенсу. І взагалі, навколишній світ виявляється та існує до того часу, поки існує людина. Такою ж по суті є позиція французького екзистенціаліста *Жана-Поля Сартра* (1905–1980 рр.), який стверджував, що не існує об'єкту без суб'єкту. За Сартром, людина є істотою, через яку взагалі існує світ. Навіть сприйняття часу залежить від суб'єкту, від його налаштованості. Тому більшість екзистенціалістів відрізняють звичайний, фізичний час, як щось кількісне, щось, що має кінець, від якісно неповторного часу, який виступає як життя людини. Отже, існування не є вічним, воно чимось обмежується. *Карл Ясперс* (1883–1969 рр.) вважав, наприклад, що воно обмежується Богом. За Сартром, воно обмежується ніщо, небуттям. Отже основним настроєм людини є приреченість, тривога, безнадійність, страх. Звідси робиться висновок про фатальну ворожість світу людині. Людина не може запобігти страху ще й тому, що існування – це є завжди вибір себе, своєї сутності, свободи. Вибір є вольовим зусиллям, тобто він є ірраціональним. Екзистенціалізм підносить страх до головного принципу життя людини і, таким чином, відриває це почуття від соціальних умов, визнаючи його цінним.

Ще одним базовим елементом екзистенційного вчення є проблема свободи. За Сартром, прибічником атеїстичної гілки екзистенціалізму, свобода полягає в можливості обирати самого себе, бути самим собою, а значить і бути відповідальним за своє буття. Сартр писав, що людина приречена бути вільною, якщо вона не є вільною, то її взагалі не існує. Справжнє, вільне буття є буттям віч-на-віч зі смертю. Свобода є абсолютною, і лише смерть звільняє людину від усякого обмеження. Релігійні

екзистенціалісти (К. Ясперс, Г. Марсель) вважають, що свобода – це є екзистенція. Свободу можна знайти лише в тому, що ми називаємо Богом. Бог і свобода є нероздільними. Гайдеггер теж розумів свободу як вибір, як необхідність поставити себе перед смертю, і тоді людина вільна від влади предметного і соціального світу і опиняється перед обличчям буття, тобто «ніщо». Свобода в екзистенціалізмі є важким тягарем, який несе кожна людина, оскільки вона є особистістю. Можна відмовитись від вибору, але і тоді людина здійснює вибір, відмовляючись від можливості здійснитися.

Проблема вибору загострюється в так званих «ситуаціях на межі», граничних ситуаціях (психічний стан, який дозволяє безпосередньо пізнати справжню дійсність, – страждання, провина, страх, смерть). Ясперс вважав, що такі ситуації є формою руйнування звичайного, повсякденного людського буття, в результаті чого людина постає перед обличчям життєвої прірви і може осмислити неминучість смерті, підготувати себе до цього. Смерть розуміється в екзистенціалізмі не як припинення життя, а як чекання. Справжня свобода є свобода смерті. *Альбер Камю* (1913–1960 рр.) у своєму знаному творі «Міф про Сізіфа. Есе про абсурд» стверджує, що є лише одне дійсно серйозне питання – питання про самогубство. Усвідомлюючи абсурдність буття людини в світі, його безглуздість, людина постійно вимушена ставити собі одне й те саме питання: «Чи заслуговує життя того, щоб жити, чи ні?» Думати про це і означає відповідати на основне питання філософії.

У другій половині ХХ ст. в екзистенціалізмі починають здійснюватися спроби реформування (звільнитися від крайнощів ірраціоналізму, включити до себе природничонаукову і соціально-політичну тематики тощо). У цілому, екзистенціалізм став еклектичним – були спроби його з'єднання з персоналізмом, фрейдизмом, марксизмом. Однак сутність цієї філософії не змінилась і поступово вона модифікується і яскраво проявляє себе в літературі та мистецтві (Ж.П. Сартр, А. Камю, Ф. Кафка, А. де Сент-Екзюпері, ін.). Філософія екзистенціалізму не втрачає свого значення,

оскільки торкається найтонкіших струн людської душі, найважливіших загальнолюдських цінностей.

Спробою поєднання ірраціоналістичних тенденцій із традиційним філософським раціоналізмом в усвідомленні проблем людини та суспільства став *фрейдомарксизм*. Фрейдомарксизм сформувався як течія в 20-ті роки ХХ ст., а в 60-ті набув популярності по всій Європі. Цей напрямок розвивався в рамках так званої Франкфуртської школи, але відокремився від неї і став самостійною течією філософії. Це був синтез ідей К. Маркса і З. Фрейда, неофрейдизму і неомарксизму, філософської антропології, екзистенціалізму. Біля джерел стояли *Еріх Фромм* (1900–1980 рр.), *Герберт Маркузе* (1898–1979 рр.) та *Вільгельм Райх* (1897–1957 рр.). Г. Маркузе і В. Райх бачили боротьбу безсвідомих інстинктів (до життя і смерті, до насолоди і руйнування тощо) основними факторами, що визначають поведінку людини, розвиток суспільства і міжособистісних відносин. Г. Маркузе в роботі «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження фрейдизму» (1955) вирішує проблему конфлікту між індивідуальним і соціальним буттям, виходячи з ідеї біопсихологічної перебудови людини на основі «нової чутливості».

Е. Фромм поставив у центр уваги проблему людини у соціокультурному вимірі. Найбільш відомою його працею є «Втеча від свободи» (1941). На його думку, для людини ХХ ст. властиві адаптивні механізми, які компенсують її біологічну слабкість в нових суспільних умовах. Е. Фромм сформував теорію «авторитарної особистості», досліджуючи поведінку німецьких громадян в період становлення фашизму. Авторитарна особистість – це є представник середніх верств, дрібний буржуа, схильний до підпорядкування авторитету. Для нього характерними є любов до сильного і ненависть до слабого, обмеженість світогляду, ворожість і недовіра до ближнього, ненависть до незнайомця тощо.

Становище людини в світі як природної і надприродної (соціальної) істоти породжує основну історичну дихотомію, а саме: поруч із прагненням

до свободи і незалежності в людині вкорінено прагнення до безпеки, яке приймає різні форми. Тому поруч із бажанням бути вільною людиною іноді бажає втекти від свободи. Така двоїстість лягла в основу цілісної концепції людини «гуманістичного психоаналізу» як засіб для подолання відчуження і набуття людьми «самості» замість уявного буття. Отже, характеристиками людини стають відчуженість і протиріччя людського співіснування із природою, собою, усвідомлення своєї беспорядності перед силами і суспільства, і природи. Це перетворюється на джерело сорому, тривоги, почуття провини, які людина намагається перебороти в своєму індивідуальному існуванні.

Фрейдомарксизм був популярним в 30-50-ті роки ХХ ст. і зараз практично зник з філософської палітри західної думки.

Середина ХХ ст. відзначилася посиленнями пошуками методів в гуманітарних науках, оскільки вони завжди «страждали» від складного предмету, а отже їх результати часто не приймалися за істинно наукові. Одним із нових шляхів стала *філософська герменевтика*. Це був напрям у філософії та гуманітарних науках, де розуміння розглядається як умова соціального буття. Біля витоків герменевтики стоять філософи ХІХ ст. Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, які вивчали тексти для здобуття історичного осягнення дій і подій минулого, а також М. Гайдеггер, який но-новому осмислив саме життя людини, оновивши герменевтичний підхід як філософський. В ХХ ст. філософська герменевтика є вченням про розуміння та наукове осягнення сфери культури. Найбільш яскравим представником герменевтики ХХ ст. був *Ганс-Георг Гадамер* (1900–2002 рр.), який надав герменевтиці універсального характеру і статусу філософського методу. Він виклав основні ідеї у праці «Істина і метод» (1960). Для філософа герменевтика як теорія розуміння не є здатністю до відтворення авторського тексту, а є можливістю продовження історії тексту через власне його прочитання інтерпретатором. Він ставить наголос на поясненні природи розуміння, його умов. Історичність та скінченність людського життя стають в

його розумінні підґрунтям, основою герменевтики. Метою герменевта є входження, вживання у внутрішній світ автора завдяки процедурі фіксації змістовного і граматичного планів тексту.

Головними категоріями герменевтики є *розуміння, інтерпретація, текст, смисл*. Текст вже не є сторінками книги, він є самою культурою, і все знання про світ людини можна розглядати як «текст» самого життя, яке і є предметом розуміння. Розуміння – це є метод проникнення у смисл тексту, осмислення якого є синтезом розуміння історичного контексту з позицій реальних проблем свого (сучасного) часу. Можна сказати, що в діалозі, який веде філософ із текстом, присутні три складові: текст, інтерпретатор тексту, час. Герменевтика вважає, що філософія має справу з традиціями, які інтерпретуються в часі. Ми осмислюємо минулу культуру і, як наслідок, самих себе і суспільство в контексті «життєвого досвіду», «досвіду історії». Таким чином, людина не тільки теоретично пізнає життя, але й здобуває життєве-практичний досвід.

В герменевтиці активно звертаються до терміну *герменевтичне коло*. Він вказує на циклічний характер розуміння, а як принцип пов'язує пояснення і розуміння: для того, щоб щось зрозуміти, це треба пояснити, і навпаки. Тобто для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі частини, а для розуміння окремих частин необхідно мати уяву про смисли цілого. Звідси така велика увага до смислів будь-якої інформації. Смилом може володіти не тільки слово, речення, текст, але й те, що відбувається навколо нас. Представник сучасної герменевтики, французький філософ *Поль Рікьор* (1913–2005 рр.) вважає, що розуміння завжди супроводжується пізнанням і є «етапом в роботі з присвоєння смислу». Саме завдяки смислам можна почути «людські голоси» і за їх допомогою проникнути в Дух минулих епох або чужих культур. Ось чому будь-який текст стає джерелом багатьох тлумачень, що може привести до конфлікту інтерпретацій. Близький до герменевтики російський філософ *Михайло Бахтін* (1895–1975 рр.) свого часу вважав, що розуміння, інтерпретація тексту носить активний, творчий

характер: це діалектичний процес, діалог різних культурних світів і конфлікт смислів. Герменевтика і досі залишається діючим підходом у вивченні людини і світу.

Комунікативна практична філософія формувалась з середини ХХ ст. Вона набула характеру висвітлення проблем сучасної філософії як прикладної етики. Це не випадково, адже розробка етичних норм і цінностей у їх взаємозв'язку із соціальним світом людини набула небувалої гостроти саме в кінці ХХ ст. Представниками є *Карл Отто Апель* (1922–2017 рр.) і *Юрген Габермас* (нар. 1929 р.) та їх послідовники – Д. Бьолер, В. Кульман, П. Ульріх, В. Гьосле та ін. Вони репрезентують методологічний поворот від класичної парадигми філософії свідомості до посткласичної парадигми філософії комунікації і обґрунтовують етичні норми на хвилі принципу справедливості і досягнення взаєморозуміння.

Ця філософія стає необхідною саме в цей час, бо розвиток цивілізації нового типу, де домінують науково-технічні, інформаційно-комунікативні ознаки, потребує внесення коректив у ціннісні орієнтації сучасної цивілізації. Це тягне за собою і зміни у способах регулювання соціальних конфліктів, пояснень щодо розуміння і обґрунтування нових мотиваційних нахилів людини як особистості нового типу життя. Релігійні світогляди, традиції, раціональні світоглядні системи зазнали кризи, що потягнуло за собою хвилю зацікавленості у філософії моралі. До того ж свого часу етиці традиційного типу було завдано потужного удару К. Марксом, Ф. Ніцше, З. Фрейдом, тоталітарними і авторитарними режимами. Тому набула потужності тенденція до аксіологізації, етизації філософії, соціології, економічної теорії тощо.

Основними категоріями комунікативної філософії є *відповідальність, справедливість, суверенність особистості, обов'язок та сумління*. Основні проблеми, які вирішуються нею: філософсько-теоретичне обґрунтування моральних норм; можливість довести за допомогою філософії очевидність,

значущість та достовірність моральних норм; співвідношення етики з такими поняттями, як істина, хибність, правильність, інтерсуб'єктивність.

Представники цього напрямку вказують, що традиційні моральні конвенції піддаються сумніву, цінності переоцінюються на ґрунті змін «правил гри», бо та чи інша спільнота або навіть держава претендують на всезагальність своїх ціннісних уподобань. Пересічна людина може сумніватися в існуванні загальної моралі і – головне – у можливості дотримання її особисто. Останніми інстанціями морально-етичного вибору може бути розум, буття, природна буттєвість людини, спільнота.

Вводячи інтерсуб'єктивність до основ теорії комунікативної дії, комунікативна філософія досліджує суперечності між «життєвим світом» і «системою». В політиці це позначається прагненням до демократизації, розв'язання конфліктних ситуацій шляхом досягнення порозуміння. У сфері економіки представники комунікативної філософії вважають, що підпорядкування цілераціональності повинно змінитися на підпорядкування комунікативній раціональності. В педагогіці, у свою чергу, обстоюють ідею симетричності учасників процесу (звернення до суб'єкт-суб'єктних відносин). Комунікативна практична філософія стає не тільки теоретично орієнтованою, але й набуває практичної значущості.

Структуралізм є напрямком філософії ХХ ст., який разом із герменевтикою шукав нові шляхи розвитку гуманітарного пізнання. Природознавче або технічне знання мають велику перевагу перед гуманітарною сферою, бо володіють чітким визначеним предметом вивчення, що зумовлює очевидну методологію та інструментарій. Цих переваг не має гуманітарне знання, а за умов світу, що так стрімко та безжалісно змінювався протягом ХХ ст., гуманітарні питання набули болісного звучання. Перехід у 1920–1950-ті роки низки гуманітарних наук з емпірично-описового до абстрактно-теоретичного рівня вимагав зміни стилю мислення вчених-гуманітаріїв, зміни самого предмету дослідження, а отже і філософського обґрунтування таких змін. Структуралізм виступив під гаслом об'єктивності

та наукової суворості у гуманітарних науках та був сприйнятий як філософський підхід, який відповідає добі науково-технічної революції.

Широкого розповсюдження структуралізм набув у Франції, де фактично виявився єдиною філософською альтернативою ірраціоналістичним та суб'єктивістським тенденціям, які заперечували саму можливість об'єктивного наукового знання. Провідними представниками були: етнолог *Клод Леві-Строс* (1908–2009 рр.), психоаналітик *Жак Лакан* (1901–1981 рр.), літературознавець *Ролан Барт* (1915–1980 рр.), історик культури *Мішель Фуко* (1926–1984 рр.), ін. Майже в усіх структуралістів, окрім Леві-Строса, з часом стали помітними характерні концептуальні зсуви, пов'язані, перш за все, із суспільними змінами 1960-1970-х рр. Барт, Лакан, Фуко сприймалися від початку як прибічники структуралізму, потім як прибічники постструктуралізму. Отже загальну періодизацію можна умовно визначити так:

- 1950–1960-ті рр. – структуралізм (іноді – предструктуралізм);
- 1970-ті рр. – співіснування структуралізму і постструктуралізму;
- 1970–1980-ті рр. – постструктуралізм.

Необхідно зазначити, що до появи французького структуралізму вже склався особливий метод наукового дослідження, який отримав назву «структурний аналіз». Сутність його полягає у виділенні та вивченні структури як сукупності «прихованих відносин» між елементами цілого, що можливо реалізувати лише силою абстракції. При цьому відбувається мислене відволікання від субстратної (тобто – природної, речової, навіть змістовної) специфіки елементів, а враховуються лише їх «реляційні властивості», тобто такі, що залежать від відносин, які пов'язують одні елементи з іншими. Вперше подібну структуру було виокремлено у дослідженні мови швейцарським лінгвістом *Фердинандом де Сосюром* (1857–1913 рр.). Згодом це перенесення уваги з елементів та їх субстратних властивостей на відносини між елементами та їх «реляційні властивості» закріпилося як вихідний принцип структурного аналізу – методологічний

примат відносин над елементами у системі. Ще одним методологічним принципом став примат синхронії над діахронією: структурний аналіз передбачає відволікання від розвитку системи, її взаємодій та змін у різні моменти часу (діахронія), він зосереджується на вивченні внутрішніх механізмів статичної системи, внутрішніх взаємодіях елементів, які співіснують у той самий момент (синхронія).

Представники французького структуралізму перенесли метод структурного аналізу мови на більш складні феномени культури. Підставою для такого переносу є визнання того, що мова є фундаментом усього духовного життя, тому в основі культурної творчості знаходяться мовні структури, які зумовлюють мислительну діяльність людини. По суті усі продукти соціокультурної творчості є мовами особливого роду – знаково-символічними системами, отже уся культура, згідно *Леві-Стросу*, може розглядатися як «ансамбль символічних систем», до яких відноситься, перш за все, мова, мистецтво, релігія, наука. Отже Леві-Строс використовував елементи лінгвістичної методології для дослідження несвідомих культурних систем первісних народів. Вихідним способом його досліджень стало виокремлення так званих бінарних опозицій (природа–культура, рослинне–тваринне, сире–варене тощо), вивчення складних явищ культури (наприклад, системи спорідненості) як пучків диференціальних ознак. Отже усі культурні системи життя первісних народів – правила шлюбу, терміни спорідненості, міфи, ритуали, маски – розглядаються Леві-Стросом як мови, як несвідомі функціональні системи позначення, всередині яких відбувається своєрідний обмін повідомленнями, передача інформації. Взагалі Леві-Строс був майже єдиним, хто відкрито визнавав себе структуралістом, погоджуючись із визначенням своєї філософсько-методологічної програми як «кантіанства без трансцендентального суб'єкту», коли знання обгрутовується безособовими механізмами функціонування культури.

Лакан закликав повернутися до «істинного» Фрейду і доводив, що існує глибинний зв'язок між структурами мови та механізмами несвідомого

(безсвідомого) у психіці людини. На цій основі він будує культурологічну концепцію особистості, згідно якої існує принципова залежність індивіду від оточуючих його людей («інших») як носіїв символічного – сукупності соціальних норм, приписів тощо. Отже індивід отримує їх вже готовими, переважно несвідомим шляхом, і, таким чином, суб'єкт у Лакана є носієм не свідомості, культури, а лише їх функцією, перетином різних символічних структур. Сам по собі суб'єкт є ніщо, порожнеча, що наповнюється культурним змістом, тому Лакан назвав свою концепцію особистості (структура замість особистості) трагічним антигуманізмом, яка розпорошує ілюзію про людину як про вільну та дієву істоту.

Дещо схоже можна знайти у Фуко, але на базі наукового матеріалу. У роботі «Слова та речі. Археологія гуманітарних наук» (1966) він досліджує правила наукової мови, система яких передбачає виникнення наукових дисциплін. Мимоволі натуралісти, економісти та граматики застосовували одні й ті самі правила для визначення об'єкту своїх досліджень, формування понять та теорій. Такі правила Фуко називає епістемою. Отже епістема являє собою загальні правила та передумови пізнання, які діють в різних сферах культурного життя, їх приховано у безсвідомому, вони є постійними, інваріантними основами та моделями, згідно яких будуються культурні феномени певної епохи. Згодом це приводить Фуко до «антисуб'єктної» позиції, яку він завершив: на його думку, саме поняття «людина» є явищем тимчасовим в історії наукового та філософського пізнання, яке зумовлено специфічною епістемою кінця XVIII ст., воно приречено на зникнення через зміну однієї епістеми іншою. Згодом, продовжуючи критику сучасної цивілізації, яка визначається наукоємністю, Фуко поглиблює ніцшеанську думку про те, що «воля до влади» є зворотнім боком Логосу, та навіть вважає вірним і антитезу – що «жага пізнання» є зворотнім боком «волі до влади». Ця думка є очевидною у його роботах «Наглядати та карати» (1975) та «Жага пізнання. Історія Сексуальності. Т. 1» (1976). На думку Фуко, знання є не просто атрибутом влади, знання є сама влада, тому що вони є нероздільними.

Отже, якою є влада, таким є і знання. Філософ виділяє три періоди у процесі генерації знання: Античність – Середньовіччя – Новий час, в яких будуються відповідні матриці виробництва знання: міра – огляд – опитування.

Фуко належить також формула: де є влада, там є й опозиція. На його думку, влада не існує без спротиву, і неможна говорити про владу та контрвладу як про автономні субстанції. Більше того, Фуко наполягає, що сам спротив реалізується, як правило, у категоріях тієї парадигми влади, яка є панівною у конкретну епоху.

Згідно до складеної періодизації, більшість представників структуралізму природним шляхом перейшли на позиції *постструктуралізму*. Це є загальним поняттям низки підходів у соціально-гуманітарному та філософському пізнанні 1970–1980-х рр. в період наукової зацікавленості в етиці індивідуалізму, етиці гедонізму (дозволеність усіх бажань та насолод, розкріпачення бажань та пошук задоволення у будь-якому життєвому акті). Це є філософія зворотнього боку структури, коли тіло та влада стають об'єктами первинного інтересу та означають більше, ніж мова та об'єкт. Постструктуралізм, заперечуючи соціальність, акцентується на недиференційованості, самодостатності події; дух протиріччя домінує над кожною субстанцією: вводиться новий понятійний апарат, концепції, підходи, емоції та афекти, випадковості, фрагментарності, різномірності, машинні механізми та біологічні конструкції. Загальним у постструктуралізмі є сумнів, критика суб'єкту (його присутності, наявності, уявленень), елементи релятивізму. Він концептуально знімає систему протиставлень, абсолютизує відмінності (сингулярність, партикулярність), «тексти», «дискурси», характеризується інтертекстуальністю, розмиванням жанрових критеріїв філософського міркування. Це є остаточним розпорошенням традиційного способу мислення, і такий підхід очевидно було продовжено та розвинуто у такій суперечливій думці, як філософія постмодернізму.

Як відносно новий етап *постмодернізм* починається з робіт постструктуралістів *Жака Дерріда* (1930–2004 рр.) та *Жиля Дельоза* (1925–1995 рр.). Зміст оформленого постмодерністського світогляду є переважно критичним та негативним, він не стільки створює нове знання, скільки культивує сумніви щодо вірності старого. Це є досить зрозумілим, оскільки постмодернізм у філософії бере початок у епістемологічній кризі та усвідомленні краху проекту Просвітництва, який і сформував модерн. Мислителі-постструктуралісти, чия філософія стала вихідною для постмодерністського світогляду, відстоюють неможливість об'єктивного пізнання та відсутність критеріїв достовірності, отже ними встановлюється принцип методологічного сумніву стосовно усіх позитивних істин, настанов та переконань. Легітимність ідеалів модерну, його авторитети та цінності викриваються як щось ірраціональне, безпідставне, руйнівне. Прогрес, істина, смисл, порядок, справедливе суспільство, – усе, що можна назвати «логоцентричною традицією», за висловом Дерріда, – усе проголошується елементами політичних ідеологій та міфів. До факторів, що привели до появи постмодернізму належать: 1) вичерпаність керівного потенціалу держави, 2) антигуманність процесів технологічної комунікації, 3) активне включення до соціального процесу нових соціальних груп (феміністи, екологи тощо).

В основу світогляду постмодернізму покладено принципи космізму, екологізму, фемінізму, постгуманізму, нової сексуальності – як відповіді на нові проблеми нового світу. Філософія постає як спроба перебороти та одночасно зберегти сучасний світоглядний потенціал, використовуючи раціональну еkleктику, давні софістські дискурси, риторику, соціологію, психологію. Постмодернізм уникає тоталітарних моделей, що пов'язано зі зміною пізнавальної парадигми та позиції суб'єкту як центра та джерела системи світоглядних уявлень. Основним методом стає деконструкція (Дерріда) – розбирання–збирання, письмо–читання, що спрямовує людину до звільнення від руйнівного та деформуючого впливу репресивної держави.

Особливостями культурного простору постмодерну можна вважати:

- Недовіра до метанаративу (за Ж.Ф. Ліотаром);
- Актуалізація простору гри, перш за все – мовної;
- Пліуралістичність, поліваріантність, тобто свідомий еклектизм;
- Посилення значення концепту діалогу, діалогічного простору культури;
- Реабілітація інтуїтивного осягнення реальності;
- Інтерес до маргінальності та божевілля (шизоаналіз в Ж. Дельоза та Ф. Ґваттарі, маргінальність у М. Фуко);
- Критика християнської моралі та пошук нових форм релігійності;
- Нелінійність світосприйняття;
- Необхідність нового діалогу з природою;
- Включення масової культури до сфери культурологічних досліджень;
- Естетизація нищого та потворного;
- Проблема гендеру, тілесності, ідентичності;
- Розгляд усіх феноменів як текстових явищ – сон як текст, світ як текст, історія як текст тощо;
- Іронічне цитування світової культури;
- Увага до культурних практик, концептів повсякденності та приватного життя.

Очевидно, що філософія постмодернізму у повній мірі відповідає ситуації, що склалася, вона є співзвучною їй. Представники постмодернізму – Р. Барт, Ж. Лакан, М. Фуко, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Ґваттарі, Ю. Кристева, Ж.Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, Р. Рорті та ін., – намагалися не просто осмислити світ у нових поняттях, але й спробували відповісти на найболючіші запитання людства. Наприклад, Фуко досліджує «технології влади» – механізми влади та нормуючі практики, що породжують знання. Лакан вивчає особливості впливу системи «реальне-уявне-символічне» на людську культуру. Щодо *Жана-Франсуа Ліотара (1924–*

1998 рр.), то він написав роботу, «Стан постмодерну» (1979), де підкреслюється, що продуктом раціоналістичного індустріального прогресу стали тоталітаризм, протистояння півночі та півдня, безробіття та Аушвіц. Отже метанаратив, владний наратив, що породив усі ці руйнівні явища, втратив легітимність та довіру, а отже потребує перегляду. Дерріда, у свою чергу, пов'язував деконструкцію із руйнуванням ідейної програми розуму, із трансформацією логосу. Він підкреслював вторинність культурної ситуації, коли коментуються тексти минулих часів та виявляються залишки логічного смислу.

Отже сучасний світ постмодерну є не світом предметів, а світом знаків, моди, реклами, спокуси, навіювань, химер, – що зближує його певним чином із Середньовіччям та простором міфу. Та в цілому постмодерн являє собою стан кризи, переходу, повороту. Це умонастрій, а не лише філософія.

Таким чином, слід відзначити, що суттєвою характеристикою сучасної західної філософії є її різноманітність, що знаходить прояв як у світоглядній орієнтації, так і в методологічних настановах. Західна філософія ХХ – початку ХХІ ст. відображує духовні запити сучасного людства, соціальні і духовно-моральні проблеми становлення і розвитку сучасного інформаційного суспільства. В цьому плані її слід розглядати як цінний загальнолюдський досвід (і конструктивний, і негативний) осмислення реальностей сучасного світу.

Питання для самоперевірки:

1. Які чинники вплинули на формування постнекласичної філософії?
2. У чому полягає сутність феноменології як нового філософського вчення?
3. Дайте визначення таким основним категоріям феноменології як: життєвий світ, смисл, чиста свідомість, інтенціональність, редукція, ноєзис, ноєма.

4. У чому полягають методи верифікації та фальсифікації знання в неопозитивізмі?
5. Що є метою зміни наукового знання з точки зору постпозитивістів?
6. Чим, на Вашу думку, пояснюється актуальність філософського осмислення людини в сучасну епоху?
7. Які напрямки можна виокремити у сучасній філософській антропології?
8. Що таке екзистенціалізм? Назвіть ключові поняття цього вчення.
9. У чому полягає відмінність філософії екзистенціалізму від філософської антропології?
10. Виявіть ірраціоналістичні та раціоналістичні тенденції в усвідомленні проблем людини та суспільства у філософії фрейдомарксизму.
11. В чому полягає специфіка гуманітарних наук?
12. У чому сутність герменевтичного підходу при вивченні людини і світу?
13. Які основні проблеми, вирішуються комунікативною практичною філософією?
14. Що таке філософський структуралізм? Чим він займається?
15. Що спільного та відмінного між структуралізмом і постструктуралізмом?
16. В чому полягає сутність «проекту постмодерну» і яка його відмінність від «проекту модерну»?

Список літератури:

1. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи : монографія. Харків : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.
2. Барт Р. Від твору до тексту. Пер. з франц. Юрія Гудзя. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів : Літопис, 2002. С. 491–496.
3. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. Пер. з франц. Леоніда Кононовича. Львів : Кальварія, 2004.

4. Волинка Г.І., Гусєв В.І., Мозгова Н.Г., Огородник І.В., Федів Ю.О. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Київ : Каравела, 2006.
5. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Х. : НТУ «ХП», 2018.
6. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
7. Габермас Ю. Філософський дискурс сучасності. Київ : Український філософський фонд, 1998.
8. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Том 1: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. Київ : Юніверс, 2000.
9. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Том 2: Герменевтика II: доповнення. Київ : Юніверс, 2000.
10. Гайдеггер М. Буття в околі речей. *Возняк Т. Тексти та переклади.* Харків : Фоліо, 1998. С. 332–345.
11. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. *Філософська думка.* 2002. № 3. С. 134–149.
12. Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : текст лекції. Харків : НТУ «ХП», 2008.
13. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.
14. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.
15. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов,

Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.

16. Камю А. Вибрані твори у трьох томах. Т. 3-й. Харків : Фоліо, 1997.

17. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001.

18. Левінас Е. Права людини і добра воля. Київ : Дух і Літера, Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія», 1997.

19. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.

20. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства (глави з книги). Пер. з франц. В. Курганський. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія. Київ : «Либідь», 1996. С. 87–134.

21. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. *Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори*. Київ : Основи, 1994. С. 15–139.

22. Освітньо-педагогічні напрями в сучасній західноєвропейській філософії: навч.-метод. посіб. / О.О. Дольська, О.А. Гончаренко, О.М. Городиська. Харків : Видавець Іванченко І.С., 2023.

23. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. І. У полоні Платонових чарів. Пер. з англ. Олександр Коваленко. Київ : Основи, 1994.

24. Поппер К. Логіка наукового відкриття. Огляд деяких фундаментальних проблем. Пер. з англ. під кер. О.Є. Оліфер. *Актуальні проблеми духовності*. 2021. № 22. 170–192.

25. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Київ : Основи, 1995.

26. Сартр Ж-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. Пер. з франц. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001.

27. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавина, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХПІ», 2012.

28. Філософія : навч. посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.

29. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.
30. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВЦ, 2020.
31. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти/ за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.
32. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ-2000», 2020.
33. Фромм Е. Мати чи бути? Пер. з нім. О. Михайлова та А. Буряк. Київ : «Український письменник», 2010.
34. Фуко М. Історія сексуальності. Т. 1: Жага пізнання. Харків: ОКО, 1997.
35. Фуко М. Наглядати й карати. Пер. з франц. Петра Таращука. Київ : Основи, 1998.
36. Шелер М. Сутність моральної особистості. Пер. з нім. М. Култаєвої. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями* : хрестоматія. Київ, 1996. С. 9–30.
37. Ясперс К. Про сенс історії (фрагменти). Пер. з нім. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями* : хрестоматія. Київ, 1996. С. 183–210.

Розділ 3. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА УКРАЇНИ

Вітчизняна філософія є органічною частиною всесвітньої філософії. Зрозуміло, що проблеми, які розглядає філософія України, тісно пов'язані з їх постановкою і розв'язанням у світовій філософії. Разом з тим історія філософії України відтворює і самобутні підходи, і шляхи пошуку відповідей на філософські питання, що спираються на національні культурні традиції. Відомо, що без історії немає і теорії.

Відомий спеціаліст з філософії України Дмитро Чижевський зазначав, що самобутність української філософської культури зумовлена факторами суспільно-історичного розвитку, а також певними особливостями національного характеру самих українців. Серед типових рис національного характеру українців Чижевський відзначав: а) емоційність і чутливість, які зумовлюють переважання ірраціонального типу філософування над раціональним; б) естетизм та сентиментальність, які проявляються у почутті прекрасного, його пошуку в усьому, що, у свою чергу, виявляється у схильності до певної декоративності та орнаментальності у побуті і мистецтві; в) психічна рухливість, яка зумовлює швидку адаптивність до складних життєвих ситуацій, й водночас певну психічну нестабільність і схильність до надмірного панікування; г) шанування індивідуальної свободи, що завжди виявлялося у спротиві іноземному пануванню, а також у схильності до розбрату і внутрішніх протистоянь; д) особливо шанобливе ставлення до природи і Землі (так званий антеїзм).

Отже для української філософії характерними є:

- Кордоцентризм (від лат «кордос» – серце) – розуміння людиною навколишнього світу і свого місця в ньому меншою мірою мисленням («головою») і більшою мірою «серцем», тобто емоціями, почуттями, здоровим глуздом.

- Антропоцентричність – людиновимірність української філософії, її безпосередня спрямованість на людину, осмислення її сутності, а разом із цим – можливість здобуття щастя у звичайному житті.

- Екзистенціальність – гостре емоційне переживання життя, теперішнього моменту існування, яке приводить мислителя до необхідності не шукати об'єктивну, єдину для всіх Істину за допомогою абстрактно-логічного мислення, а пропускати загальні цінності крізь особистий життєвий досвід, щоб через це розшукати «правду», сенс, мету власного життя, що може в подальшому слугувати одним із прикладів для інших людей.

- Толерантність та діалогічність – це терпимість, поважне ставлення до різних проявів незгоди, прагнення вести коректну дискусію навіть із принциповими ідеями. Показовим прикладом тут є уявна суперечка між «мудрим латиником» і «дурним русином» відомого письменника-полеміста кінця XVI ст. Івана Вишенського.

Не вивчивши зміст і етапи розвитку філософської думки в Україні, неможливо повною мірою зрозуміти історію українського народу, особливості формування його духовного світу, його культури та традицій. Деякі філософи у розвитку та становленні філософії в Україні виокремлюють три періоди: перший період – становлення і розвиток філософської думки за часів Київській Русі; другий період – етап філософії українського Відродження та Просвітництва і розвитку філософії в Києво-Могилянській академії; третій період – існування української філософії в культурі романтизму XIX – першої половини XX ст. Погоджуючись із такою періодизацією історії філософії в Україні, мабуть, варто доповнити її четвертим і п'ятим періодами. Четвертий період – від 30-х років XX ст. до кінця 80-х років – українська філософія радянського періоду, а також філософія української діаспори. П'ятий період розпочався разом із часом народження культури незалежної України й формування сучасної філософії кінця XX – початку XXI ст.

Філософська думка доби Київської Русі. Київська Русь є першою східноукраїнською державою, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії, як такої, звісно, ніхто не може, оскільки її становлення – це є тривале накопичення узагальнених знань про навколишній світ. Можна лише з певністю сказати, що для вітчизняної культури у становленні давньоруської філософської думки велике значення мав процес християнізації Київської Русі (988). Перемога християнства в кінці X ст. мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію. Цей час і є початком філософської думки у стародавній Русі. Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі є писемність. Історики вважають, що писемність на Русі виникає одразу після утворення слов'янської абетки Кирилом та Мефодієм, тобто з початку X ст., а набуває розвитку і поширення з середини X ст. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями Олегом та Ігорем у 907, 911 та 944 роках. Їх складала грецькою мовою і одразу ж перекладали і писали руською. Важливим фактором у зародженні філософської думки на Русі є також формування літературно-писемної мови, коли, у зв'язку з введенням християнства, почався масовий переклад книг.

У давньоруській літературі XI–XII ст.ст. можна виокремити такі напрямки, як перекладна література та оригінальна. Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужебна література, необхідні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII – XIV ст.ст. було перекладено Новий заповіт та кілька книг Старого заповіту. Повний переклад Біблії здійснили лише наприкінці XV ст.

Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір Іоанна Дамаскіна «Джерело знань». У Давній Русі був широко відомий слов'янський просвітник Іоанн Болгарський (864–927 рр.). Він переклав з грецької твори Іоанна Дамаскіна, написав кілька своїх творів і

склав слов'янський «Шестиднів», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів творіння світу (за Біблією). Поширення в Київській Русі набули і збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких збірок була «Бджола», де містилися уривки з філософських творів Платона, Аристотеля, Сократа, Піфагора, Демокріта, Епікура, Анаксагора та ін. Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Юсафа» та «Повість про Акіра премудрого», Давня Русь знайомила з філософською думкою середньовічного Сходу.

В XI – XII ст.ст. з'являються також оригінальні твори давньоруських авторів. На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане першим руським за походженням митрополитом *Іларіоном* (помер бл. 1055 р.). У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і такі твори, як «Послання до Фоми» *Климента Смолятича* (сер. XII ст.), «Слово про терпіння та любов» *Феодосія Печерського* (бл. 1036–1074 рр.), «Златоуст» і «Горжественник», а також «Притча про людську душу і тіло» *Кирила Туровського* (бл. 1130–1182 рр.), «Слово» та «Моління» *Данила Заточника* (кін. XII – XIII ст.). В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість минулих літ». Не можна не згадати і про твір «Слово о полку Ігоревім» (1187). Це не тільки видатний літературний пам'ятник, але й джерело філософських поглядів часів становлення державності східних слов'ян.

Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічній період. Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян, безсумнівно, є князь Київський *Володимир Мономах* (1053–1125 рр.), автор «Повчання дітям». Це один з небагатьох текстів, де подано етичний кодекс поведінки мирян, при цьому князь виклав тут філософію «малих справ», помірності та допомоги людям, дуже близьку до поглядів античних стоїків.

Звичайно, неможливо назвати усі писемні пам'ятки давньоруської доби. До нас дійшло 424 рукописи XI–XIII ст. А загальна кількість рукописних книг часів Київської Русі може становити від 31,5 до 130–140 тисяч томів. В усіх цих роботах знаходять свій вияв особливості, що становлять основу філософської культури Київської Русі:

- По-перше, для філософської культури Київської Русі характерним є синкретизм, тобто нерозчленованість. Річ у тому, що в культурі Давньої Русі не існувало ще розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

- По-друге, для філософської думки тієї епохи характерною є різноманітність підходів до розв'язання тих чи інших проблем. Вона розвивається не як монолог, обмежений православною догмою, а як поліфонія (багатоголосся) різних позицій.

- По-третє, для філософської думки того періоду характерна теїстичність, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, залишаючись теїстичною, вона не була теологічною. Як це розуміти? Річ у тому, що давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під великим впливом релігійної ідеології, отже філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

- По-четверте, для філософської культури Київської Русі характерною є етизація. Це означає, що розгляд будь-яких проблем здійснювався книжниками з позиції етики, через вирішення конфлікту сил добра і зла.

- По-п'яте, для філософської думки періоду становлення характерною рисою була історіософічність. Тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема формування уявлень про людську історію.

Серед питань, що були актуальними для давніх русичів, насамперед, можна назвати: «Що таке філософія?» Їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на запитання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали загадки людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні їм питання становив зміст філософської думки Київської Русі. Отже, можна стверджувати, що вже в епоху розвитку Київської Русі було закладено підвалини філософського мислення, сформульовано основні поняття та категорії, засвоєно і творчо застосовано до руської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософських культур.

Подальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 р. єпископом Федором митрополичої кафедри в м. Володимир негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі. Та Русь чекали ще більші випробування, а саме – татаро-монгольське іго, що відкинуло її розвиток на сотні років. Мине час, і Києво-Печерський «патерик» у XV ст. зі співчуттям та гордістю пригадає колишню міць Київської Русі, духовну стійкість русичів у роки монолітної країни.

Таким чином, можна підкреслити, що давньоруський народ разом із іншими народами Європи стояв біля колиски європейської цивілізації. Київська Русь була однією зі спадкоємиць і берегинь ідейної спадщини античного світу. Головними джерелами поширення освіченості, а отже і філософії в Давній Русі, як і в Західній Європі, були монастирі, в яких навчали грамоті, переписували і зберігали рукописи. Зі стін монастирів вийшли видатні представники давньоруської філософської думки.

Філософія українського Відродження та Просвітництва.

Відродження, або Ренесанс, є соціальним та ідейним рухом упродовж XIV–XVI ст.ст. у європейських країнах, який було спрямовано проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і який став перехідним періодом між середньовічною культурою і культурою Нового часу.

В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі Реформації, тобто у формі релігійних перетворень у дусі протестантизму. Реформація поширилась спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулась і в Україну. Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, встановлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відділення церкви від держави. Усе це і визначило особливості філософії Відродження в Україні, якій були притаманні:

- Розвиток науки, культури та світської освіти;
- Поширення ідей гуманізму;
- Виникнення книгодруку старослов'янською мовою;
- Поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення;
- Виникнення першого вищого навчального закладу (Острозька академія);
- Виникнення професійної філософії;
- Творчість релігійних полемістів (Г. Смотрицький, І. Вишенський, З. Копистенський, С. Зезаній).

Послаблення духовного диктату католицизму в Україні дало поштовх до розвитку науки та культури, появи світської освіти. У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з'являються нові переклади творів Платона, Аристотеля, Демокріта, Епікура, поширюються і відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії – «Бджола», «Прологи» та ін., а також оригінальні роботи Климента Смолятича, Кирила Туровського, Феодосія Печерського, перших київських митрополитів.

У цей період почали поширюватись в Україні ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати *Юрія Дрогобича* (1450–1494 рр.), *Станіслава Оріховського* (1513–1566 рр.), *Павла Русина* (бл. 1470–1517 рр.) та інших вчених, поетів, громадських діячів. Кожен з них тією чи

іншою мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру, незалежно від характеру своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов'янською мовою. Значна заслуга в цьому належить *Франциску Скорині* (бл. 1490–1551 рр.) – великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латині та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517–1519 рр. Серед них були «Псалтир», Біблія, «Апостол» та ін. На початку 20-х років XVI ст. він заснував першу у великому князівстві Литовському друкарню.

Пізніше освітню справу Ф. Скорини продовжив *Іван Федоров* (бл. 1510–1583 рр.), засновник книгодруку в Україні та Росії. Саме він у 1564 р. в Москві разом із П. Мстиславцем видав першу російську датовану друковану книгу «Апостол», а в 1573 р. у Львові вийшла перша слов'янська «Азбука» та нове видання «Апостола». У 1580–1581 рр. Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію.

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови для вирішення такого завдання Ренесансу, як поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. І це завдання успішно вирішувалося в другій половині XVI ст. Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, перед просвітителями України постало ще одне важливе завдання – створення вищої школи. Тільки вона була в змозі виховати справді великий прошарок народної інтелігенції, вчителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий рівень і зберегти український народ від асиміляції. Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода *Костянтин Острозький* (1526–1608 рр.). Цей заклад було засновано на Волині у 1576 р. і дістало назву свого засновника – Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних вчених, фахівців з різних галузей знань. Нарівні з

богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія.

Острозький культурно-освітній центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. У ньому культивувалось розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювалася життєздатність традицій слов'янської писемності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями відзначено твори українського релігійного полеміста *Герасима Смотрицького* (помер у 1594 р.), першого ректора Острозької школи. В його праці «Ключі царства небесного» (1587) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі.

Видатним українським письменником та релігійним митцем був молодший сучасник Г. Смотрицького *Іван Вишенський* (1550–1620 рр.). Свій палкий темперамент Іван Вишенський повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем вболівав за свою вітчизну, гаряче виступав проти егоїзму, продажності панівних верств населення, картав пихатість панів, неуцтва владик, заступався за пригнічені народні маси, але вихід з цих проблем він вбачав у поверненні до старих традицій та рішуче виступав проти реформ у суспільстві, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також *Захарій Копистенський* (помер у 1627р.) та *Стефан Зизаній* (бл. 1570–1621 рр.) – гарячі та палкі захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домах, на ярмарках та битих шляхах вони привертали до себе простий люд. У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що його було засуджено уніатським собором, але виправдано православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства бачили в ньому серйозного супротивника і навіть замахувалися на його життя.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був *Кирило Ставровецький* (помер у 1646 р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало Богослов'я», «Вчительське євангеліє», «Перло багаточінне». В них проглядається цілісний світогляд і намагання його наукового висловлення. Погляди Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з чотирьох елементів, кожному з яких, як і в Аристотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї – Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

З усього викладеного можна зробити висновок, що в XVI ст. в Україні виникла професійна філософія. Проте на думку дослідника історії філософії в Україні Д. Чижевського, «самостійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення, само по собі є великою цінністю».

Поява до початку XVIII ст. в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин мала вплив і на духовне життя суспільства, зумовивши розвиток ідей Просвітництва. Просвітництво є антифеодальною ідеологією періоду становлення капіталізму, згідно якої подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного устрою є можливим за допомогою реформ та освіти. Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Для раннього Просвітництва характерними є специфічні риси: виникнення та встановлення однієї з провідних ідей – залежності суспільного прогресу від зростання освіти; розмежування сфер мислення та духовного впливу філософії і релігії; посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії.

Раннє Просвітництво є також часом активного осмислення західноєвропейської культури, коли деякі просвітителі вважали необхідним

приспосувати до «світу і розуму» та до активної наукової творчості трудовий народ і в такий спосіб стимулювали прогрес. Важливу роль у розвитку освіти, культури в Україні повинні були відіграти друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були Київська, Чернігівська та Львівська. В цей період також проходить активний розвиток живопису, архітектури, музики.

Головним центром науки та культури після закриття в 1636 р. Острозької колегії стала Києво-Могилянська колегія, перетворена в 1701 р. на Київську академію. Засновником академії був настоятель Печерської лаври Петро Могила. Тривалість навчання в академії сягала 12 років. У ній викладалося понад 20 різних дисциплін, в тому числі й філософія. Особливе місце у навчанні відводилося латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латина була необхідною для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латини в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів античності, середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом української філософської думки.

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, але й у Росії. Вона дала у XVIII та XIX ст.ст. професорів майже усім російським університетам. Відзначимо також, що професори академії *Феофан Прокопович* (1681–1736 рр.) та *Стефан Яворський* (1658–1722 рр.) очолювали «наукову дружину» Петра Першого. Так, Яворський став місцеохоронцем патріаршого престолу, а Прокопович – президентом Священного Синоду.

Філософські курси, що читалися в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивались на три частини: логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII ст. був переважно аристотелівським. Поступово, всупереч вихідним теологічним настановам, на філософських курсах академії торує шлях певна матеріалістична тенденція. Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі.

Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперніка.

Отже основними ідеями вчених Києво-Могилянської академії були:

- Філософія визнавалася системою наук, покликаних віднайти істину, причини речей, даних Богом;
- Істину слід шукати на шляху дослідження наслідків Божої діяльності зі створення природи;
- Здобуття істини є результатом складного процесу пізнання, здійснюваного на двох рівнях – чуттєвому і раціональному;
- Простір є невід’ємним від речей і середовища, а час – послідовною тривалістю кожної речі, простір і час невіддільні від природних сил;
- Пріоритетне значення має розум; розум має значний вплив на волю, даючи їй різні варіанти вибору між добром і злом;
- Вирішальне значення для успіху пізнання має метод, що застосовується дослідником. Науковий метод є способом організації процесу пізнання, який дозволяє перейти від уже відомого до невідомого;
- Сенс життя полягає у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро; при цьому можливість досягнення людиною щастя перебуває у стані компромісного поєднання прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних і духовних.

Такою є коротка характеристика навчального процесу Києво-Могилянської академії. Окрім цієї академії, в епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові та інших містах, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва припадає на другу половину XVIII ст. Зріле Просвітництво: 1) проголошує ідею про позастанову цінність людини; 2) дбає про пробудження самосвідомості і утвердження гідності особистості; 3) виховує у громадян почуття патріотизму, небайдужості до долі України.

Це свідчить про те, що в епоху зрілого Просвітництва проблема науки поступається перед проблемою людини. Свідченням цього є хоча б те, що в першій половині XVIII ст. в курсах філософії Києво-Могилянської академії з'являються спеціальні розділи етики. Етика є вченням про мораль, про правила та норми людської поведінки, про обов'язки людини по відношенню до іншої людини, до Батьківщини, до держави. У цей період саме етика стає самостійною галуззю знань в українській філософській думці. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких йдеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства.

Гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини стали основними у лекціях професорів Києво-Могилянської академії. Етика стала важливим знаряддям формування вільної особистості. У філософських курсах чітко простежується прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу в світі. Етика в академії бере на себе обов'язки, що склалися в античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стає найвищим етичним принципом, який визначає призначення людини.

Носієм нових віянь у філософії України у другій половині XVIII ст. був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель *Григорій Сковорода* (1722–1794 рр.). Філософською концепцією Сковороди є пантеїзм. Бог і природа становлять єдине ціле; кожна людина має в собі Бога, він не існує десь поза людиною:

- Світ, за Сковородою, складається із двох натур: видимої, чуттєвої, але не справжньої і не першої за суттю, та невидимої, духовної, вічної й чистої, а тому – справжньої основи будь-чого, тобто Бога.
- Дві натури співвічні, існують ніби паралельно, а тому жодною з них не можна просто знехтувати, але духовна натура ніколи не виявляється у видимій адекватно, тому між ними точиться вічна боротьба.

- Біблія – особливий реальний світ, що існує поміж великим світом (космосом) та малим (людиною), форма переходу від видимого, чуттєвого світу до духовного.

- Людина, як малий світ, мікрокосмос, «мірок», поєднує в собі дві натури, своїм життям демонструє їх боротьбу і весь можливий діапазон її виявлення.

- Перед людиною стоїть завдання пізнати себе, тобто зрозуміти, осмислити себе як особливий перехід між світовими натурами і відповідно визначити своє місце у світовій драмі.

- Оскільки дух за своєю суттю є єдиним і неподільним, то найбільш цілісно, повно та адекватно він являє себе у порухах людського серця.

- Треба прислухатися до голосу серця, бо саме в ньому найбільш прямо (повно) являє себе людська суть (людська натура); серце є осередком духовного життя в людині.

- Наука про людину та її щастя є найважливішою з усіх наук.

Отже, головна проблема філософії Сковороди – це є проблема людини. Його філософія «практична», оскільки він цікавиться, насамперед, моральною проблематикою. Правильне життя можна побудувати тільки на правильних знаннях, на правильній філософії. Своє завдання Сковорода вбачає в тому, щоб донести до простих людей істинні уявлення про світ, про людину, її щастя і шляхи його досягнення. Тому усі твори Сковороди написано в художній формі: у вигляді віршів, діалогів, байок. Він усвідомлює філософію як практичну систему життєвої орієнтації. На думку Г. Сковороди, життя слід творити як філософський трактат. І він сам реалізує цей експеримент – будує власне життя на засадах, осяяних правдою істини.

Філософські трактати Г. Сковороди можна поділити на чотири цикли. Перший цикл творів (1767–1772 рр.) відкриває праця «Нарцис. Розмова про те: пізнай себе». Сюди належить твір «Симфонія, звана книга Асхань про

пізнання самого себе», діалог «Розмова, звана двоє, про те, що блаженним бути легко». У цьому циклі, виходячи з теорії двох натур будь-якого буття, Сковорода стверджує, що людина невіддільна від зовнішнього світу, від природи, вона має спільні з нею засади існування і тому через пізнання своєї родової натури досягає і принципи людяності, і закони природи.

Другий філософський цикл (1772–1774 рр.) об'єднано загальним підзаголовком «Дружня розмова про душевний світ». До нього входять «Діалог, чи розмова про давній світ», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті», «Кільце. Розмова, що зветься алфавіт, чи буквар світу». У цьому циклі Сковорода розробляє свою філософську антропологію: вчення про людину, людське щастя і загальні засади моральності. Цими засадами є принцип наслідування природи, принцип спорідненої («сродної») праці, принцип найповнішого розкриття здібностей людей чи їхньої нерівної рівності.

До третього циклу (1775–1780 рр.) належать «Ікона Алквіадська», «Дружина Лотова». У цих творах Сковорода аналізує символічний світ, який створює особливу сферу культурного буття, а також обґрунтовує вчення про загальний ідеал життя.

У четвертому циклі (1783–1784 рр.) – «Сварка архістратиґа Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим», «Про Біса з Варсавою» – йдеться про те, із чим повинна боротися справжня людина, що має перемогти і від чого має звільнитися.

Останній твір Г. Сковороди «Діалог. Ім'я йому – Потоп зміїний» (кінець 1780-х рр.) – є діалогом з філософським кредо мислителя, в якому викладається вчення про незнищенність матерії, про нескінченний процес перетворення її форм. Тут Г. Сковорода формулює і свою філософську концепцію про три світи та дві натури. Три світи – це: 1) макрокосм (великий світ); 2) мікрокосм (людина); 3) символічний світ (Біблія). Кожен із цих світів має двоїсту натуру – видиму (зовнішню) і невидиму (внутрішню). Справжньою, істинною натурою є внутрішня.

Г. Сковорода мав глибокий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення знайшли відображення і розвиток у творчості практично усіх українських мислителів.

Українська філософія XIX – початку XX століття. У духовному житті України XIX ст. відбулися події, що знаменували зародження та розвиток нового етапу української культури. Насамперед, під впливом сквородинства формується новий тип українського національного інтелігента, який не тільки не цурався народного життя, а й свідомо намагався вивчати його побут, культуру, мову.

У XIX ст. українська філософська думка вийшла на новий рівень своїх проявів: академічна філософія тепер викладається у світських навчальних закладах. Після відкриття у 1805 р. Харківського університету на викладання філософії до нього було запрошено німецького філософа *Йогана Шада* (1758-1834 рр.), учня Й.Г. Фіхте. Він перебував на посаді професора філософії Харківського університету із 1806 р. до 1816 р. Й. Шад був прихильником філософії І. Канта, проте вносив до неї свої власні новації, використовуючи частково ідеї Й.Г. Фіхте та Ф. Шеллінга. Зокрема, Й. Шад намагався наблизити теоретичний розум до практичного, а також поставав проти відриву форм знання від досвіду. Наполягав на потребі еволюційного розвитку суспільства, що уможливило б гармонізацію суспільних та особистих інтересів.

Йосип Михневич (1809-1885 рр.) викладав філософію в Одеському Рішельєвському ліцеї і був прихильником філософії Шеллінга. У 1834 р. було відкрито Київський університет Св. Володимира. Перший ректор університету, особистий приятель Т.Г. Шевченка, *Михайло Максимович* (1804–1873 рр.) певний час захоплювався ідеями Ф. Шеллінга. Він багато зробив для збирання та збереження народної української мудрості. Згодом у Київському університеті поширилися філософські ідеї Г. Гегеля. *Орест Новицький* (1806-1884 рр.) був професором філософії Київського університету. В історії української філософії він постав як один із найбільш

полум'яних пропагандистів філософії. Спираючись на вчення Гегеля, він виклав у праці «Про дорікання, що робляться філософії в теоретичному і практичному відношенні, їх силу і важливість» своє бачення сутності філософії. Завданням філософії вважав пізнання дійсності на рівні чистої свідомості, у формі ідей.

У філософії, на думку О. Новицького, людська свідомість вперше звертається до себе самої, а звідси випливає неможливість розглядати філософське знання в контексті практичної корисності, але виключно як культивування духовності високого гатунку. Новицький створив власну, досить оригінальну концепцію історичного поступу філософії (чотири томна праця «Постепенное развитие древних философских учений...»), вважаючи, що, по-перше, кожне філософське вчення виправдовує себе як органічна частинка цілісного процесу, а, по-друге, що філософська думка розвивається від заглиблень у природу – через власне самоусвідомлення – до винайдення абсолютів (Бога), відкриття істини в сфері самоусвідомленої думки та втілення її у практику життя.

Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалася на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя, свідчить також діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – таємної організації, що була створена в Києві у грудні 1845 р. і проіснувала до березня 1847 р., коли її розгромив царський уряд. Серед учасників товариства були: ад'юнкт Київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч *Микола Костомаров* (1817–1885 рр.); вчитель, пізніше видатний письменник, історик і художній діяч *Пантелеймон Куліш* (1817–1897 рр.) та видатний український поет, геній і пророк *Тарас Шевченко* (1814–1861 рр.). Основною метою товариства було визволення України від соціального та національного гніту, об'єднання усіх слов'янських народів на основі християнської віри.

Кожен із членів Кирило-Мефодіївського товариства був яскравою особистістю, зі своєю долею і своїми, лише йому притаманними

світоглядними рисами. Наприклад, філософська концепція Т.Г. Шевченка основним питанням вважає співвідношення соціального добра і зла стосовно конкретної людини в конкретних історичних умовах і стосовно її Батьківщини – України. Необхідність знищення народом царського кріпосного ладу є головним висновком філософії Т. Шевченка. Наслідком знищення стане побудова суспільства справедливості, добра і свободи, що буде найсприятливішим тлом для щастя вільної людини у вільній Україні.

У творчості Т. Шевченка поєднано принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, на прихід героя із святим і праведним законом поєднано із людськими почуттями. Нехай хтось і мислить категоріями Канта і Гегеля, він є мудрецем-космополітом, мріє про людство або «Вітчизну», але не жаліє ні брата свого, ні рідного тата, він чужий еству Т. Шевченка. Таких людей Т. Шевченко називав лжепророками, а їхнє вчення – півідеями. Водночас він усвідомлював трагічність свого буття в рідному краї, який перебуває в ярмі. Відомими є заклики Т. Шевченка до об'єднання усіх верств українського суспільства на основі злагоди, добра і любові задля допомоги знедоленим, нужденним, заради України, яка є найвищою цінністю в його філософії. Україну він називає святою.

Значною постаттю в колі представників української філософії XIX ст. був сучасник Т. Шевченка *Памфіл Юркевич* (1827–1874 рр.). Прекрасний лектор, письменник, професор, який блискуче почав свою кар'єру в Київській духовній академії, у віці 33 років він очолив кафедру Московського університету. Прожив Юркевич лише 47 років, але у розвитку філософської думки залишив помітний слід. У своєму творі «Серце і його значення в духовному житті людини» (1860) він розвиває «філософію серця» Сковороди. У центрі його філософського вчення – людина з двома найважливішими проявами, серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце є основою неповторності кожної особи. Людська природа є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. У цьому

полягає неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», – зазначає мислитель. Людина в цьому житті лише подорожній. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога. Юркевич вважав філософські ідеї Платона та Канта найбільш продуктивними в історії філософії, високо оцінював і філософію Гегеля, не приймаючи, проте, його діалектики. Поза відношенням до духовного стає неможливою людська моральність. Також розробив вчення про серце, яке філософ розглядав трояко: як центр людської тілесної організації; як центр духовної діяльності людини; як осередок морального життя.

«Філософія серця» Юркевича мала суттєвий вплив на російськомовну школу київського гуманізму, видатним представником якої був один із засновників сучасного екзистенціалізму Лев Шестов. Не можна не відзначити і вплив філософії Юркевича на формування філософії «космізму», видатними представниками якого були К. Цюлковський, В. Вернадський, О. Чижевський та ін.

Значну роль у розвитку філософської культури в Україні в ХІХ ст. відіграв *Михайло Драгоманов* (1841–1895 рр.), видатний український мислитель, історик, етнограф. Свої філософсько-соціологічні погляди він виклав у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці». Михайло Драгоманов – раціоналіст, він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. І хоч людина не одразу, а поступово доходить до пізнання суті певних явищ, хоч наука «не одразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою доходять до правди».

Звертаючись до розвитку суспільства, М. Драгоманов виходить з того, що економічна діяльність людей має на меті задоволення їхньої вродженої потреби харчування, обміну речовин. Але він не міг погодитися з тим, що людина має лише цю одну вроджену потребу – харчування. За Драгомановим, не слід однобічно переоцінювати значення економічних

чинників, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша, оскільки кожна з них головна.

У другій половині XIX ст. в Україні набули поширення ідеї марксизму. Вивченням та пропагандою окремих положень марксизму займалися деякі представники ліберальної інтелігенції, зокрема, професор Київського університету Н.І. Зібер, магістр Харківського університету І.І. Кауфман. Велике значення для розвитку матеріалістичної філософії мала діяльність видатних вчених І.М. Сеченова, І.І. Мечникова, Н.А. Умова, А.О. Ковалевського, Н.Н. Бекетова та ін., що в різний час працювали в навчальних закладах України.

У руслі матеріалістичних ідей проходила діяльність видатного українського вченого-філолога, професора Харківського університету *Олександра Потебні* (1835–1891 рр.). Вчений виходив із визнання вічності і безмірності матеріального світу, відхиляв релігійно-ідеалістичні уявлення про будову природи. Матеріалістична лінія в Потебні пов'язана з аналізом об'єктивних начал мови і мислення, продуктів поетичної і наукової діяльності, з відстоюванням ідеї первісності природи по відношенню до людини. «Філософії мови» філософа спирається на ідею про тісний взаємозв'язку мови і мислення, що зближує її з ідеями німецького філософа В. Гумбольдта. Потебня вважає мову знаряддям думки, отже вважає її діяльністю і творчим процесом, які носять суспільний характер. Важливим є твердження про те, що творцем мови є народ, отже мова втілює дух нації. Оскільки мовна спільність є обов'язковою передумовою національної єдності, Потебня поєднує її із категоріями «народ» і «нація». Тож саме мова народжує народний дух, а народний дух передує національній ідеї, що згодом сприяє формуванню національних прагнень, волі, дій тощо.

Одною з центральних постатей українського духовного життя кінця XIX – початку XX ст. був *Іван Франко* (1856–1916 рр.). Його філософські і соціально-політичні погляди склалися під впливом національної духовної

культури, марксизму і частково позитивізму. У розумінні історії він відстоює ідею закономірності суспільного поступу й виявляє елементи матеріалістичного осягнення прогресу, зокрема, роль економічного життя як одного із чинників еволюції. Своєрідним є ставлення Франка до соціалістичних ідей: він знаходив їх привабливими, але вказував, що соціалізм не можна зводити лише до економічних чинників, а слід також враховувати і духовні фактори людини і спільноти. Тому соціалістичні ідеї слід доповнити християнською духовністю.

Основними рисами світогляду Франка були, по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення, забезпечення реального народовладдя, надання загальнолюдських прав і свобод; по-друге, переконаність у тому, що монопольна, «зверхня» власність на землю й на фабрики має поступитися місцем колективній, громадській власності тих, чиєю працею ця власність була створена; усунення соціальних та економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідація соціально-класових привілеїв і досягнення соціально-політичної та правової рівності між людьми незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належать; по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство й людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло – одно суть», впевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі й суспільстві, а також у мисленні й методі пізнання; по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних факторів і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку, звернення особливої уваги на неухильне зростання значення науки для працюючих класів, з'ясування об'єктивних причин класового поділу людей і виявлення тих негативних соціальних наслідків, до яких цей поділ призводить; по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових

концепцій, як теорія еволюційного розвитку Ч. Дарвіна. У цілому соціально-політичні погляди Франка базуються на загальнолюдських, а не на класових позиціях. Шлях до соціалізму – це є «народне відродження», розвиток національної свідомості, широка освітянська діяльність, а не революція і диктатура пролетаріату.

Велике значення для розвитку української духовної культури мав короткий за терміном період існування незалежної України (1917–1918 рр.). За цей час було відкрито 150 українських гімназій, Київський університет святого Володимира перетворюється на Державний Український університет, у Кам'янці-Подільському відкривається другий Державний Український архів, Національна бібліотека. 24 листопада 1918 року урочисто відкривається Українська Академія наук на чолі з професором *Володимиром Вернадським* (1863–1945). Сам Вернадський створив вчення світового значення – вчення про ноосферу (сферу розуму). «В останні тисячоліття, – стверджує вчений, – спостерігається інтенсивне зростання впливу одного виду живої речовини – цивілізованого людства – на зміну біосфери. Під впливом наукової думки і людської праці біосфера переходить у новий стан в ноосферу... Людина вперше реально зрозуміла, що вона є мешканцем планети і може – навіть повинна – мислити та діяти в новому аспекті». Теорія В. Вернадського, таким чином, зосереджується на вкрай важливій для сьогодні проблемі відповідальності людини за свою діяльність, найперше – за наслідки науково-технічного прогресу. Вернадський підкреслював необхідність покладання особистої моральної відповідальності на вчених за втілення своїх наукових експериментів та відкриттів. Саме через це він наполягав на великій практичній цінності філософських знань, які мають тісно поєднуватись із науковою думкою

Втрата Україною незалежності поклала край цьому недовгому підйому української культури. Багато навчальних закладів було закрито. Низка видатних вчених змушені були поїхати за кордон і продовжувати працювати там. Серед них були відомий український мислитель, політичний діяч і

письменник *Володимир Винниченко* (1880–1951 рр.), відомий український історик і політичний діяч *Михайло Грушевський* (1866–1933 рр.), філософ *Дмитро Чижевський* (1894–1977 рр.) та ін. Їх творчість сприяла підвищенню авторитету української науки у світі.

Особливий інтерес становить творчість Дмитра Чижевського. Освіту він здобув у Петербурзькому та Київському університетах. Після закінчення навчання працював доцентом Женевської вищої школи, а потім і Київського педінституту. У 1920 р. Чижевський їде до Німеччині, де слухає лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера. З 1924 року Чижевський викладає в Празькому університеті (з 1927 року – професор цього університету). Особливо вагомий внесок зробив Чижевський у вивчення історії української та російської філософії. Цьому питанню присвячено такі його твори: «Нариси з історії філософії в Україні», «Філософія епохи реалізму» та ін. Велику дослідницьку роботу він провів при вивченні впливу німецької філософії на Росію та Україну. Багато працював Д. Чижевський і у сфері вивчення етнонаціональних характеристик філософських знань.

Таким чином, українська філософська думка кінця ХІХ – початку ХХ ст. знаменувала новий етап розвитку філософської культури на основі досягнень тогочасних природничих і суспільних наук.

Проте встановлення радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії. Філософію проголосили суто «класовою» наукою, теоретичною і методологічною основою марксизму. Передусім було «переосмислено» історичну філософську спадщину кінця ХІХ – початку ХХ ст. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних інтересів, національної свідомості було визнано ворожими новій ідеології. Філософія поділилася на «наукову» (марксистську) та «ненаукову» (буржуазну).

Через призму марксизму аналізувалася вся історія філософії. Особлива уваги надавалося аналізу творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. З незначними зауваженнями їх віднесли до «табору матеріалістів».

Одночасно велася робота стосовно виявлення «ворожих елементів» у лавах тодішньої інтелігенції. Близько 200 її представників депортували за кордон, а до переважної більшості застосовувався ідеологічний, політичний та адміністративний тиск і репресії. На основі колишніх університетів створюються інститути народної освіти, які через деякий час знову перетворюються на університети, але вже марксистські. Так, 1922 р. в Харкові був заснований Комуністичний університет ім. Артема, де створюється кафедра марксизму і марксознавства. Вона в 1924 р. перетворюється на Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). У 1926 р. при УІМЛ відкривається кафедра з національних питань, яку очолив Микола Скрипник. З 1927 р. виходить часопис «Прапор марксизму». В межах Українського інституту марксизму-ленінізму створюється філософсько-соціологічний відділ, який очолив *Семен Семковський* (1882–1937 рр.) – один з видатних філософів в Україні, ерудована людина, блискучий лектор. Він досліджував актуальні проблеми історії філософії, філософські проблеми природознавства. Найвідоміші його праці – «З історії університетської філософії», «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» та ін. У роки репресій його було засуджено і страчено. Тоді ж, у 20–30-і роки, багато і плідно працює *Володимир Юринець* (1891–1937 рр.). Він закінчив Віденський університет, у Парижі захистив докторську дисертацію. У 1925 р. В. Юринець очолив Інститут філософії, творчо досліджував проблеми історії, філософії, соціології, естетики, філософії культури. Йому належать твори «Едмунд Гуссерль», «Фрейдизм і марксизм» тощо. У 1936 р. році вченого було репресовано, реабілітація відбулася посмертно.

У Києві в 1933 р. виходить збірка статей «За ленінську філософію», де автори по-своєму підійшли до трактування марксистсько-ленінської спадщини щодо питань соціальної революції, ролі особистості та фракцій у політичній боротьбі. Реакція влади була досить оперативною. У цьому ж році виходить постанова ЦК КП(б)У «Про збірку «За ленінську філософію»,

в якій автори збірника гостро критикувалися за відхід від класового, партійного аналізу марксистської спадщини. З цього часу і до середини 40-х років об'єктом філософського дослідження були проблеми розвитку матеріалістичної діалектики, особливості формування і розвитку соціалістичного базису, його вплив на надбудову, діалектика змін у соціально-класовій структурі суспільства, роль соціалістичного змагання і його вплив на формування комуністичної людини.

Важливим осередком розвитку філософської думки у 20–30-х роках стала Західна Україна. На цей час припадає пік творчості *Дмитра Донцова* (1883–1973 рр.), ідеолога українського націоналізму, учня родоначальника українського націоналізму *Миколи Міхновського*. Спочатку він захопився ідеями соціалізму, але в 1913 р. став на позиції українського націоналізму, спрямованого на відокремлення України від Росії. Ідеї української національної еліти викладено в його творах «Націоналізм» (1926), «Хрестом і мечем» (1967) та ін. Світоглядною основою політичних поглядів *Дмитра Донцова* є філософський волюнтаризм та ірраціоналізм, ірраціональна воля до життя та панування. Звідси його презирство до народу та прагнення до встановлення влади еліти.

У Західній Україні в 20-х роках творив *В'ячеслав Липинський* (1882–1931 рр.). Він пише праці «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква», «Хам і Яфет», де викладає свою філософію історії. Зміст історичного процесу вчений вбачає у боротьбі позитивних сил з силами деструктивними. Крім цього, історіософська концепція *Липинського* ґрунтується на такому тлумаченні суспільного життя, в якому діють вище і нижче, пануюче і підлегле, випадкове і необхідне. Найважливішим державотворчим чинником, на думку *Липинського*, є аристократія, яка, використовуючи свою освіченість, знання, здатна організувати суспільне життя. Ідеалом державного устрою України *В'ячеслав Липинський* вважав монархію.

Своєрідним філософським сприйняттям світу позначена наукова та художня творчість *Олега Ольжича* (1907–1944 рр.). Це сприйняття у нього

йшло через осмислення рідної природи: «Земля широка. Мудрий в небі Бог. І серце людське – мужнє і велике». Поняття «мужнього серця» людини він підносив до найвищих ідеалів служіння нації і з такого погляду визначав громадську значущість особистості.

Академічна філософська думка зосереджувалася переважно в товаристві, відомому як *львівсько-варшавська школа*. Домінуючими напрямками філософських досліджень К. Айдукевича, Т. Котарбінського, Я. Лукасевича, К. Твардовського та інших членів цього товариства були логіка, психологія, теорія пізнання. Більшість членів львівсько-варшавської школи стояли на позиціях неопозитивізму, неокантіанства, махізму та неотомізму. Загалом у Західній Україні поширеною була християнсько-католицька філософія, представниками якої стали А. Шептицький, Т. Галушинський, Й. Сліпий, М. Конрад, О. Бачинський, Г. Костельник та ін.

Нова сторінка в історії української філософії відкривається з середини 40-х років. Значна увага приділяється підготовці філософських кадрів. У Київському державному університеті в 1944 р. відкривається філософський факультет і три кафедри – діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову плеяду філософів. Певним поштовхом до об'єктивного, творчого дослідження філософських проблем була смерть у 1953 р. Йосипа Сталіна, критика культу особи якого певною мірою стала критикою догматичних методів дослідження у філософії. Змінюється об'єкт досліджень. Актуальними стають проблеми світогляду людини, її пізнавальні можливості та ціннісні орієнтири.

Позитивні зміни в українській філософії на початку 60-х рр. значною мірою було пов'язано з діяльністю відомого філософа *Павла Копніна* (1922–1971 рр.), який у 1959 р. приїхав з Москви до Києва та очолив кафедру філософії Київського університету, а в 1964 р. став директором Інституту філософії Української академії наук. Організувавши зі своїми першими учнями автономний колектив, він видає книгу «Логіка наукового

дослідження» (1965), яка стала своєрідним маніфестом філософської групи, відомої в Україні і в світі як київська філософська школа.

Павло Копнін спрямував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи та суспільства, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі осмислення світу. Він прагне досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду. Таким чином, під його керівництвом сформувався плідний філософський напрямок: світоглядно-гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 70–80-х рр. Тоді ж відокремився й інший напрямок, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа Володимира Шинкарука досліджує проблеми діалектики, логіки та теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів – Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко та ін. – зосередили увагу на проблемах людського буття. Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України.

Певним поштовхом до активізації досліджень цієї теми стає вихід у світ книги «Нарис історії філософії на Україні» (1966). Майже одразу видається книга «Розвиток філософії в Українській РСР» (1968). Вихід цих видань спонукає українських філософів до детальнішого дослідження окремих періодів розвитку української філософії та поглядів найбільш відомих її мислителів, зокрема, творчості Григорія Сковороди. Підсумком 30-річного творчого аналізу української філософії є видання «Історії філософії на Україні» (Т. I – 1987 р., Т.2 – 1987 р.), в якому, хоча і з позицій марксистської методології, системно викладено історію розвитку української філософії, показано її характерні риси. Виклад філософського матеріалу органічно поєднується з аналізом історичної ситуації того чи іншого періоду, що сприяє об'єктивнішому дослідженню розвитку української філософської думки.

Наприкінці 80-х років, коли було знято протиставлення матеріалізму та ідеалізму, з'являються публікації, в яких по-новому осмислюється буття світу та суспільства. Так, одна із сучасних філософських точок зору з проблеми виникнення світу ґрунтується на концепції релятивного холізму (цілісності буття). Згідно цього погляду, світ не складається з нескінченної кількості множин, а є єдиним цілим, неподільним на матеріальну та ідеальну субстанцію. Останні виступають як взаємопов'язані і взаємодоповнюючі компоненти цілісного світу. Виникнення речовини є потенційно можливим в будь-якій точці простору і в будь-який час. Перехід від потенційно-можливого до реального проходить стрибкоподібно. Стрибкоподібність переходу поки що залишається незбагненою для науки.

В той час розробкою філософських проблем в Україні займається велика група фахівців в Інституті філософії та Інституті суспільних наук АН України, на філософському факультеті КДУ ім. Т.Г. Шевченка, на кафедрах філософії вузів країни. У 1972 р. при Академії наук України було створено Українське відділення філософського товариства СРСР, яке в 1985 р. стало самостійним філософським товариством. Керуючи роботою 25 відділень, воно спрямовує свою діяльність на розвиток філософської думки в Україні. В Україні існує низка періодичних видань, у яких друкуються результати наукових робіт вчених-філософів. Це журнал «Філософська і соціологічна думка», періодичні міжвідомчі збірки «Проблеми філософії», «Філософські проблеми сучасного природознавства» та ін.

Проголошення Україною незалежності у 1991 р. дало новий поштовх розвитку суспільствознавчої вітчизняної думки в цілому і філософської культури зокрема. Крім розробки основних напрямків філософської теорії, помітним фактом стала концентрація зусиль у дослідженні проблеми людини, історії розвитку філософії в Україні.

Аналіз розвитку філософії в Україні свідчить про те, що українська філософська думка, яка з'явилася на світанку другого тисячоліття у вигляді ламкої, тоненької стеблинки, вистояла перед натиском історичних бур.

Творчо використовуючи філософську спадщину інших народів, вона пройшла у своєму розвитку такі стани, кожен з яких залишив помітний слід у розвитку національної культури, і стала важливою складовою розвитку філософської думки в цілому.

Кожна епоха у розвитку людства своєрідно ставила традиційні філософські проблеми та висувала нові, по-своєму їх вирішувала. Історію філософії можна порівняти зі зростанням дерева, кількість гілок якого все зростає, й кожна гілка, маючи різну форму та забарвлення, не схожа на усі інші. Але за усім багатогілковим різноманіттям філософських вчень та течій проглядає їх єдність, загальне коріння – проблема взаємозв'язку людини та світу та загальна укоріненість у суспільне та особисте життя людини. Винайдення цих загальних коренів та основ допоможе краще зрозуміти життєвий сенс історії філософії та філософії у цілому, досягнути історію філософії як основу філософської та світоглядної культури взагалі.

Питання для самоперевірки:

1. Які періоди виокремлюють у розвитку та становленні філософії в Україні?
2. Чим зумовлювалася змістовна спрямованість філософського мислення Київської Русі?
3. Виявіть спільне та відмінне у філософських ідеях західноєвропейського та українського гуманізму доби Відродження.
4. Що зумовило розвиток ідей Просвітництва в Україні? Яку роль у формуванні та розповсюдженні цих ідей відігравала Києво-Могилянська академія?
5. Охарактеризуйте зміст основних філософських ідей Г. С. Сковороди.
6. У чому полягає світоглядна особливість філософської думки України XIX ст.? Яку роль у ній відіграють ідеї філософії німецького ідеалізму?
7. В чому сутність кордоцентризму П. Юркевича? Розкрийте культурно-історичне значення його філософії.

8. Яку роль відіграли провідні поети і письменники ХІХ ст. в розвитку вітчизняної філософії?
9. Який внесок у філософію ХХ ст. зробила львівсько-варшавська школа?
10. Окресліть зміст та концептуальну спрямованість вихідних ідей української філософської думки ХХ ст.

Список літератури:

1. Бичко І.В. Українська філософія: Частина VI. *Історія філософії* : підручник: у 2 т. / За заг. ред. В.І. Ярошовця. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2008. Т.2.
2. Владленова І.В., Годзь Н.Б. Соціально-політичні погляди Станіслава Оріховського в контексті його самоідентифікації. *Русин*. 2022. № 67. С. 84–102.
3. Вишенський І. Зачіпка мудрого латинника з дурним русином. *Твори*. Київ : Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1986.
4. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб. / Владленова І.В.; Годзь Н.Б.; Городиська О.М. та ін.; за ред. Городиської О.М.; Дольської О.О. Харків : НТУ «ХП», 2018.
5. Вступ до філософії : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022.
6. Грицай М.С., Микитась В.М., Осолом Ф.Я. Давня українська література. Київ : «Вища школа», 1978.
7. Дольська О.О. Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2012.
8. Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М., Дишкант Т.М., Тагліна Ю.С. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021.

9. Філософські діалоги'2016. *Історія та сучасність у наукових роздумах*. Інститут філософії. Зб. наук. праць. Київ : Інститут філософії імені Г.С. Сковороди, 2017.
10. Історія філософії України. Хрестоматія : навч. посібник / упорядники М. Тарасенко, М. Русин, А. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993.
11. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова ; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : КНТ, 2016.
12. Крисаченко В.С. Історія української філософії. Хрестоматія-довідник. – Київ : МП. Леся, 2006.
13. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021.
14. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософська думка в іменах. Київ : Либідь, 1997.
15. Освітньо-педагогічні напрями в сучасній західноєвропейській філософії: навч.-метод. посіб. / О.О. Дольська, О.А. Гончаренко, О.М. Городиська. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2023.
16. Сковорода Г. Повне збір. тв.: В 2-х т. Київ : Наукова думка, 1973.
17. Філософія: навч. посіб. / О.М. Бардін, В.В. Булавіна, Н.Б. Годзь та ін.; за ред. О.М. Бардіна, М.П. Требіна. Харків : НТУ «ХПІ», 2012.
18. Філософія : навч. посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019.
19. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021.
20. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020.

21. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти/за ред. Я.В. Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.
22. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 45.
23. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. Київ : Вид-во Орії при УКСП Кобза, 1992.
24. Шудрик І.О. З історії української філософської думки : навчальний посібник для студентів. Харків : Академія, 2000.
25. Юркевич П.Д. Вибране ; передм. А.Г. Тихолаза. Київ : Абрис, 1993.
26. Яворський С. Філософські твори : у 3 т. Київ : Наукова думка, 1992. Т. 1.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Специфіка філософського освоєння світу	5
1.1 Сутність філософського знання. Філософія та світогляд	5
1.2 Структура та функції філософії.....	17
Розділ 2. Розвиток філософської думки: основні етапи та течії	28
2.1 Історичний розвиток філософії Стародавнього Сходу та античної філософії	29
2.2 Специфіка та особливості розвитку Середньовічної філософії.....	57
2.3 Філософія Ренесансу	75
2.4 Західноєвропейська філософія доби Модерну (XVII–XVIII ст.).....	89
2.5 Особливості німецької класичної філософії	108
2.6 Некласична філософія XIX – початку XX ст.....	119
2.7 Постнекласична філософія (XX – поч. XXI ст.).....	140
Розділ 3. Філософська думка України	167

Навчальне видання

ВЛАДЛЕНОВА Іліана Вікторівна, ГОДЗЬ Наталія Борисівна, ГОРОДИСЬКА
Ольга Миколаївна, ДОЛЬСЬКА Ольга Олексіївна, ДИШКАНТ Тетяна
Миколаївна, ЄРМОЛОВСЬКИЙ Микола Анатолійович, МІЩЕНКО Віктор
Іванович, СМОЛЯГА Марина Віталіївна, ТАРАРОЄВ Яків Володимирович

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник з курсу «Філософія»
для студентів усіх спеціальностей і форм навчання

за ред. *О.М. Городиської, О.О. Дольської*

Відповідальний за випуск проф. *Тарароєв Я.В.*
Роботу до видання рекомендував проф. *Кіпенський А.В.*
В авторській редакції
Комп'ютерна верстка *Каріжська В.В.*

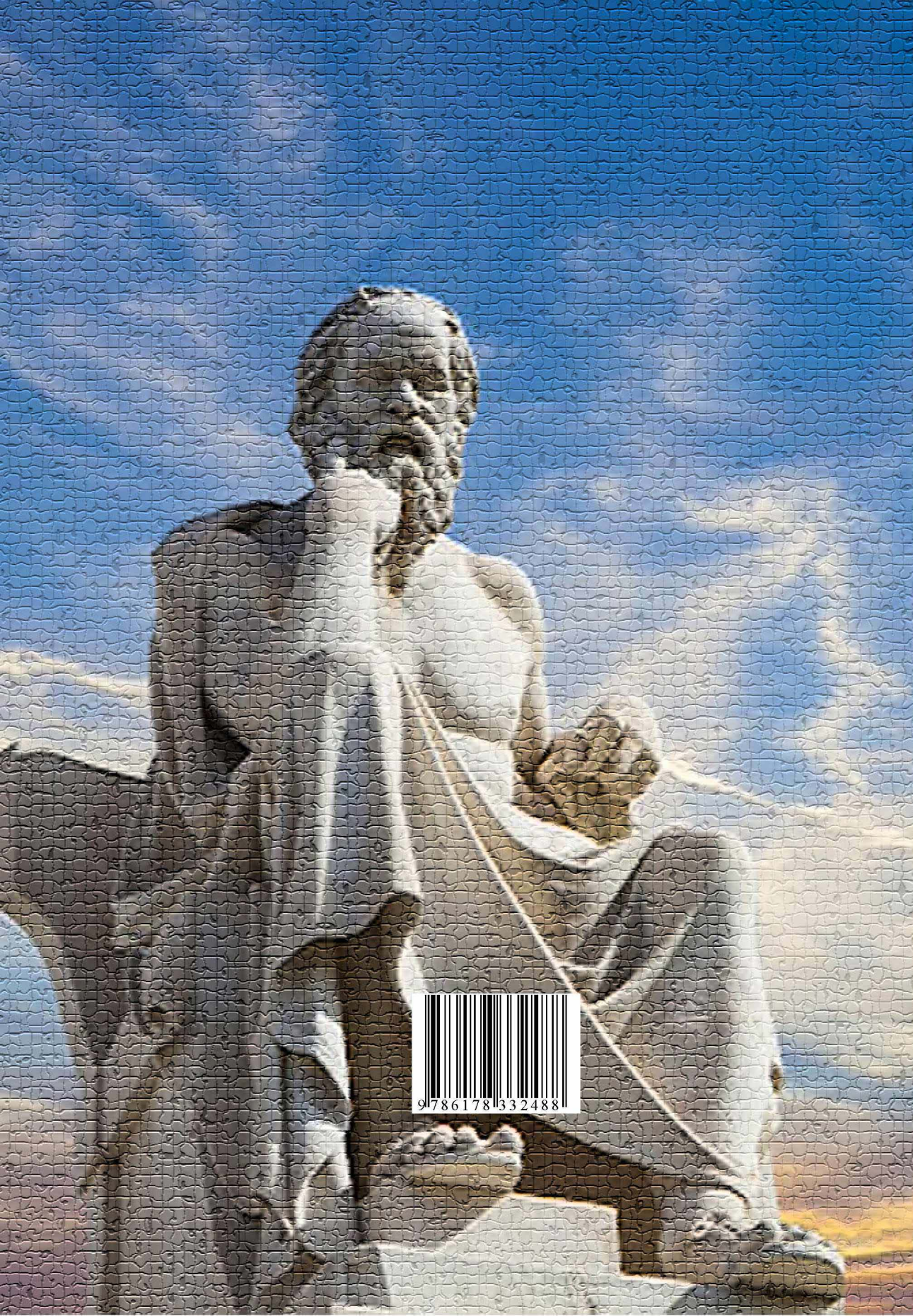
План 2024 р., поз. 50

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 11,6.
Наклад 100 прим. Зам. № 01-03.

Видавництво і друк ФОП Іванченко І. С.
пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м. Харків, 61135
тел.: +38(050/093)4024350

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4388 від 15.08.2012 р.

www.monograf.com.ua

97861781332488